

ЖИТОМИР

ПАМ'ЯТКИ

енциклопедія

ЖИТОМИРА

*1125-річчю Житомира
присвячується*

Енциклопедія
Житомира
серія видань

Енциклопедія Житомира

серія видань

Том II, книга 1

**У цій книзі вміщено матеріали
до Зводу пам'яток історії та культури України**

**серія видається згідно з рішенням Житомирської міської ради
від 13 червня 2007 року № 276**

Редакційно-ініціативна рада «Енциклопедії Житомира»:

- В.С. Балорко**, начальник управління культури Житомирської міської ради, заслужений працівник культури України
- В.К. Безносок**, керівник науково-редакційної групи з підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області
- Л. І. Бондарчук**, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат педагогічних наук
- А.З. Каленський**, секретар Житомирської міської ради
- Р.Ю. Кондратюк**, провідний спеціаліст Державного архіву Житомирської області, краєзнавець
- Г.П. Мокрицький**, головний редактор краєзнавчого видавництва "Волинь", заслужений журналіст України, почесний член Всеукраїнської Спілки краєзнавців, член Національної Спілки архітекторів України
- В.Т. Шелудченко**, Житомирський міський голова
- І.І. Ярмошик**, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка, кандидат історичних наук

*На засіданні редколегії тому 28 листопада 2008 року ухвалено рішення, що публікується тут:
«Видавництво не несе відповідальності за викладені авторами статей факти, прізвища, дати,
адреси тощо. Згідно з проханням О.М. Іващенко статті цього автора не редагувалися»*

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ЖИТОМИРА

Том II, книга 1

ПАМ'ЯТКИ археології, історії та монументального мистецтва

За загальною редакцією
Георгія МОКРИЦЬКОГО

Житомир.
Видавництво "Волинь"
2009

ББК (4Укр-2Ж) 913; 9(С) 338; 378;6П6.4

П15

ПАМ'ЯТКИ археології, історії та монументального мистецтва /За заг. редакцією *Георгія Мокрицького*/ Енциклопедія Житомира. - Т. 2. Кн.1. - Житомир: Вид-во "Волинь", 2009. - 244 с. - 536 іл.; 42 мал. - 2 сх.

ISBN 966-690-105-X

Сучасні та архівні фотознімки, текстівки до них: Георгія Мокрицького

**Видається з ініціативи і за матеріалами Житомирської
обласної редколегії тому Зводу пам'яток
історії та культури України**

Редколегія тому:

Г. П. Мокрицький, заслужений журналіст України, почесний член Всеукраїнської Спілки краєзнавців, член Національної Спілки архітекторів України, *голова*

І.О. Рафальський, директор Державного архіву Житомирської області, голова Житомирської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, кандидат історичних наук, *заступник голови*

В.К. Безносок, секретар обласної редколегії з підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області, *секретар*

Члени редколегії:

В.С. Балюрко, начальник управління культури Житомирської міської ради, заслужений працівник культури України

Р.Ю. Кондратюк, провідний спеціаліст Державного архіву Житомирської області, краєзнавець

О.О. Тарабукін, головний спеціаліст інспекції з охорони культурної спадщини при управлінні культури і туризму облдержадміністрації, археолог

І. І. Ярмошик, доцент історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка, член обласної ради Товариства охорони пам'яток історії і культури, кандидат історичних наук,

Видавництво «Волинь» та редколегія щиро дякують
В.Ф. Нікуліну, С.В. Собчуку (Житомир), *М.В. Мартинюк* (Бердичів),
обласній інспекції з охорони культурної спадщини
при управлінні культури і туризму облдержадміністрації (*С.О. Ізруніна*)
за допомогу у підготовці матеріалів для книжки

© *Мокрицький Г. П., вступ. стаття, текстівки до ілюстрацій,
схема Житомира, фото, упорядкування 2005 – 2008*

© *Видавництво "Волинь", видання 2009*

ISBN 966-7390-04-7

ISBN 966-690-105-X (Т.ІІ, кн. 1)

ЗМІСТ

Принципи та критерії побудови статей “Енциклопедії”	6
ВСТУП	
Мокрицький Г.П. Адресами пам’яті (від редактора-упорядника). Минуле і меморіальний потенціал Житомира крізь призму пам’яток історії та культури	7
Рафальський І.О. Житомир (оглядова стаття)	63
РОЗДІЛ I	
Пам’ятки археології	67
РОЗДІЛ II	
Пам’ятки історії	91
Алфавітний покажчик назв статей II розділу	184
РОЗДІЛ III	
Пам’ятки монументального мистецтва	185
РОЗДІЛ IV. ДОДАТКИ ТА НАУКОВО-ПОШУКОВИЙ АПАРАТ	
Списки військовослужбовців, похованих у братських та одиночних могилах на території Житомира	219
Індекс статей, опублікованих у 1-й книжці II тому енциклопедії	233
Алфавітний покажчик персоналій	235
Алфавітний покажчик топонімічних об’єктів	239
Алфавітний покажчик географічних об’єктів	243

Принципи та критерії побудови статей 1-ї книги II тому

Книжка складається зі вступу та чотирьох розділів. В свою чергу вступ являє собою докладну ілюстровану статтю і список джерел та літератури (374 посилань) від редактора-упорядника, та оглядову статтю "Житомир".

В першому розділі, що складається з 33-х статей, розташованих за абеткою, наведено відомості про основні пам'ятки археології, які виявлені в межах Житомира. Назви статей є умовними і походять від топонімів, чи інших об'єктів на території яких пам'ятки знаходяться (або біля них). Наприклад, "Бердичівський міст-І", "Завод будівельних матеріалів", "Замкова гора-ІІІ". Назви статей та типи археологічних пам'яток виділені напівжирним шрифтом, а назва археологічного періоду курсивом. В кінці статті, також курсивом наведено сторінку з фотознімком, а на підписах до фотографій номер статті, за винятком статей, де знімок і текст знаходяться на одній сторінці.

Загальним для першого, другого та третього розділу є наступне. Курсивом в статтях наведено сторінку з фотознімками, а на підписах до фотознімків номера статей, за винятком тих, де фотографія і текст знаходяться на одній сторінці. В квадратних дужках вказані номери статей в інших розділах, що доповнюють дану публікацію. Завершує статті список джерел та літератури.

Другий розділ складається з 90 статей. Для зручності користування назви (напівжирним шрифтом) в статтях наведені по першому, чи другому слову речення (тобто є читабельними). Дали за абеткою назва персоналій, чи історичних об'єктів (ключових слів). Наприклад, "Братська могила...", "Будинок в якому (жив, народився, працював...)", "Могила...", "Пам'ятне місце..." і так інше. Виходячи з цього, для розділу складено спеціальний алфавітний покажчик з виділенням персоналій та історичних об'єктів (ключових слів) напівжирним шрифтом.

В третьому розділі (26 статей) описані пам'ятки монументального мистецтва - монумент, пам'ятник, скульптура, статуя, пам'ятний знак. Після ключового напівжирного прописного слова типи пам'яток виділені напівжирними стрічковими літерами.

В іменному покажчику наведено 625 персо-

налій, з них 593 з ініціалами, які уточнено у видавництві і тільки в 32 без них (5%). Це високий показник для (серед) споріднених енциклопедичних видань. Номера сторінок, на яких вміщено одноіменну статтю (ключове слово персоналії) виділено напівжирним шрифтом, під фотознімками курсивом. Фамілії персоналій-іноземців наведені з ім'ям власним повністю. Персоналії імператорів Росії наведені по імені власному з індексом (римським), наприклад, Александр-ІІ; королів іноземних держав по імені власному (іноді з двох), наприклад, Август Станіслав; персоналії з титулами граф, князь, біскуп і так інше, наприклад, Вітовт, князь; древньогрецькі персоналії - тільки імена. Якщо в статтях наведені псевдоніми персоналій відсилка з автонема здійснюється на них. В квадратних дужках фігуранти статей (призвище, ім'я, по батькові) що не вказані в тексті, або взяті з інших джерел. Це стосується і встановлених псевдонімів персоналій. Після деяких персоналій вказано - брати, родина, коли посилання стосується декількох осіб, що перебувають в родинних стосунках.

Топонімічний покажчик включає 158 об'єктів. Якщо в статті (у хронологічному у) наведена попередня назва топоніма, в дужках подано всі наступні назви. При необхідності, остання назва топоніма виділяється окремим рядком з посиланням на всі попередні назви, що подані в статтях. Номера сторінок з фотознімками (схемами) топонімічних об'єктів подані курсивом. В квадратних дужках наведені топонімічні об'єкти, що не вказані в тексті, але встановлені за місцем їх дислокації.

В географічний покажчик включено 213 об'єктів. В статтях (у хронологічному порядку), де вказана попередня назва географічного об'єкту, в дужках наведені всі наступні назви, або розшифровка грецькою мовою. Остання (сучасна) географічна назва об'єкту наводиться з посиланням на всі попередні. Номера сторінок, на яких розміщені фотознімки (схеми) географічних об'єктів, подані курсивом. В квадратних дужках наведені географічні об'єкти, що не вказані в тексті, або взяті з інших джерел. Населені пункти вказані без належності до відповідних адміністративних одиниць, окрім випадків повторення в їх написанні.

• Від редактора-упорядника

АДРЕСАМИ ПАМ'ЯТІ

Минуле і меморіальний потенціал Житомира
крізь призму пам'яток історії та культури

*В городе – сотни дорог,
Вечность в себе таящих.
Город – всегда диалог
прошлого с настоящим.*

Роберт Рождественский.

*"Стежу за тобою з одвічно напруженими нервами,
не можу залишитися без тебе, відбиваю в собі
всі найменші зміни твого життя.
Кохаю тебе, велике камінне місто!"*

Гнат Михайличенко.

Пам'ятки і пам'ять людська. Слова одного кореня. Але перше – означає матеріальне оточення, тобто, те, що ми можемо побачити, що впливає на наші почуття, розум, емоції... Інша – лише уяву, знання про минулі події, нагадує про людей, яких вже немає серед нас, це наші спогади про те, що відбувалося дуже давно і що ми знаємо з книжок.

Історична пам'ять – важлива складова інтелектуальності і духовності будь-якої нації, гарантія її монолітності, єдності, солідарності і патріотизму – найважливіших підвалин національної ідеології державності.¹

З огляду на це, пам'ятки історії і культури є надзвичайно важливим компонентом у справі формування патріотичного світогляду українського народу. Причому, здавалося б, навіть зовсім незначні з них, – місцеві пам'ятки – чи то невеличка капличка, чи старе кладовище або малопримітний будинок, чи ледь помітний пагорб на околиці міста або

навіть несподіваний поворот чи вигин вулиці – все це може багато про що розповісти допитливому, а відтак зацікавити людину, яка вже не буде байдужою до пам'ятки історії.

Небайдужою до тієї самої каплички, бо у ній, виявляється, відспівували жертви холерного мору,² що, можливо, накопився і на твоїх предків 150 чи 200 років тому. А на старому кладовищі серед тисяч твоїх земляків поховані й місцевий поштмейстер³ – друг Пушкіна і Гоголя або Герой Радянського Союзу,⁴ який загинув, визволяючи твоє місто від загарбників...

У малопримітному будинку жив один з перших президентів Академії наук України, видатний вчений-ботанік і мандрівник,⁵ іменем якого у всьому світі через повагу до його постаті названо 56 нових видів рослин...⁶ В іншому подібному скромному будинку в різний час жили автор першої української читанки;⁷ видатний вчений-патологоанатом;⁸ батько і син – вчені історик-економіст⁹

і археолог та історик;¹⁰ талановитий архітектор.¹¹ І всі – під одним дахом!

А ось, невеличкий пагорб на околиці міста. Це не витвір природи, а залишки давнього кургану,¹² де колись наші далекі предки, ще з часів ранньозалізного віку ховали мерців. А десь зовсім поруч вирувало життя! Більше тисячі років тому! І якась, здавалося б, зовсім незначна археологічна знахідка, виявлена тут, може несподівано відповісти на одвічне запитання – коли ж виникло твоє місто?

І, нарешті, несподіваний поворот чи вигін вулиці. Навколо рівна місцевість, гарний майдан, газони, алеї... Навіщо ж вулиці було прибирати форму лука, що їй заважало бути прямою? Виявляється, 300 р. тому на місці цього самого симпатичного майдану протікав струмок, а обабіч зеленіло ряскою багно – на той час нездоланна перешкода, яку обходила, вигинаючись, стара-престара дорога, що згодом й стала вулицею.¹³ Потім, через десятки років, багно висушили, а струмок “одягли” у дерев’яну одежину міської канави, яку ще через століття замінили підземними трубами, що назавжди сховали його від людських очей. І нагадує тепер допитливому, небайдужому про той давній струмок, на берегах якого колись юрмилося аж 16 вінниць (ні, не міст під назвою “Вінниця”, а примітивних винокурень), тільки отой “незрозумілий”, “зайвий”, “непотрібний” вигін вулиці... І є той вигін нічим іншим, аніж топографічною пам’яткою.¹⁴ Щоправда, такою, яка не має охоронної або меморіальної таблички і не відмічена ніяким пам’ятним знаком.

Навряд чи можливо та й доцільно встановлювати такі таблички чи знаки скрізь, де є ті чи інші пам’ятки. Та знати

про них потрібно. І тут неоціненними є довідкові видання. Найбільш цінні і добре вивчені вже зафіксовані у матеріалах до “Зводу пам’яток історії і культури України, том “Житомирська область”. Він підготовлений групою авторів – активістів Житомирської обласної організації Українського Товариства охорони пам’яток історії і культури.¹⁵ Але “Звод” – малодоступне для широкого загалу джерело зі специфічним поданням матеріалу, без науково-довідкового апарату.¹⁶ Через це II том “Енциклопедії Житомира” присвячується саме пам’яткам і складатиметься з двох книг. Перша книга – напрацювання колективу авторів редколегії житомирського тому “Зводу” за останні 10 років. Друга книга – про всі потенційні пам’ятки міста (тобто, пам’ятні адреси), пам’ятки архітектури і пов’язані з ними визначні персоналії. Таким чином, дві книги II тому “Енциклопедії Житомира” – це своєрідний адресний літопис історії міста у пам’ятках археології, матеріальної культури, архітектури і, звичайно, у будівлях, у творах монументального мистецтва і сотнях, тисячах прізвищ людей – поважних і заслужених.

Спробуємо й ми у цій вступній статті поглянути на історію Житомира крізь призму пам’яток. Звичайно, це буде не нарис про минуле нашого міста у повному розумінні цього слова (і він тут недоречний), а лише окремі яскраві штрихи до “історичного портрету” Житомира в контексті його пам’яток. Почнемо з документальних, на жаль, матеріальних пам’яток періоду ранньої Київської Русі, коли, як вважається, у 884 р. виник Житомир (про це йтиметься докладно далі), не збереглося.

Перші писемні свідчення про Жи-

томир з'являються за литовської доби:¹⁷ 1320 р. захоплений литовцями (2-й литовсько-руський літопис), а в 1362 р. остаточно входить до складу Великого князівства Литовського¹⁸ разом з Київським князівством (Густинський літопис).¹⁹ Саме друге джерело²⁰ у сучасній історіографії вважається більш достовірним.²¹ Втім, названі та інші літописи є результатом перманентного переписування і вдосконалювання текстів багатьма поколіннями переписувачів, і остаточний варіант "списку" (переписаного тексту) переважно завершувався у XVII – XVIII ст. Наступні події – захоплення литовським князем Вітовтом Житомира у 1393 р. на шляху з Овруча на Київ – описуються у литовсько-руському літописі і кілька раз цитуються у класичному творі Михайла Грушевського "Історія України-Руси".²²

Наведені посилання на документальні пам'ятки не означають, що вказані у них згадки про Житомир потрібно вважати датою заснування міста. Адже в цих документах йдеться про завоювання Житомира, а відтак він на момент захоплення вже був, а не утворювався. Нижче про версії стосовно часу утворення городища йтиметься докладніше.

Хоча датою заснування будь-якого міста слід вважати той момент, коли поселення перетворилося саме на город (огорожену, захищену територію, фортецю) цікаво знати, коли вперше на території сучасного Житомира або неподалік нього з'явилася людина, її поселення? На думку відомого українського історика Д.М. Щербаківського, людина з'явилась в Україні за муст'ерської доби, зокрема на Волині – в Житомирі²³ 100 – 40 тис. р. тому. До цієї доби належить

найбільше відкриття, яке будь-коли зробило людство: вміння добувати вогонь.²⁴

Археологічні дослідження Житомира та його периферії відкрили багато сторінок стародавньої історії.²⁵ Зокрема, вони дають підставу стверджувати вченим, що на території Житомира десятки тисяч років тому з'явилися перші поселення людей.²⁶ Це підтверджується й знахідками археолога О. Тарабукіна у колишніх передмістях Соколова Гора, Крошня, Видумка (поселення і кургани, давнє городище), що належать до епохи бронзи і датуються другим тис. до н.е.²⁷

Перші поселенці на теренах сучасного Житомира з'явилися ще за часів пізнього палеоліту близько 35/30 – 13 тис. років тому.²⁸ На території міста крем'яні знаряддя праці цього часу виявлені в районах Павликівки, Зарічан і Соколової Гори. У 1982 р. О. Тарабукін в районі автодрому, що на Соколовій Горі, в оголеннях лесового ґрунту на підвищенні правого берега р. Крошенка знайшов крем'яний відщеп із слідами обробки, поверхня якого покрита сіро-молочною патиною.²⁹

За доби неоліту (V – поч. III тис. до н.е.) береги річок Тетерева, Кам'янки і Крошенки заселяли рибальські племена волинської неолітичної культури. Поселення та окремі знахідки цієї культури виявлені в районах Станишівського Порубу, Соколової Гори, Видумки, Крошні та Зарічан.³⁰ Отож 30 – 3 тис. р. до н.е. люди селилися вздовж берегів річок.

За доби міді (IV – III тис. до н.е.) в басейні Тетерева з'являються поселення землеробсько-скотарських племен пізньотрипільської культури. Пам'ятки цього часу зафіксовані в районах Замкової гори, Видумки та південній око-

лиці Житомира в районі Бердичівського мосту.³¹ Теж, як бачимо, біля річок. Така ж система розселення мала місце й в подальші часи.

За доби бронзи (II – початок I тис. до н.е.) на теренах Житомира послідовно мешкали племена середньодніпровської, східнотшинецької та білогрудівської культур. Пам'ятки цього періоду виявлені в районах Зарічан, Павликівки, парку ім. Гагаріна, Бердичівського мосту, Смолянки, Станишівського Порубу та Крошні.³²

У скіфський період ранньозалізного віку (VIII – III ст. до н.е.) територію та найближчі околиці міста населяли племена милоградської культури. На теренах міста відомі городища, поселення відкритого типу та курганні могильники. Густо заселеними на той час були береги р. Крошенка. О. Тарабукін тут зафіксував понад 15 пам'яток скіфського часу.³³

У першій половині I тис. н.е. на берегах Тетерева та його приток з'являються поселення племен зарубинецької культури. У місцевості між Видумкою та Крошнею у 1985 р. зафіксовано невеличке селище. Під час досліджень виявлено залишки господарських споруд, зібрано уламки ліпного посуду, у тому числі із чорнолощеною поверхнею, що є характерною особливістю для зарубинецької культури. Наприкінці XIX ст. в районі парку ім. Гагаріна знайдено золоту римську монету.³⁴

У VIII – IX ст. на берегах Тетерева і Кам'янки з'являються поселення лукарайковецької археологічної культури. Знахідки цього часу виявлені на території Замкової гори та у північній околиці Зарічан.³⁵ Тобто, поселення почали підніматися від прибережних зон вго-

ру і концентруватися навколо замку (города) Житомир. Цей процес (тенденцію) підтверджують й знахідки наступного періоду.

Наприкінці XI – середині XIII ст. Житомир та його околиці були густо заселеними. На берегах Тетерева, Кам'янки і Крошенки зафіксовано 20 пам'яток давньоруського часу, у тому числі 4 городища, окольний град, 14 селищ та курганний могильник на Мальованці.³⁶

За яких же обставин виник Житомир як місто, город? Тобто, власне замок? Спробуємо розміркувати над цим. Принагідно зазначимо, що житомирський замок був дерев'яним, 130 м завдовжки та 115 м завширшки, і в XVI ст. – найбільшим на Правобережній Україні.³⁷ Звичайно, якби він зберігся до наших днів, був би безцінною пам'яткою історії та архітектури і місцем досліджень фахівців та джерелом історичної інформації. Але замок неодноразово потерпав від руйнувань і у 1852 р. його рештки розібрали. На його місці заклали міський сад Звягенцівка,³⁸ а пізніше міська дума розпродала ці землі для приватної забудови.

Вище вже йшлося про топографічні пам'ятки. Що вони “розповідають” про минуле міста? Візьмемо для прикладу нинішню вулицю Черняхівського.³⁹ На перший погляд, вона зовсім не стара: широка, добре спланована, не меандрична (тобто, не вертлява, що характерно для старих шляхів і вулиць). Але не поспішаймо з висновками.

Вулиця, яку ми знаємо сьогодні як вулицю Черняхівського, вела від Рибних воріт на міському валу (тобто, від сучасної Малої Бердичівської) вниз до берега Тетерева, і називалася вона у 1792 р. Шумною.⁴⁰ І назва ця може поясню-

ватися тільки одним: рухом по ній великої кількості підвод, возів та візків. Але ж ця вулиця (тепер початок вул. Черняхівського і майже весь 3-й Чуднівський пров.⁴¹) вела “в нікуди”, бо закінчувалася на березі Тетерева. Звідки ж тут бралось стільки гужового транспорту? І чому саме поруч з цією вулицею в середині XVIII ст. ще існувала місцевість під назвою Кузнице⁴² (тобто місце дуже старої, прадавньої кузні, яка обслуговувала візників саме там, де їх було найбільше)?

Логіка проста. Першим прадавнім шляхом (водним) Житомира був саме Тетерів. На карті 1559 р. річка підписана грецькою як Теретенія (Teretenia), тобто річка, “протерта крізь скелі”, а Житомир як Житомирс (Zhytomirs).⁴³ Попервах давні міста на Тетереві (Чуднів, Житомир, Коростишів, Радомишль, Хабне (Поліське) і, нарешті, по Дніпру – Київ) були зв'язані лише річковим шляхом.⁴⁴ У часи розвинутої Київської Русі, міста і містечка з'єднали між собою сухопутні шляхи, які спочатку дублювали водні. Подивімося на карту нашої області і побачимо, що шлях з Житомира на Чуднів проходить паралельно р. Тетерів.⁴⁵ Це можна сказати і про стародавній шлях з Житомира на Київ, який пролягав через села Вереси, Студеницю та м. Радомишль. Тільки у середині XIX ст. був прокладений сучасний прямий поштовий шлях з Києва на Житомир (через Коростишів).⁴⁶

Отож, Шумна вулиця не закінчувалася на лівому березі Тетерева, а починалася від нього. І там, де вона брала початок, очевидно, діяла пристань, на якій з барж та човнів вивантажували крам і навантажували поліський товар. Уявіть собі, яким гамором все це супро-

воджувалось! Ось вам і назва: Шумна. Далі товари транспортувалися цією вулицею вгору, до замку, або до шляхів, що вели від нього в північно-західному та північно-східному напрямках (тобто до найближчих великих населених пунктів – містечок). Таким чином, Шумна (тепер Черняхівського) – найважливіша, найстаріша вулиця, яка виникла з першого сухопутного шляху до Житомирського замку від пристані на Тетереві. Отож Житомир, як місто, почав інтенсивно розвиватися як свого роду портове поселення.

От сам по собі й запрошується висновок про час заснування Житомира. Оскільки за часів Київської Русі інтенсивно експлуатувалися перш за все водні шляхи, а дороги у той час були ґрунтові і тільки місцевого характеру (між найближчими населеними пунктами, до лісових угідь, ляд і пристаней),⁴⁷ вивчення топографічної історії лише однієї вулиці Черняхівського (в межах старої Шумної вулиці), свідчить про те, що Житомир виник за часів Київської Русі і, можливо, ранньої (VIII – IX ст.).

Це лише один приклад того, як топографічні пам'ятки можуть наблизити нас при їх ретельному вивченні до відповіді на запитання, коли і як виник Житомир. Розділ з цією інформацією планується до другої книжки цього тому. Перша книжка відкривається розділом “Пам'ятки археології”. І хоча зовні – це часто зовсім непоказні на перший погляд горбочки, залишки (артефакти) матеріальної культури наших далеких предків, вони можуть теж розповісти багато про що. Власне, про археологічне минуле Житомира і довкілля йшлося вище, але розповідалося про ті прадавні часи, коли міста як такого ще не було. Тепер йти-

меться про більш пізню добу – “житомирську”.

Скажімо, знахідки археологів І. Ярмошика, О. Тарабукіна та ін. на місці городища (замчища) Житомир на Замковій горі епохи міді, раннього розвинутого і пізнього середньовіччя, а саме – уламки ліпного посуду VIII – IX ст., кружального посуду X – середині XIII ст. – засвідчують, що у цей період на Замковій горі було поселення людей.⁴⁸ Археологічні знахідки на місці колишнього окольного граду (посаду) та Замкового майдану, тобто в межах території власне стародавнього міста за огорожею замку, свідчать, що Житомир почав формуватися як міське поселення європейського типу наприкінці XI – початку XII ст.

Отож, вищенаведене є ще одним доказом того, що Житомир як укріплення (город, замок) виник приблизно у IX ст., чому хронологічно і відповідають легенди, введені краєзнавцями у другій половині XIX ст. в обіг у популярній літературі⁴⁹ та публікаціях, але які, швидше за все, за мотивацією виникнення міста та етимологією його назви не мають нічого спільного з дійсністю.⁵⁰

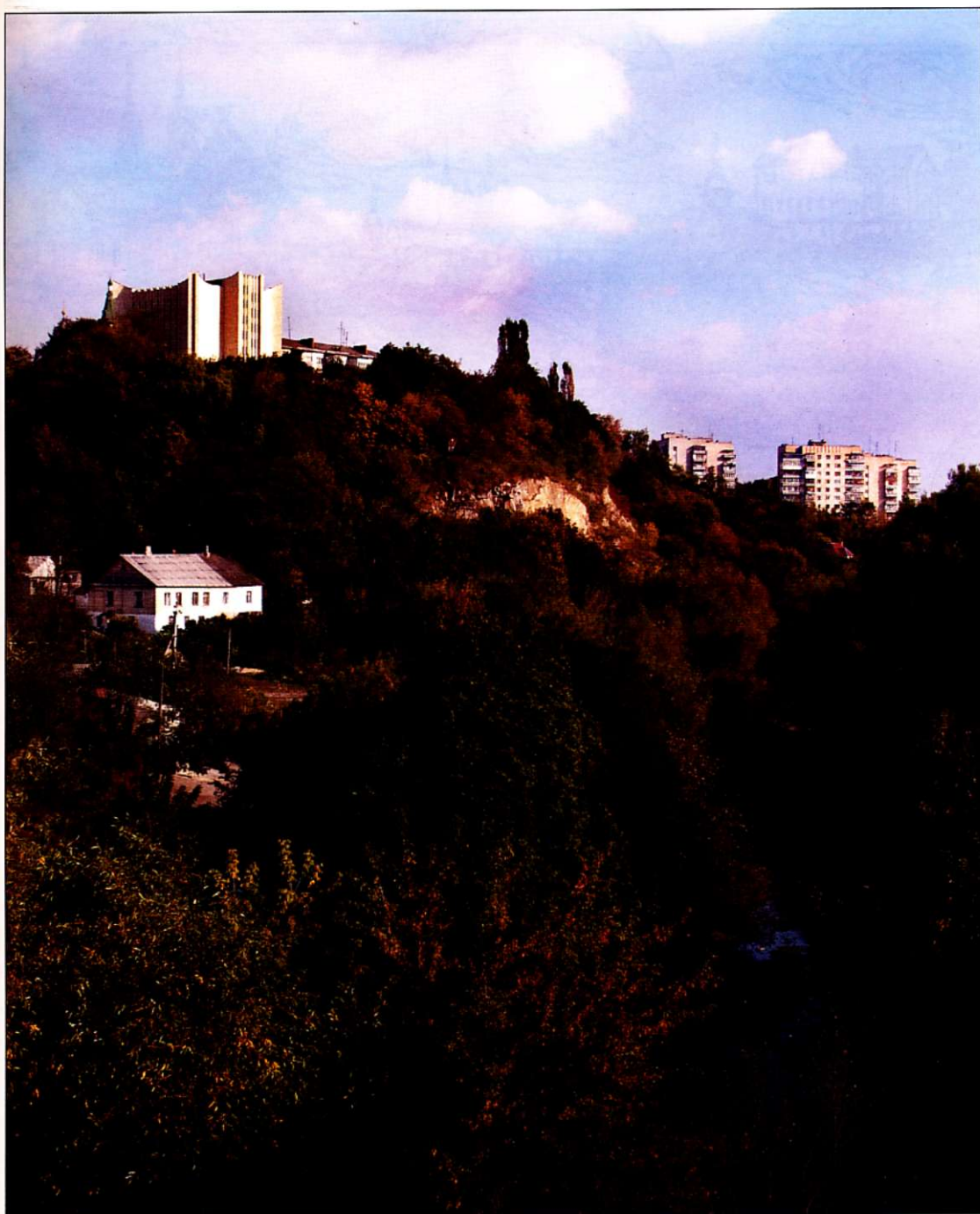
Говорити про етимологію топоніма Житомир з позицій назвотворчої ролі слова “жито” не науково,⁵¹ оскільки, поперше, цього слова не існувало у ті часи, коли виник Житомир, а по-друге, Житомир у давні часи (і не тільки) був винятково “лісовим” містом (про це говорять усі “лісові” топоніми – старі назви довколишніх сіл: Вереси, Ловково, Клітчин, Псища, Бондарці, Соколова Гора, Березівка, Язинка, Станишівський Поруб, Смолянка).⁵² І таким застав його навіть у середині XIX ст. польський письменник Ю.-І. Крашевський⁵³ – мі-

стом, оточеним з усіх боків величезними масивами лісу,⁵⁴ в якому деінде вирощували жито, але в обсягах абсолютно мізерних, для внутрішнього споживання, а не для торгівлі і “міряння” (є така “версія” краєзнавця Л. Рафальського про те, що назва міста походить від двох слів “жито” і “міряти”),⁵⁵ яка вже більше століття “перекоचовує” з однієї публікації в іншу.

Ю.-І. Крашевський в історичному нарисі “Житомир”⁵⁶ справедливо зазначає: “Назва місця вказує на стародавнє поселення, однак помиляються ті, хто думає, що назви Ушомир та Житомир від слова міра, по-слов’янськи це повинно було означати мир – світ Житній та світ над річкою (Уж). Насправді околиця міста зовсім не є хлібоздатною, а виходячи з того, що тут бачимо нині [у середині 50-х років XIX ст. – авт.], і з того, що й давніше мусило бути, столицю нашої провінції справедливніше було б назвати *світом лісів* [виділення – авт.]. Майже з усіх боків пуща оточує місто, прикриває його, і ще зовсім недавно доходила майже до центру поселення”.⁵⁷

Краєзнавець, доцент Житомирського технологічного інституту Г.Д. Василюк, справедливо називає перераховані вище припущення про походження назви Житомира “вигадками” (окрім наведених вище, ці вигадки цитуються й в інших книжках),⁵⁸ автори яких “не мали яких-небудь конкретних відомостей або хоч ґрунтовних гіпотез”.⁵⁹ Хоча останнім часом підстави для більш серйозного підходу до цього питання є.

Автор цих рядків у I томі “Енциклопедії Житомира”, присвяченому виключно топонімії міста, сформулював нову гіпотезу щодо походження назви Житомира, яка ґрунтується на антропо-

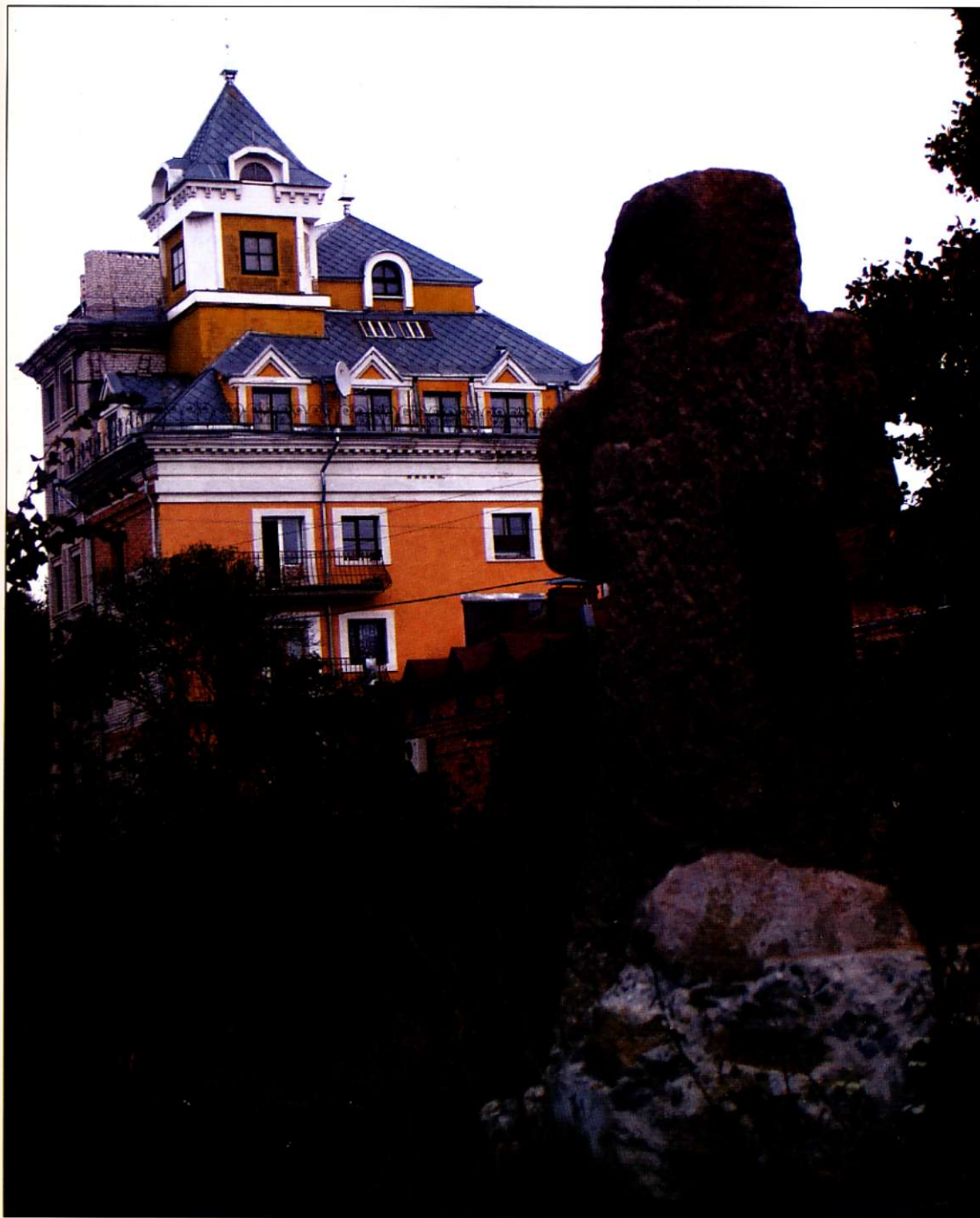
Так виглядає Замкова гора сьогодні з боку Подільського мосту

Такою Замкова Гора була в першій пол. XIX ст. Гравюра Наполеона Орди. (Вид з боку сучасного Чуднівського мосту)

Пам'ятний знак на честь 1100-річчя Житомира, встановлений в центрі колишнього майдану Ринок

Кам'яний хрест часів козаччини, знайдений під нашаруванням ґрунту у підвалі Хрестовоздвиженської церкви

Фрагмент торгових рядів (лавок), що оточували у середньовіччя майдан Ринок (в центрі знімка)

міста.⁶⁰ Цієї версії притримувався також Г.Д. Василюк.⁶¹ Суть її полягає ось у чому. У переліку прізвищ відомих російських дворянських родів татарського походження знаходимо засновника роду Якимових і Бібікових – татарина, родича хана Золотої Орди, мурзи (дворянина) Жидомира (Житимира).⁶² В “Енциклопедії powszechny” згадується правнук мурзи Житимира – Теодор Бібік.⁶³ До речі, далекий нащадок мурзи Д.М. Бібіков був київським генерал-губернатором (1837 – 70 роки),⁶⁴ отож, бував і в Житомирі. Так от, очевидно, Жидомир (Житимир) міг як будівельник, створювати західну заставу для татарського війська в нашому місті. Оскільки ця справа напевно зайняла не один рік, і мурза тривалий час жив в Житомирі, його прізвище могло ідентифікуватись з цією заставою і довкіллям перетворитись на антропонім⁶⁵ (географічна назва, що походить від імені людини).

З часом відбулась трансформація антропоніма згідно з мовною традицією слов'ян, і Жидомир або Житимир перетворився на Житомир. Так само як Вручай – на Овруч, Возв'ягель – на Зв'ягель або Искоростень – на Коростень. Якщо це так, то зрозуміло, чому ми не знаходимо у більш давніх, аніж Густинський чи 2-й русько-литовський літописи, згадки про Житомир. Очевидно, до мурзи Жидомира (Житимира) місто мало якусь іншу назву. Цілком можливо, що вона могла бути пов'язана з дислокацією міста (як неукріпленого поселення, що підтверджують матеріали археологічних розкопок на берегах Гуйви, Гнилоп'яті, Тетерева – в гідропарку та с. Корчак), тобто у триріччі (Тетерів, Гуйва, Гнилоп'ять).⁶⁶ Така версія детально викладена вперше автором

разом із В.В. Косенком у 2005 р.,⁶⁷ з тим – у першому томі “Енциклопедії Житомира”.⁶⁸ Але питання про те, як міг називатися Житомир “дотатарський” і чи мав іншу назву, ще потребує глибокого вивчення. Адже антропонічне походження назви нашого міста можуть пояснити й патроніми Жизномир, Животок або Житобуд (новгородська берестяна грамота XI ст.), Жизнобуд (графіті на стіні Софії Київської). За припущенням В.Ю. Канчури, всі ці патроніми могли брати початок з древліянина Житомира.⁶⁹

Цікавим варіантом топоніма, схожого на назву нашого міста, є Томир, який згадується в Історії князя Щербатова в контексті завойовницьких походів на наш край військ Гедиміна (Овруч і Томир),⁷⁰ адже відомо, що похід здійснювався на Овруч та Житомир. Що це: помилка чи первісний варіант назви Житомира? Відповідь потрібно ще шукати.

Як би там не було, а назва міста у сучасному звучанні поєднує два прекрасних слова “жито” і “мир” і викликає прекрасні емоції.⁷¹ Такі, як наприклад, зустрічаємо у українському часописі, що видавався в Канаді: “Наші предки вміли вибирати місця для поселень, і те, що колонники Житомира обрали собі місцем для осель саме ті горбки, нікого не здивує: повз такі місця байдуже не проходять. Отже, вістять легенди, – на високій скелі, над р. Кам'янкою, лицар заснував поселення і назва його своїм іменем.”⁷² Отож назва нашого міста сама по собі теж є давньою топонімічною пам'яткою.

За концепцією археологічної науки, пам'ятки археології пізнього середньовіччя датуються другою половиною XIX ст. і потім, з точки зору пам'ятко-

знавства (є така наука), “передають естафету” пам’яткам історії та культури, тобто об’єктам, що є представниками, фігурантами новітньої історії.⁷³ І хоча вони, здавалося б, “розповідають” про події не такі вже й давні (150 – 50 років тому), але, по-перше, з роками ця часова дистанція все збільшується, а по-друге, такі пам’ятки найбільш цілісні, загальнозрозумілі і загальнодоступні, однозначні для сприйняття.⁷⁴ Вони мають, як правило, конкретну міську “прописку” (адресу, № будинку тощо), являють собою часто визначну споруду чи комплекс споруд, ансамбль або його вцілілу частину, чи пам’ятний знак.⁷⁵

Ось пам’ятний знак у сквері на Замковій горі, встановлений до 1110-річчя з часу заснування Житомира (1984 р.).⁷⁶ Погляньмо на нього. На монолітному бетонному стилобаті, облицьованому плитами з рожевого граніту, завмерла велетенська 70-тонна брила – гладко відшліфований поліський камінь-валун, привезений на Замкову гору з берега р. Тетерів у Тригир’ї.⁷⁷ Так ретельно “попрацювала” над ним крига Дніпровського зледеніння, коли близько 300 тис. років тому, льодовик почав поступово відступати на північ.⁷⁸ Таким чином, навіть матеріал цього пам’ятного знаку є водночас самостійною пам’яткою геології. Це теж наша історія, причому, дуже давня!

Сам же знак, а точніше – напис на ньому, засвідчує, що на цьому місці 11 ст. тому виникло місто Житомир. І хоча така “заявка” у написі є не зовсім коректною, бо власне місто (город, огорожена місцевість, городище, замок, фортеця) знаходились за триста метрів від знаку на північний захід, знак стоїть якраз в центрі колишнього майдану Ринок – головного майдану окольного

граду (посаду),⁷⁹ що почав формуватися як власне середньовічне місто європейського типу за часів розвинutoї Київської Русі (XI – XIII ст.).⁸⁰

У XII – XVIII ст. майдан являв собою вільний прямокутний простір, по периметру якого розташувалися дерев’яна православна церква (тепер на її місці – будівля Хрестовоздвиженської церкви), торгові ряди, окремі будинки-кам’яниці з лавками; у пізньому середньовіччі – магістрат (1805 р.).⁸¹ Будівля останнього збереглася до наших часів і є пам’яткою архітектури державного значення.⁸² Магістрат виконував функції вищого органу місцевого самоврядування і діяв на засадах Магдебурзького права, запровадженого в Житомирі ще у 1444 р.⁸³ Отож, наше місто жило за європейськими законами ще 564 роки тому! І лише нещодавно, за часів незалежної України, в Житомирі знову відновилася подібна цивілізована, демократична модель самоврядування.⁸⁴

В центрі майдану у формі каре торгові ряди дублювалися. Про це свідчать старі плани Житомира (перший відомий нам – “*Mapa miasta JKMcі Zytomierz [...] 1781 roku zrobiona*”). Цінна картографічна пам’ятка, яка дає уявлення про Житомир пізнього середньовіччя.⁸⁵ Але карта була “сліпою” – жодна вулиця, окрім Київської (тепер Кафедральна), не була підписана.⁸⁶ Лише співставлення номерів садиб зі списком власників нерухомості Житомира (“*Imiona I nazwiska Pojsejsyonalow miasta Zytomierza w 1792 r.*”), що пощастило знайти у Центральному Державному історичному архіві України,⁸⁷ дало змогу примусити карту “заговорити”. Для цього було застосовано співставлення таблиць даних в комп’ютерній програмі “Access”. На той час в

Житомирі було 573 домоволодіння, 41 вулиця і провулок. З тих, що збереглися (топографічно і топонімічно) до сьогодні, є тільки дві: Замкова і Подільська.⁸⁸

Але, на жаль, документальні та картографічні пам'ятки виходять за межі даної розвідки і тематики II тому "Енциклопедії Житомира" взагалі, хоч і систематично використовуються при написанні статей. Ці пам'ятки зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області (ДАЖО),⁸⁹ краєзнавчого музею, топографічній службі Головного управління містобудівництва та архітектури. Та про дві з них все-таки слід коротко сказати.

Перша – це старовинна церковно-літературна пам'ятка – т.зв. "Житомирське Євангеліє" (1571 р.), манускрипт перекладу староукраїнською літературною мовою канонічного тексту Четвероевангелія,⁹⁰ яке читалося на Волині. Переписувач "раб Петро" вніс до тексту чимало змін, замінивши церковно-слав'янські слова українськими. У 1860-х роках манускрипт придбав протоієрей Житомирського кафедрального Преображенського собору, законовчитель гімназій, краєзнавець Микола Трипольський, здійснивши докладний опис пам'ятки й опублікувавши великі уривки з неї.⁹¹

Інша писемна пам'ятка – "Актові книги житомирського Гродського уряду", які велися з 1582 р. Це – унікальні пам'ятки ділової мови в Україні розвинутого середньовіччя, а заодно – унікальне джерело з історії Житомира, його топографії, топоніміки, про його жителів.⁹² У 1981 р. видавництвом "Наукова думка" було випущено першу монографію з оглядом "гродських актів" Житомирського уряду,⁹³ а в 2002 р. вийш-

ло репринтне видання "Актова книга Житомирського Гродського уряду 1611 р."⁹⁴

Тепер повернімося на майдан Ринок. Тут до сьогодні зберігся фрагмент торгових периметричних рядів (Кафедральна вул., 16), відновлений під час реконструкції і реставрації із сучасних матеріалів. Це єдина ерзац-пам'ятка середньовічного посаду. До речі, як свідчать документи ДАЖО та довідники,⁹⁵ одна з лавок торгових рядів на рубежі XIX – XX ст. належала М.О. Любовичу – батькові відомого державного і громадського діяча, публіциста, наркома пошт і телеграфів РРФСР Артема Любовича,⁹⁶ який працював "хлопчиком" у батьківській лавці.⁹⁷

Синхронно, в комплексі з посадом, на його периферії формувалися компактні поселення. Наприклад, в районі нинішнього Замкового майдану археологом О. Тарабукіним виявлено (1988 р.) поселення доби розвинутого і пізнього середньовіччя.⁹⁸ Тут же під час риття водопровідної траншеї (1992 р.) виявлено численні людські кістяки, що теж належать до культурного шару часів Київської Русі та розвинутого середньовіччя. Очевидно, це рештки посадського кладовища.

Цікавими, але, на жаль, недоступними і майже не вивченими матеріальними пам'ятками Житомира є система підземних ходів, фрагменти яких збереглися на різній глибині в районі середньовічного міста (посаду), під Подільською та Охримовою (Володимирською) горами. Їхнє призначення і час будівництва остаточно досі не з'ясовано через фізичну неможливість їх вивчення. Більшість входів до них засипані або забетоновані. Вірогідно, що попервах вони виконували фортифікацій-

ну функцію і були прокладені приблизно у XVI – XVIII ст.⁹⁹

За умови укріплення ходів, хоча б один з них чи фрагмент міг би бути взятий на облік як пам'ятка історії та фортифікаційного мистецтва і слугувати до того ж привабливим туристським об'єктом. Окрім того, детальне вивчення ходів дало б змогу уточнити час їх спорудження, який, очевидно, має припадати на період найбільшої зовнішньої загрози населенню міста. Адже вивчений автором цих рядків підземний хід під Подільською горою (1992 р.) має всі ознаки фортифікаційної споруди (ніші-схованки у стінах, дихальники – канали, що виходять на денну поверхню, ями-пастки.¹⁰⁰ Такі атрибути зовсім недоцільні для побутових ходів. Отож, є над чим думати і що вивчати. Фрагменти ходів можуть виявитися найдавнішими матеріальними пам'ятками Житомира, що збереглися з часів розвинутого середньовіччя до наших днів.

Цікавою пам'яткою і водночас туристським об'єктом періоду розвинутого середньовіччя могла б бути підземна (катакомбна) церква, виявлена під час буріння розвідувальної свердловини на Суриній горі в районі вулиці Олександра Клосовського. Залишки церкви виявлено та обстежено у 1981 р. Це хід, проритий у лесовому ґрунті на глибині більше 6 м. Висота склепінь – від 0,3 до 2,1 м. Від центральної галереї відгалужувались невеличкі кімнатки, висота яких не перевищувала 1,2 м. На стіні однієї з ніш дослідники О.В. Місяць, М.Ю. Брайчевський (Інститут археології АН УРСР), І.І. Ярмошик та О.О. Тарабукін дослідили напис старослов'янською мовою. На думку київського історика і філолога С.О. Висоцького, він належить до XV – XVI ст. Нині

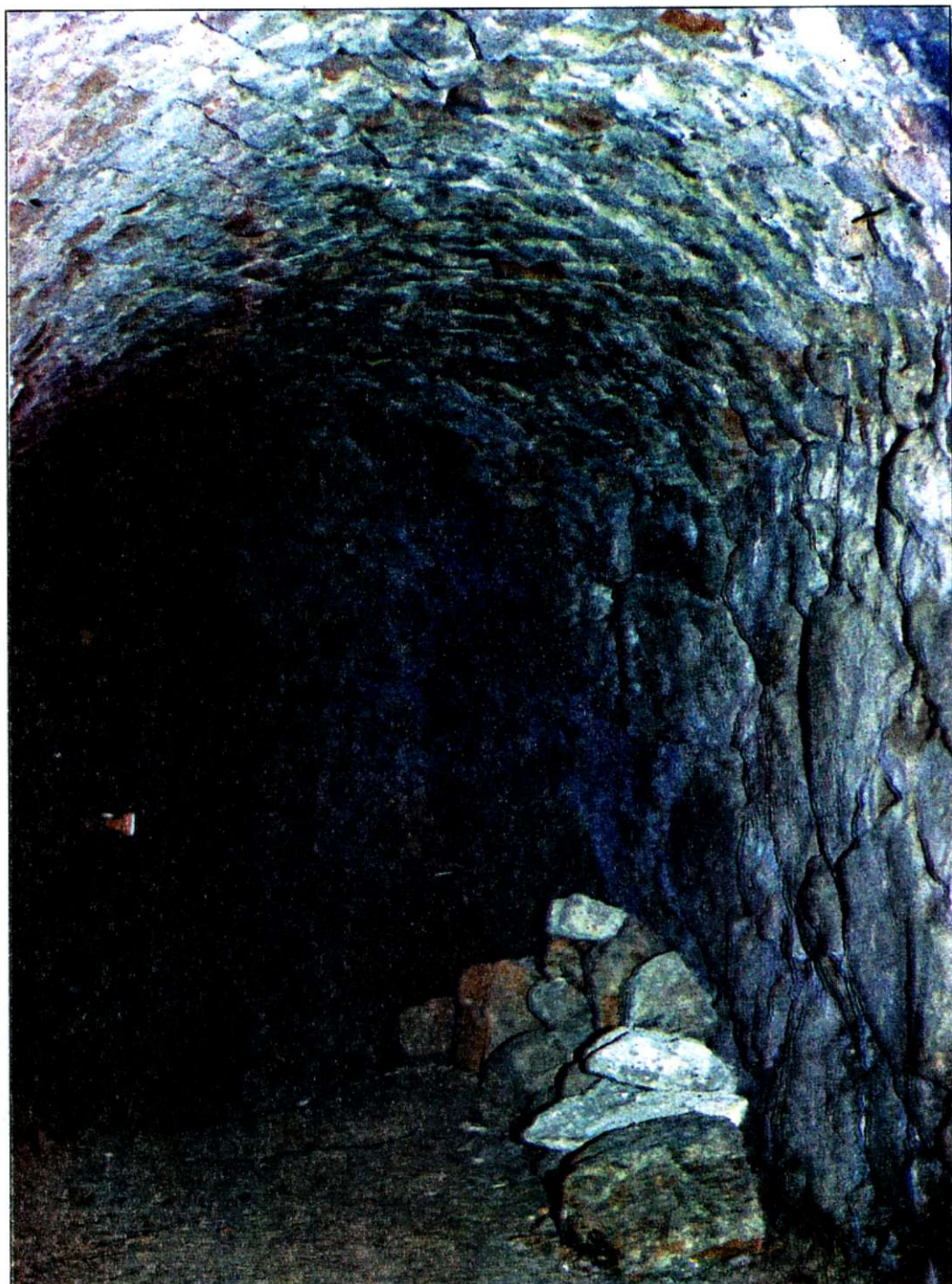
вхід до пам'ятки, на жаль, засипано.¹⁰¹

Очевидно, що вивчення усіх пам'яток – археології, топографічних, історії і культури в комплексі – набагато наблизило б нас до багатьох відповідей на запитання стосовно давнього минулого Житомира, в т.ч. головного – коли саме виник Житомир як город, фортеця?

За Андрусівським перемир'ям у 1667 р. Житомир став центром Київського воеводства.¹⁰² Ця обставина відіграла вирішальну роль у подальшому прискореному розвитку міста. У 1765 р. тут вже було 285 будівель. Серед них “порядочних доміков” – 285, “незначительних хіжін” – 120.¹⁰³ За Конституцією Речі Посполитої 1775 р., Житомир визнано одним із столичних міст Польщі.¹⁰⁴

Вигідне місцезнаходження міста на двох річках стимулювало борошномельне виробництво. Водяні млини один за одним будувалися на річках Тетерів і Кам'янка, які тоді були повноводними, а Тетерів – до середини XIX ст. – ще й судноплавним. На базі млина німкені Пауліни Шульц на Кам'янці (показаний на “*Mapi miasta Zytomierza 1781 r.*”)¹⁰⁵ в урочищі Лука Риньовка у 1878 р. чехами Йосипом Махачеком та Богданом Янсою засновано пивоварний завод, що діє і сьогодні.¹⁰⁶

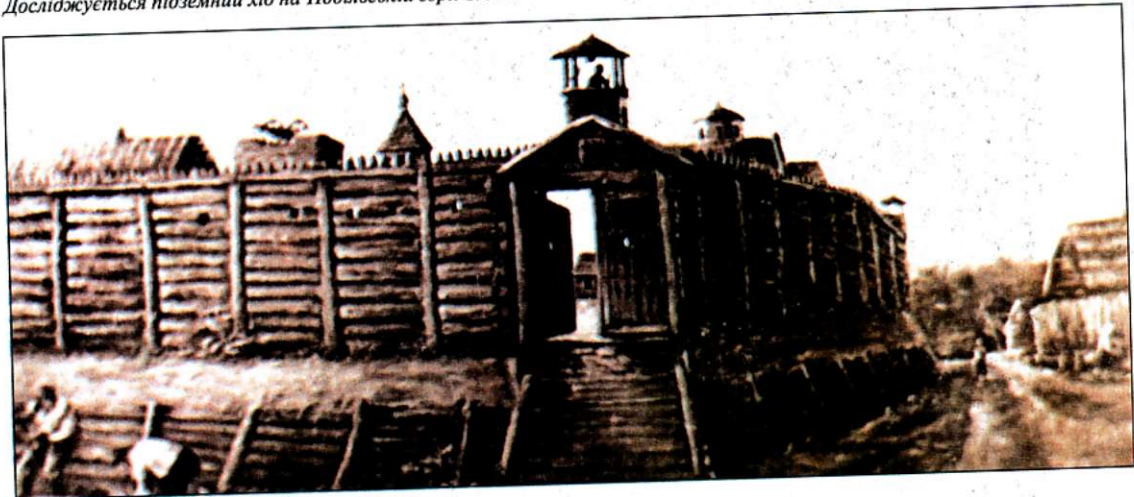
Та найстарішим підприємством Житомира (із нині діючих) є Волинська губернська друкарня, заснована за Правлячим указом від 25 липня 1807 р. при губернському правлінні,¹⁰⁷ з якої після численних реорганізацій й постанала нинішня обласна друкарня.¹⁰⁸ Вона змінила декілька адрес. Спочатку знаходилась в одній із будівель поезуїтської юридикки, потім в будинку купця Ка-

Фрагмент одного з підземних ходів Житомира, досліджений у 1992—93 рр.

Досліджується підземний хід на Подільській горі. 1993.

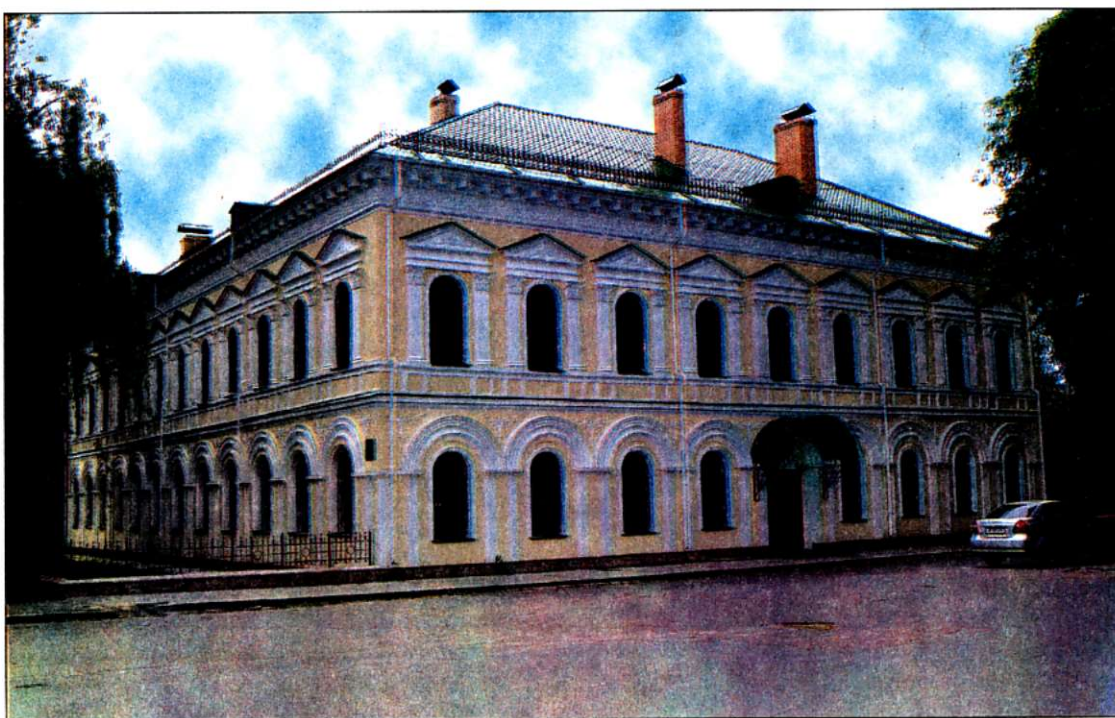

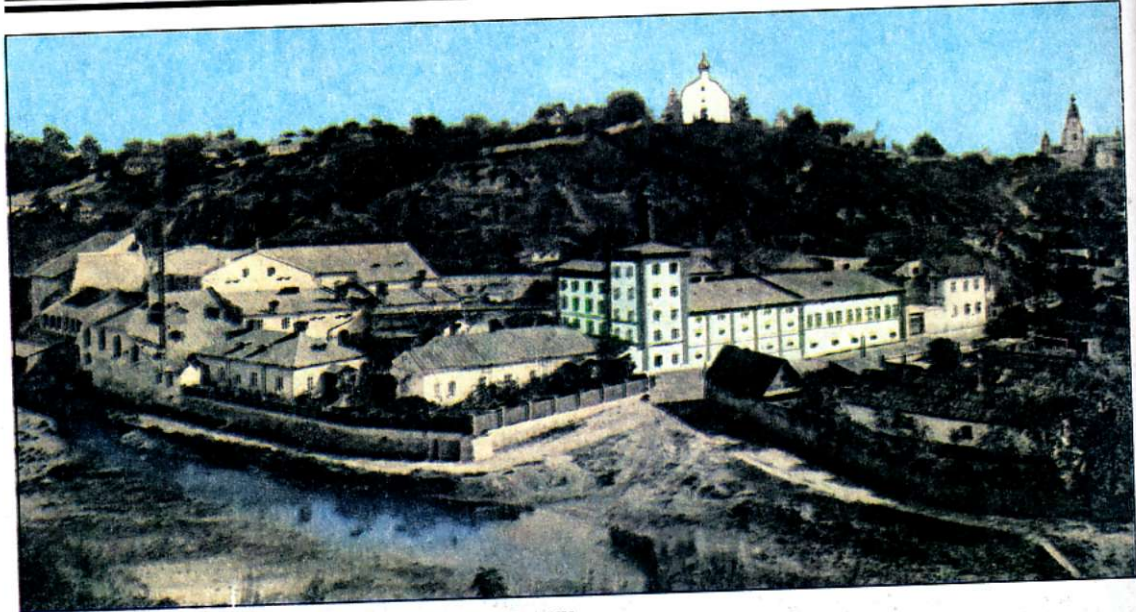
Житомирський замок. Реконструкція В.О. Капітанюка

Будівля магістрату — одна з небагатьох, що нагадують про головний майдан середньовічного міста...

Вид на Поєзуїтську Юридику з правого берега Кам'янки. Фото О. Зелінського. 1873 р.

Слов'янський пивзавод Махачека і Янси на Подолі. Поч. ХХ ст.

Охримова (ліворуч), Подільська (в центрі) та Замкова (праворуч) гора. На кожній з них височіє храм та каплиці.

Напівзруйнована будівля келій Єзуїтського монастиря, пам'ятки архітектури та історії державного значення

Будинок на Лермонтовській, 20, в якому народився композитор і піаніст Юліуш Зарембський. Знесений в 1970 р.

Майже кожний будинок на Великій Чуднівській (нині вул. Черняхівського) був пам'ятником історії та архітектури. На жаль, всі вони були зруйновані під час визволення Житомира. 1873 р. Знімок О. Зелінського.

Будівля міського театру (тепер Житомирська філармонія) — визначна пам'ятка історії і архітектури.

Початок Великої Бердичівської вулиці, на якій знаходиться чимало пам'яток історії та архітектури. 1873 р. Знімок О. Зелінського.

шперовського на розі Кафедральної вул. і Замкового майдану,¹⁰⁹ а з 1854 р. переїхала у щойно споруджений відставним поручиком Василем Троцьким на Великій Бердичівській, 10 (тепер – №6) триповерховий будинок губернського правління¹¹⁰ і розмістилася у цокольному поверсі.¹¹¹ Матеріалом для стін будинку слугувала цегла-сирець з його власної цегельні, що знаходилася на хуторі Кокоричанка-Каракуліна,¹¹² в якому на початку XIX ст. оселилися старообрядці – нащадки втікачів з Росії, де їх переслідували за релігійні погляди. Старообрядницька церква Св. Покрови діє і сьогодні на Каракульній вулиці (буд. №6).¹¹³

До губернської, ще з 1793 р.,¹¹⁴ в місті діяла “Типографія главного Житомирського суда”. Розвиток друкарської справи в Житомирі був наслідком зростання його ролі як економічного, адміністративного і культурного центру Волині. Цьому значною мірою сприяло те, що наприкінці XVIII ст. Житомир “одягнув погони” столиці новоствореної Волинської губернії¹¹⁵ (спочатку тимчасово, а з 1804 р. – постійно).¹¹⁶ А ще до того Житомир став активним свідком і учасником подій національного повстання українського народу, відомого під назвою “Коліївщина”.

У часи пізнього середньовіччя свідком розвалу Речі Посполитої, трьох її поділів (1772, 1793, 1795 роки), які безпосередньо торкнулися й долі Житомира (про що йшлося вище), стали будівлі поезуїтської Юридикы.¹¹⁷ Одна з них частково збереглася до наших днів як пам'ятка архітектури державного значення – келії єзуїтського монастиря (1724 р.).¹¹⁸ На сьогодні – найдавніша пам'ятка історії та культури, на жаль, знаходиться у стадії руйнації.

Юридика була в місті по-суті окремою “державою” зі своїми законами (тому і юридика, тобто, така, що мала свою юрисдикцію) і власним самодостатнім господарством.¹¹⁹ Колегія єзуїтів заснована в Житомирі у 1720 р.¹²⁰ Для неї за проектом архітектора П. Гіжницького споруджено комплекс необхідних будівель (костюл, келії ченців, школу, кузню, пекарню, господарські об'єкти).¹²¹ Це був свого роду найсхідніший форпост Речі Посполитої на її кордоні (як вважали у Кракові) з Україною, що з позицій офіційної Польщі починалася за Тетеревом. Тому і не дивно, що у згаданому раніше архівному документі “Imeona I nazwiska Pojsejsjonalow miasta Zytomierza w 1792 r.” (“Імена та прізвища власників нерухомості міста Житомира у 1792 р.”) наведено таку назву вулиці – Українська. Це перша (польська) назва Великої Бердичівської.¹²² Отож, якби перша назва збереглася, то стала б унікальною топонімічною пам'яткою тих часів, коли Річ Посполита претендувала на величезний шматок української території під назвою Волинь...

Втім, Єзуїтська юридика відіграла й позитивну роль у житті міста, особливо культурному.¹²³ Саме тут була відкрита перша школа Житомира (1724 р.),¹²⁴ про що свідчить й назва вулиці, на якій вона знаходилась – Студентська (1792 р., не збереглася ані вулиця, ані назва).

Власне, існування в Житомирі комплексу капітальних споруд юридикы й вирішило питання, де бути адміністративному центру новоутвореної на землях, інкорпорованих після третього поділу Польщі (1795 р.). Адже згідно з указом імператриці Єкаторини II центром губернії мав стати Зв'ягель, що

знаходився в географічному центрі губернії. Цим же указом імператриця повеліла перейменувати місто на Новоград-Волинський (тобто, новий град Волинський).¹²⁵ Але через відсутність в останньому необхідних приміщень для губернських присутствених місць, тимчасово (1 травня 1795 р.),¹²⁶ а з 24 червня 1804 р.¹²⁷ постійним адміністративним центром Волинської губернії був затверджений Житомир.¹²⁸ Губернські присутствія оселились у звільнених будівлях закритого єзуїтського монастиря (юридики), в т.ч. у келіях, які збереглися донині як пам'ятка архітектури та історії державного значення.¹²⁹

Цікавою сторінкою в історії Житомира є діяльність монастиря сестер жалібниць (шаріток) ордена Св. Вікентія, який був заснований біскупом Йосипом Залуським у 1766 р.¹³⁰ Для нього обрали чудове мальовниче місце на південно-східній околиці міста (власне, тоді ще далеко за його межами), на лівому березі Тетерева. Територія монастиря простягалася від урвища над річкою на північний захід та на схід в напрямку Великої Станишівської дороги (Української, Великої Бердичівської вулиці). Місцевість влучно називалась "Plac Panienski" або Дівочим полем,¹³¹ оскільки насправді вона являла собою пустир, на якому прогулювались черниці. Про Дівоче поле і пов'язану з ним кумедну історію, фігурантом якої був Віктор Гюгнен – вчитель французької з чоловічої гімназії, розповів в "Історії мого сучасника" Володимир Короленко.¹³²

Саме при монастирі Св. Вікентія влаштовано першу в історії Житомира міську лікарню (1766 р.) або, яка тоді називалася шпиталь сестер-жалібниць.¹³³ У шпиталі діяли притулок для

калік і дітей-сиріт та відділення для надання нескладної медичної допомоги, а згодом й богадільня для престарілих. Контроль за медичною допомогою у шпиталі здійснювали штабс-лікар відкритого у 1795 р. військового шпиталю, лікар губернської лікарської управи та лікар-інспектор губернського Приказу громадської опіки.¹³⁴

Після першого польського повстання (1831 р.)¹³⁵ монастир як потенційний "генератор" смути і "вільнодумства" потрапив під пильне око царської влади, і тоді ж вийшов указ про заборону приймати до нього нових послушниць, а після смерті останньої черниці, велено було монастир закрити.¹³⁶ Але минали десятиріччя, а черниці все жили і жили тут. І тоді інспекція із С.-Петербургу вирушила до Житомира і виявила, що за документами деяким черницям давно перейшло за сто... Як з'ясувалося, на ім'я померлих тут записували новоприбулих послушниць. Афера була розкрита, і монастир остаточно ліквідували в грудні 1865 р.,¹³⁷ а всі приміщення повністю зайняв військовий шпиталь,¹³⁸ який був заснований ще у 1831 р.¹³⁹ Залишились лише вдячні спогади житомирян про шаріток, які упродовж 100 років боролися з епідеміями, що час від часу охоплювали місто.¹⁴⁰ Останній мор холери накопився на Житомир саме у 1865 р., коли монастир було вже закрито...¹⁴¹ На жаль, більшість монастирських будівель зруйнували радянські війська, коли "випаювали" німецько-фашистських загарбників з міста.¹⁴² Так було втрачено цікаву пам'ятку історії та архітектури. На сьогодні вцілів лише один корпус келій.

Не збереглися і будівлі, пов'язані з подіями 1812 р., хоча у роки Вітчиз-

няної війни наше місто було одним із важливих тилових пунктів театру воєнних дій, у цей період тут жили та працювали командувач Подільською армією М. Кутузов,¹⁴³ генерал, командувач Західною армією П.І. Багратіон¹⁴⁵ та офіцер для особливих доручень при ньому Д. Давидов,¹⁴⁴ перебував генерал, князь М.М. Раєвський¹⁴⁶ (пізніше, у 1816 р., він побував у Житомирі разом з Александром І та графом О. Аракчеєвим).¹⁴⁷

Не “дожив” до наших днів і легендарний “будинок Семенових”, що якихось 20 років тому прикрашав Велику Бердичівську вулицю. Він був чи не єдиним в місті садибним особняком першої половини ХІХ ст., побудованим у мотивах архітектурного стилю ампір. Будинок мав великий парадний вхід, оздоблений колонадою і портиком, з симетричним рядом вікон у пропорціях і мотивах готичного стилю. Втрачена пам'ятка винятково цікава як з архітектурної, так і з історичної точки зору. Адже у цьому будинку завжди вирувало культурно-мистецьке життя.¹⁴⁸

З 1870 р. господар дому – син стаційного наглядача Тверської губернії, управляючий поштовою частиною Волинської губернії, дійсний статський радник Василь Іванович Семенов. Одна з його дочок – Олена була першою дружиною видатного російського філософа Миколи Бердяєва,¹⁴⁹ який жив в Житомирі (1903 р.) під гласним наглядом поліції.¹⁵⁰ У домі бувало багато відомих людей: учень В. Тропініна живописець Копита, автор портрету господині дому Агафії Володимирівни [Семенова]; художники Костянтин Маковський та Казановський; письменник Григорій Мачтет; актор, у майбутньому народний артист РРФСР Володи-

мир Давидов, який співав тут у домашньому театрі.¹⁵¹ Зрештою, перші неофіційні концерти молодого Святослава Ріхтера відбувались теж у будинку Семенових,¹⁵² де він охоче бував, приїжджаючи до Житомира.¹⁵³

Поступово Житомир утверджувався в ролі головного міста Волинської губернії,¹⁵⁴ маючи вигідне транспортне сполучення з Києвом, Овручем, Бердичевом та західним кордоном.¹⁵⁵ В оточенні чудової мальовничої природи і на тоді досить повноводних річках, Житомир ставав дедалі значнішим містом Правобережної України.¹⁵⁶ Вже у середині ХІХ ст. він шостий за розміром після Києва, Севастополя, Бердичева, Николаєва та Одеси. Меншими за нього були і Харків, і Вінниця, і Катеринослав.¹⁵⁷

У середині ХІХ ст. через Житомир прокладено новітню, як на той час, шосейну дорогу Київ – Брест-Литовський, відому сьогодні як автомагістраль європейського значення.¹⁵⁸ На ній – у самому місті – на Великій Вільській вулиці спорудили поштову станцію другого розряду (вул. Перемоги, 72, 50-ті роки ХІХ ст.), що пам'ятає багатьох видатних людей, які вирушали від неї у подорож екіпажем або зупинялися проїздом: Тарас Шевченко і Леся Українка, Володимир Короленко і Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та Іван Огієнко і багато інших.¹⁵⁹ Отож, цей будинок є не тільки пам'яткою архітектури державного значення,¹⁶⁰ а й пам'яткою історії. На початку 90-х років ХХ ст. були наміри відкрити у приміщенні поштової станції музей історії зв'язку на Волині-Житомирщині з діючим відділенням зв'язку.¹⁶¹ В експозиції музею передбачалося розповісти не лише про сторінки історії поштово-

го, а й електрозв'язку: про відкриття в Житомирі телеграфної станції – однієї з найбільш значущих в Російській імперії (1858 р.);¹⁶² про житомирську проміжну підсилювальну станцію міжнародної трансконтинентальної телеграфної лінії Лондон – Варшава – Житомир – Одеса – Делі – Токіо (1970 р.).¹⁶³ Житомирська пошта-музей могла б стати одним з вельми цікавих туристських об'єктів. Але, на жаль, цього наміру поки що здійснити не вдалося.

У другій половині XIX ст. Житомир набуває прискореного розвитку, ведеться будівництво нових громадських споруд, храмів, комунальних об'єктів, виникають нові майдани і вулиці.¹⁶⁴ Населення міста наприкінці 1870-х років досягло 55 тис. жителів.¹⁶⁵

У 1868 р. на центральному майдані споруджується каплиця на честь “чудодійного врятування” від смерті російського імператора Александра II, на якого здійснив замах у Парижі 1867 р.¹⁶⁶ наш земляк Антоній Березовський.¹⁶⁷ Причиною замаху було невдоволення католицької (польської) частини населення Волині шовіністичною імперською політикою Росії щодо поляків.¹⁶⁸ На жаль, каплиця на початку ери радянської влади була розібрана, хоча, якби збереглась, могла б стати цікавою пам'яткою історії та архітектури.

Великого розмаху набуло будівництво, розвиток комунального господарства наприкінці XIX ст.¹⁶⁹ Більшість з будівель, що споруджені у другій половині XIX ст., є пам'ятками архітектури (або комплексними пам'ятками) державного або місцевого значення і водночас – пам'ятками історії.¹⁷⁰ У 1858 р. на Пушкінській вулиці виростає велична будівля міського театру; у

1862 – 1880 роках споруджується комплекс будівель Першої чоловічої гімназії (нині університет ім. Івана Франка); у 1870 р. – отримує власний триповерховий будинок на Пушкінській вул. єврейський вчительський інститут (тепер природничий факультет університету ім. Івана Франка);¹⁷¹ у 1866 р. – відкривається перша в краї Публічна бібліотека, яка у 1897 р. переїхала до новозбудованого приміщення на Пушкінській вул.; тоді ж на Хлібній вул. оселяється Будинок Товариства тверезості з майстернями і навіть власним театром; у 1896 р. – споруджується екзотична водонапірна вежа, що стала сьогодні одним із символів Житомира.¹⁷² Тоді ж побудовано комплекс будівель Архієрейського подвір'я (1860 – 90 роки), лютеранська кірха (1896 р.), Маріїнська гімназія (1850 – 1899 роки), Михайлівська церква (1856 р.), Преображенський кафедральний собор (1874 р.);¹⁷³ Окружний суд (тепер Житомирський національний агроекологічний університет, 1897 р.),¹⁷⁴ Пожежна вежа (1894 р.), сирітський дитячий притулок (1897 р.), паровий млин Холоденка (1890-ті роки), будинок Товариства взаємного кредиту (1900 р.)¹⁷⁵ та інші.¹⁷⁶

Пам'яткою промислової архітектури та історії можна вважати будівлю дизельної електростанції¹⁷⁷ на Новому бульварі, 2, споруджену для живлення ліній трамваю, рух якого розпочався в Житомирі 22 серпня 1899 р.. Ця електростанція також працювала для інших потреб міста.¹⁷⁸ А от пам'яткою техніки (ерзац-пам'яткою) є відтворений за старими кресленнями і фотознімками перший трамвайний вагон Житомира, що стоїть на почесній колії на території трамвайно-тролейбусного депо №2.¹⁷⁹ В цьому ретро-вагоні на День Житомира

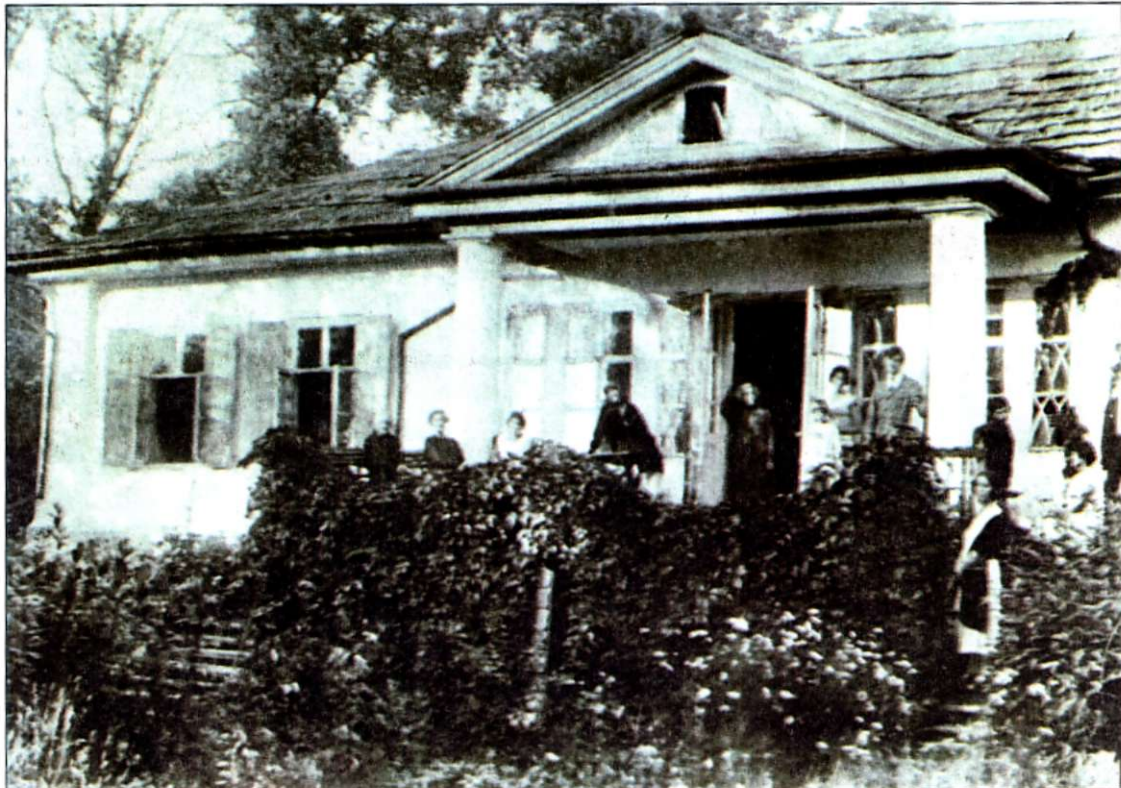

Каплиця, споруджена у 1868 р. на центральному майдані в пам'ять «чудодійного спасіння імператора Александра II» від смерті під час замаху на нього уродженця Волинської губернії Антонія Березовського

Меморіальна дошка Т.Г. Шевченку на фасаді одного з будинків комплексу Архієрейського подвір'я (викрадена, замінена тимчасовою)

Будівлі комплексу Архієрейського подвір'я (знімок поч. XX ст.). Тепер штаб загальновійськового корпусу.

Будинок Семенових на В. Бердичівській вулиці. Одне з культурних вогнищ в місті у XIX ст. Перший праворуч (біля колони) молодий Святослав Ріхтер. 1930-ті рр.

*Перший залізничний вокзал
в Житомирі (1896 р.).
Будівля не збереглася.*

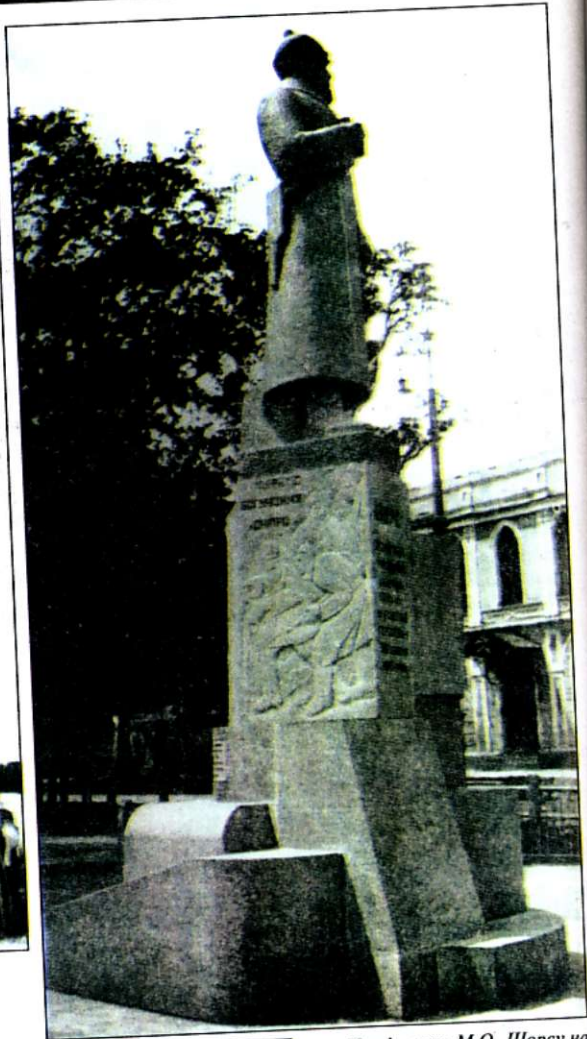

*Добудоване приміщення
дерев'яного вокзалу в
Житомирі (1907 р.). Будівля
не збереглася.*

Каплиця жертвам холерного мору на розі сучасних вулиць Великої Бердичівської та Жуйка. Поч. ХХ ст. Не зберіглася.

Пам'ятник М.О. Шорсу на Старому бульварі («II бульвар»). 1940 р. Не зберігся.

Пам'ятник жертвам голодомору на Пуятинському майдані

здійснюються безкоштовні екскурсії для мешканців і гостей міста.

Значний поштовх подальшому розвитку міста дало введення в дію вузькоколіїної залізниці Бердичів – Житомир (1896 р.).¹⁸⁰ Тоді ж побудовано перший дерев'яний вокзал. Пізніше, після переведення магістралі на широку колію і продовження її до Коростеня (1914 р.), споруджено велике цегляне приміщення вокзалу, що збереглося у перебудованому (1972 – 74 роки) вигляді до наших днів.¹⁸¹

Будівля старого вокзалу, хоч і втратила своє первісне архітектурне обличчя, залишається цікавою пам'яткою історії – як і власне перший залізничний вокзал, так і місце, пов'язане з видатними постатями. У приміщенні зали очікувань, у грудні 1919 р. виступав з лекцією перед житомирянами відомий український громадський і політичний діяч, наш земляк Олександр Шумський.¹⁸² Йому 12 липня 1996 р. на фасаді будівлі старого вокзалу урочисто відкрито меморіальну дошку (викрадена). Прибувши з Києва до Житомира, тут, просто на залізничних коліях у вагонах попервах перебували члени Центральної Ради і Уряду УНР. В березні 1918 р. вони розмістилися у приміщенні будинку Дворянського зібрання (перебудовано під приміщення поліклініки №1 по Великій Бердичівській, 32). Тут у вересні 1997 р. встановлено пам'ятну дошку Михайлу Грушевському та Центральній Раді (за кошти автора цих рядків).¹⁸³

На запасних коліях станції стояв і штабний вагон Симона Петлюри. Щоб більше не повертатись до теми залізничного вокзалу, назву іще одне пам'ятне місце, а точніше, пам'ятник загиблим воїнам Українського війська, встанов-

лений на Привокзальному майдані (1918 – 19 роки). Він знаходився у північній частині скверу в центрі майдану, і являв собою простої форми цегляну тиньковану піраміду на прямокутному цоколі. У перші роки радянської влади її перефарбували у червоний колір і встановили вгорі зірку. З того часу пам'ятник трактувався як такий, що присвячений загиблим більшовицьким воїнам (!), допоки майдан не був реконструйований, а пам'ятник із дво-значним минулим безжалісно знесли.

З подіями Першої світової, а за тим – революцій і громадянської воєн, розвиток Житомира не тільки уповільнився. Все більших обертів проти годинникової стрілки набрав регрес.

У перше десятиріччя ХХ ст. ще велось значне будівництво, розвивалась економіка, торгівля, транспорт, культура, освіта, медицина. Так, у 1900 р. став до ладу комплекс будинків сирітського притулку на Синельниківській (тепер Дитячої Комуни) вулиці. Тут, у домашній Софіївській церкві, 1907 р. хрестили Сергія Корольова. До 100-річчя з дня народження вченого за кошти автора цих рядків та патріота Житомира С.В. Собчука на фасаді одного з будинків встановлено меморіальну дошку (2007 р.). На місці старовинного дерев'яного храму на Замковій горі побудовано кам'яну Хрестовоздвиженську церкву (тепер музей природи). 15 жовтня 1900 р. вперше в історії міста включено електричне освітлення вулиць дуговими ліхтарями, заміненими у 1910 р. на 100-ватні лампи розжарювання.

У 1903 р. засновано шкіряний завод Бравера і Рабиновича, тепер ф-ка “Крок”, а в 1907 р. – побудована хмелесушарня С.І. Псахіса (є пам'яткою промислової архітектури місцевого зна-

чення);¹⁸⁴ у 1904 р. – побудовано нову споруду єврейської міської лікарні на Великій Бердичівській на кошти Кулішера; при житомирському відділенні “ИРМО” засновано музичну школу (класи); 1906 р. – відкрилися перший в місті кінотеатр “Біограф”, художня школа маляра В.І. Яншинова; у 1907 р. – приватне комерційне училище Ремезової, жіноче єврейське училище на Чуднівській (тепер Черняхівського) вул.; у 1909 р. – вище початкове училище, в якому працював викладачем О.П. Довженко (1914 – 15 роки); у 1910 р. – розпочалося будівництво за кошти князя Волконського очної лікарні (тепер міська дитяча лікарня).¹⁸⁵ У 1911 р. відкрилася Ремісничка школа (Московська, 37),¹⁸⁶ пам’ятка історії та архітектури. Тут перебували і великий князь Георгій Михайлович [Романов], і легендарний комсомольський діяч Микола Островський (1924 р.);¹⁸⁷ почав діяти народний театр Шабанова.¹⁸⁸ У 1912 р. – в одному з будинків барона Івана де-Шодуара на Великій Бердичівській відкрито землемірне училище (будинок пошкоджений під час визволення Житомира (1943 р.) і згодом розібраний (був цікавою пам’яткою історії та архітектури). У 1913 р. – відкрита вчительська семінарія;¹⁸⁹ у 1914 р. – побудовано залізобетонний залізничний міст через р. Тетерів.

Упродовж перших чотирнадцяти років ХХ ст. в Житомирі почали діяти 30 нових навчальних закладів, музеїв, театр, чотири сінематографи, два видавництва, десятки громадських, наукових та культурних товариств (зокрема Дослідників Волині, “Просвіта”, Хмелярів тощо), одна бібліотека (всього їх нараховувалось на 1914 р. – 10). Почали випускатися 17 нових газет, ча-

сописів, вісників та бюлетнів.¹⁹⁰ Активізувалося культурне життя: майже безперервно в міських театрах відбувались гастролі відомих українських та російських труп, а також окремих виконавців; діяв стаціонарний цирк. Деякі з театральних колективів і окремих “зірок” сцени безумовно заслуговують на увічнення у меморіальних дошках чи пам’ятних знаках: зокрема трупа М.П. Кропивницького (М. Заньковецька, М.К. Садовська); П.К. Саксаганського, І. Карпенка-Карого; трупи П.К. Саксаганського та М.К. Садовського; І.К. Карпенка-Карого; Д.А. Гайдамаки, Г.К. Невського (міський театр, неодноразово), Г.І. Борисоглебської, С. Нерадовського та А. Половцева (театр “Аркадія”); Ф.І. Шаляпін (концертна зала Товариства взаємного кредиту”), М. Савіна.¹⁹¹ В Естрадному театрі розпочав свою кар’єру в майбутньому видатний композитор Дмитро Покрасс (“Если завтра война...” та ін. популярні пісні).

У 1903 – 05 роках в місті створюються галузеві профспілки, активізується робітничий рух. У 1904 р. до Житомира докотилася хвиля першої російської революції. Але через відсутність великих підприємств і більш-менш значного прошарку пролетаріату, вона заявила про себе лише незначними хвилюваннями у робітничій масі, учнівськими виступами, а також нечисленними страйками.

Натомість відбувся спровокований поліцією, волинським єпископом Ілюдором та місцевими чорносотенцями єврейський погром.¹⁹² Тоді загинули кілька десятків мирних жителів іудейського віросповідання, а також студент-росіянин Микола Блінов (24 квітня 1905 р.), який похований на Російському

(Вільському) кладовищі.¹⁹³ Пам'ятник на могилі Блінова є німим докором російським шовіністам та антисемітам.¹⁹⁴

Житомир з початку ХІХ ст. був достатньо значним гарнізонним містом. Тривалий час тут дислокувалася 32-га піхотна дивізія, що брала участь у російсько-турецькій війні 1877 – 78 років. Сюди ж, до Житомира її полки повернулися з перемогою. На Вільському (Російському) та католицькому кладовищах збереглося чимало могил генералів та офіцерів цієї дивізії, які після відставки жили та померли у нашому місті. На початку ХХ ст. в місті дислокувались три піхотних полки: 20-й Галицький; 19-й Костромський (де з 1905 р. служив відомий більшовицький воєначальник, “червоний Робін Гуд” Г. Котовський); 17-й Архангелогородський, командиром якого (1910 – 1914 роки) був талановитий російський воєначальник А.І. Денікін.¹⁹⁵

Взагалі, житомирський некрополь є унікальним «кам'яним літописом, кожне старе кладовище – комплексною пам'яткою історії, садово-паркового та монументального мистецтва та історії. Але досі більш-менш глибоко вивчені і зафіксовані лише пам'ятники та могили радянських воїнів.

Подальші події революцій (більшовицької, Української визвольної боротьби, громадянської війни, більшовицько-польської війни) призвели до повного занепаду міста. Тут упродовж 1917 – 20 років чотирнадцять разів змінювалась влада. Найбільш невивченим є період Української визвольної революції, у якій Житомир відгравав визначну роль.¹⁹⁶

Серед найбільш знакових її постатей, пов'язаних з подіями цього періоду в Житомирі, є генерал Всеволод

Петров. Коли розпочалася українізація війська, В. Петров домігся виділення з дивізії (в якій служив) всіх українців в окремий гайдамацький полк ім. Костя Гордієнка. Восени 1917 р. Петров вирушив з гордієнківцями із далекого Двінська до рідної сторони, України. У своїх “Споминах часів Української революції” він пише, що під час сумнозвісних подій початку 1918 р. – муравйовської інтервенції, на другий день курінь загону ім. Костя Гордієнка у три переходи дістався з Києва до Житомира. І далі пише: “На рейках між військовими ешелонами стояв і потяг, в якому містилася Центральна Рада з самим головою”.¹⁹⁷ Отож у перший період перебування в Житомирі (28 січня – 2 лютого 1918 р.)¹⁹⁸ Центральна Рада і Уряд України, як вже зазначалося вище, працювали у вагонах літерного потягу на залізничній станції Житомир, а не в будівлях духовної семінарії чи приміщенні Держбанку, як вважають деякі краєзнавці та історики. Причиною тому була відмова міської Думи.¹⁹⁹ Адаже дума отримала від М.А. Муравйова телеграму з погрозою спалити місто, якщо “дума окажет гостеприимство раде”.²⁰⁰

Вдруге Центральна Рада і Рада народних міністрів повернулися до Житомира із Коростеня 13 лютого 1918 р., після того, як 11 лютого курінь П. Болбочана з боєм зайняв Житомир, і працювали в будинку колишнього Дворянського зібрання на Великій Бердичівській, 32 до 7 березня 1918 р. За цей час Центральна Рада ухвалила ряд основних Законів УНР:²⁰¹ про грошову одиницю в Україні – гривня (1 березня);²⁰² реєстрацію громадянства УНР (4-5 березня);²⁰³ про новий адміністративно-територіальний поділ України (ліквідацію губерній та повітів і утво-

рення земель, в т.ч. Болохівської, з центром в Житомирі) [6 березня].²⁰⁴

В Житомирі було також затверджено Наказом військового Міністра УНР перший (!) Статут Української армії,²⁰⁵ наклад якого виготовила Волинська губернська друкарня під назвою “Статут Осібної Армії Української Народної Республіки”.²⁰⁶ В ній друкувалися й інші накази Військового Міністра, постанови Уряду, прийняті в Житомирі, а також газета УНР “Народна воля”.²⁰⁷

Знаючи про законотворчу діяльність Центральної Ради в Житомирі, абсолютно доречно було б встановити неподалік будівлі колишнього Дворянського зібрання (тепер міська поліклініка №1) – скажімо, в сквері на розі вулиць Великої Бердичівської та Івана Кочерги, пам’ятник (пам’ятний знак) гривні з відповідним меморіальним написом про те, що новітня українська грошова одиниця народилась в Житомирі, неподалік цього скверу 1 березня 1918 р.

Події Української визвольної революції 1917 – 19 роки пов’язані з іменами видатних військових діячів, які виборювали волю нашої держави, протистояли більшовицькій інтервенції в Житомирі, жили та служили в нашому місті, організовували тут нові військові підрозділи Української армії, очолювали їх. Адже не дарма сучасний дослідник історії Української визвольної революції Ярослав Тинченко називає Житомир (та Бердичів) “місцем хрещення майбутніх українських воєначальників”.²⁰⁸ Це Олелько Астаф’єв,²⁰⁹ Петро Болбачан,²¹⁰ Петро Борковський,²¹¹ Вячеслав Бронський,²¹² Микола Коваль-Медзвєцький,²¹³ Андрій Вовк,²¹⁴ Арнольд Вольф,²¹⁵ Яків Гандзюк,²¹⁶ Юрій Глібовський,²¹⁷ Олександр Годлевсь-

кий,²¹⁸ Роман Дашкевич,²¹⁹ Петро Дяченко, Сергій Дядюша,²²⁰ Петро Єрошевич,²²¹ Олександр Жуковський,²²² Олександр Загородський,²²³ Микола Какурін,²²⁴ Аркадій Валійський,²²⁵ Василь Кованько,²²⁶ Євген Коновалець,²²⁷ Михайло Крат,²²⁸ Сергій Кулжинський,²²⁹ Ілля Мартинюк,²³⁰ Зураб Натієв,²³¹ Наум Ніконов,²³² Микола Омелюсик, Михайло Омелянович-Павленко,²³³ Олександр Осецький,²³⁴ Володимир Оскілко,²³⁵ Симон Петлюра,²³⁶ Костянтин Прісовський,²³⁷ Тарас Протазапов,²³⁸ Володимир Сальський,²³⁹ Кость Смовський,²⁴⁰ Юрій Тютюнник,²⁴¹ Олександр Удовиченко,²⁴² Олександр Феденяк-Білінський,²⁴³ Василь Філонович.²⁴⁴

Я наважився дати цей довгий перелік імен воєначальників Української армії (причому, тут наведені лише прізвища генералів) тому, що вони були не просто несправедливо забуті, а свідомо викреслені радянськими істориками. Упродовж десятків років, коли йшлося про події 1917 – 1920 рр., звучали лише прізвища “червоних” командирів М. Щорса, В. Боженка, І. Якіра, Г. Котовського, І. Дубового та ін.²⁴⁵ Всі вони увічнені в пам’ятних дошках, знаках, назвах вулиць. Щоправда, пам’ятник Миколі Щорсу [скульптор П.М. Ульянов],²⁴⁶ який був встановлений на Старому бульварі ще у 1931 р., зруйнований під час окупації (1941 р.). За 45 повоєнних років радянської влади його так і не відновили, хоча в одному із радянських путівників стверджували, що пам’ятник вже будується²⁴⁷... А от, українські воєначальники й досі є “відомими-невідомими”. Адже в публікаціях радянської доби всі вони уособлювались під одним універсальним, принизливим визначенням “вороги”

(революції, країни Рад тощо) або “петлюрівці”, “гетьманці”, наче вони не мали імен і прізвищ, високих військових звань...

Погодьтеся, тепер саме борці за незалежність нашої держави, за вільну Україну, і, зокрема, за Житомир, повинні бути увічнінені в нашому місті у пам'ятниках та пам'ятних і меморіальних дошках. Деякі адреси вже встановлено, інші ще потрібно з'ясувати. Так, М. Какурін жив на вулицях 1 Травня, 51 (в цьому ж будинку мешкали також О. Довженко і С. Ріхтер), Мануїльського, 59 та в Табірному пров., 24 (в Житомирі жив і служив його батько Є.М. Какурін – генерал від інфантерії, похований на Російському кладовищі, а сам Микола Какурін закінчив І чоловічу гімназію).²⁴⁸ М. [Коваль]-Медзвєцький теж навчався в І чоловічій гімназії. С. Дядюша мешкав на вул. Довженка, 35 (будинок знесений);²⁴⁹ служив командуючим Волинським корпусом, який дислокувався у теперішній будівлі військового Інституту ім. С.П. Корольова на просп. Миру, 24.²⁵⁰ В. Петров, М. Омелянович-Павленко, С. Дядюша, І. Мартинюк, О. Астаф'єв, М. Капустянский, Т. Протазанов, О. Фрост²⁵¹ – організатори і викладачі першої Житомирської юнацької [старшинської] школи у 1919 р., яка знаходилась в одному з приміщень Волинської духової семінарії.²⁵² Гетьман України Павло Скоропадський перебував в готелі Франсуа на Київській вулиці в липні 1918 р.²⁵³

Якщо говорити про невідомі (замовчувані, приховані від нас радянською пропагандою) сторінки історії визвольних змагань і подій 1917 – 1920 рр., то слід назвати ще одну пам'ятку історії: будівлю келій єзуїтського монастиря, про яку вже йшлося вище, але в

контексті розповіді про утворення Волинської губернії і призначення Житомира її “столицею”. Тепер нагадаємо, що у XIX ст. тут до 1914 р. містилася міська в'язниця допоки не побудували нову на Іподромній (тепер Ватутіна) вулиці. Але в часи громадянської війни місьць у новій в'язниці тим чи іншим новим “господарям” для своїх політичних ворогів не вистачало, і колишні єзуїтські келії час від часу знову перетворювалися на тюремні камери... Саме з них у 1920 р. визволяв в'язнів автор роману “Как закалялась сталь” легендарний Микола Островський.²⁵⁴ Факт достатньо загальновідомий. А от наступний – ні!

Як згадує Всеволод Петров, “... Житомир був осередком одної з двох чеських дивізій [і штабу чеського корпусу – *авт.*], які формувалися на Україні”.²⁵⁵ До знайомства зі спогадами, цієї інформації не було або вона абсолютно перекручена в усіх радянських енциклопедіях.²⁵⁶ “Малая советская энциклопедия” (1932 р.) пише, що чеський корпус сформовано у Сибіру;²⁵⁷ “Большая советская энциклопедия” (1978 р.) доводить, що корпус сформовано в Росії і передислоковано на Лівобережну Україну;²⁵⁸ це ж підтверджує “Украинская советская энциклопедия” (1983 р.),²⁵⁹ а енциклопедія “Гражданская война и военная интервенция в СССР” (1983 р.) лише уточнює – в тилу Південно-Західного фронту”.²⁶⁰

Насправді ж штаб чеського корпусу і одна його дивізія дислокувалась у Житомирі (Правобережна Україна!).²⁶¹ І саме зі спогадів В. Петрова дізнаємося, що “чеські легіонери стояли у приміщеннях в'язниці”,²⁶² тобто, колишніх келіях єзуїтського монастиря. Коман-

дував корпусом генерал Шокоров, штабом – генерал М. Дітеріхс (останній є автором спогадів про криваве вбивство більшовиками родини Ніколая II).²⁶³ Це іще один історичний факт і нові прізвиська для цієї пам'ятки – останньої “із могікан” на колишній Юридиці.

Взагалі, період 1917 – 18 роки – це не лише суцільні військові дії і політична чи національно-визвольна боротьба, а й намагання змінити соціально-культурне обличчя міста. Так, у 1917 р. в приміщенні Російської публічної бібліотеки відкрився Волинський народний університет;²⁶⁴ почала діяти гімназія “Групи батьків”;²⁶⁵ в саду Хорошанського побудований і відкритий літній театр.²⁶⁶ Восени 1918 р. житомирська публіка вперше побачила у виконанні київської трупі Качуріна п'єси Володимира Винниченка. У 1919 р. до Житомира прибула група молодих українських митців, серед них поети Дмитро Загул та Олекса Слісаренко, художник Павло Ковжун. Тоді ж у міському театрі з успіхом пройшли концерти відомого кобзаря Василя Ємця. Почав видаватися цілий ряд нових демократичних (незалежних) газет і часописів (на 1917 – 18 роки припадає справжній вибух нових видань).²⁶⁷ Незважаючи на негативні демографічні наслідки Першої світової війни, людність міста у 1918 р. збільшилась майже до 90 тис. чоловік.²⁶⁸ У цьому ж році відкрилась польська гімназія ім. Чацького; продовжував діяти міський театр;²⁶⁹ заснована Вечірня гімназія 1-го Товариства вчителів;²⁷⁰ почали діяти Перша єврейська жіноча гімназія,²⁷¹ театр мініатюр “Арлекін”,²⁷² школа № 48,²⁷³ створений Волинський губернський комітет з охорони пам'яток мистецтв і старовини.²⁷⁴ Недарма історик Дмитро Дорошенко,

оповідаючи про події 1917 р., назвав Житомир “значнішим містом України” поряд з Одесою, Харковом, Черніговом та Полтавою.²⁷⁵

У 1919 р. почали діяти Перший радянський театр,²⁷⁶ Перший радянський театр при міськгубвійськоматі,²⁷⁷ комуністичний клуб ім. Карла Маркса,²⁷⁸ театр ВЧК ім. Манцева.²⁷⁹ 16 жовтня на базі I Чоловічої гімназії відкрито Волинський інститут народної освіти.²⁸⁰ Але в цілому, рік був надзвичайно бурхливим, неспокійним: неодноразово влада Директорії і більшовиків змінювали одна одну, що супроводжувалось спустошливими військовими операціями.²⁸¹ Розпочався занепад.

Як бачимо, історичний потенціал Житомира в усі періоди його розвитку, а особливо у другій половині XIX ст. – перші два десятиліття XX ст. – був надзвичайно високим і за своєю потужністю значно перевищував формальне значення міста як рядового губернського центру. З погляду пам'яткознавства цей потенціал майже зовсім не використаний, або використаний винятково в ідеологічних інтересах попереднього режиму у надто вузькому, “вигідному” діапазоні, коли були меморіалізовані (і, відповідно, канонізовані) лише ті події і постаті, про які “трудящимся” належало обов'язково знати.²⁸²

Паралельно із спорудженням “дозволенним” постатям пам'ятників, встановленням меморіальних знаків, здійснювались “пластичні операції” морального обличчя їх фігурантів, коригування їх “незручних” біографій, після чого споруджені пам'ятники і відкриті меморіальні дошки ставали додатковим важелем здійснення планомірного і глибокого зомбування особистості, яка мусіла вже не просто знати, а на підсвідомо-

тому рівні щиро вірити у те, що в громадянській війні (у цій безглуздій, кривавій драмі братовбивчої колотнечі, у цій жахливій трагедії) насправді могли бути “герої”, причому, лише з боку більшовиків (!?).

Чому жодного разу не зустрічаємо слова “герої” стосовно українських вояків у будь-яких книгах про Українську визвольну революцію, виданих діаспорою або вже за наших часів? А тому, що їх автори не є зомбованими або заангажованими системою, хоча, в більшості, й симпатизують національно-визвольному рухові, в якому за незалежність свого народу боролися щирі патріоти рідної землі.

Сказане не означає, що ті представники нашого народу, які були у роки громадянської війни чи Української визвольної революції на боці більшовиків, не заслуговують на нашу пам'ять, а відтак – пам'ятників чи меморіальних знаків. Вони діти свого, дуже складного, неоднозначного, суперечливого часу. І такі пам'ятники є в Житомирі (причому 65% – “комуністичної тематики”).²⁸³ Не має їх тільки тим видатним воєначальникам, державним і громадським діячам, багатьом патріотам, які намагалися відстояти і побудувати 90 років тому незалежну демократичну Україну.

Мушу зауважити, що, по-перше, ми з вами оглянули з позиції пам'яткознавства найбільш складний та маловивчений період історії Житомира, а по-друге, потенційно потужну, цікаву насичену добу, до якої належать багато пам'ятних місць, але майже жодне з них не увічнене пам'ятниками чи пам'ятними знаками.

Інша справа – радянський час. Із зазначених вище причин, влада не

жалкувала коштів на пам'ятники і меморіальні та пам'ятні дошки, знаки, величні монументи і цілі комплекси на впорядкування і облаштування таких місць, на приваблення до них туристів. І в цьому не має нічого поганого. Якби тільки пам'ятки репрезентували всі історичні місця, всі події, всіх визначних земляків, а не тільки ті, що просіялись крізь “ідеологічне сито”.

Всі пам'ятки радянського періоду достатньо повно описані у II – III розділах енциклопедії. Тому переказувати те, що вже меморіалізовано і про що ви прочитаете далі у власних статтях про пам'ятки, не має ніякого сенсу.

У 1920 – 91 роках теж відбулось чимало забутих, замовчуваних, “засекречених” подій. У ці роки в місті народились, жили, працювали й такі люди, імена яких стали відомими тільки після здобуття Україною державної незалежності. Про них і піде мова трохи далі, на “невдомих відомих” ми і зупинимось в першу чергу.

Три роки поспіль (1918 – 20 роки) Житомир потерпав від безперервної зміни прапорів, від наскоків банд і воєнних дій, від реквізицій і мародерства. Не обійшла наше місто й радянсько-польська війна. Об'єднані українсько-польські війська упродовж тижня з 25 квітня 1920 р. вибили більшовиків з Житомира, Бердичева та 7 травня вступили до Києва.²⁸⁴ Тоді тут знаходились штаби Південно-Східного фронту та 3-ої Польської армії.²⁸⁵ В зв'язку з цим в Житомирі (квітень-травень, 1920 р.) перебував головнокомандуючий Військ Польщі (дослівно з польської “Naczelny Wodz”) Юзеф Пілсудський,²⁸⁶ який згодом став першим прем'єр-міністром цієї країни.²⁸⁷ Неодноразово бував у нашому місті (у батька та сестри на Поділь-

ській вулиці) й талановитий польський композитор та визначний державний діяч (прем'єр-міністр та міністр іноземних справ, 1919 рр.)²⁸⁸ незалежної Польщі Ігнацій Падеревський.²⁸⁹ Отож, до тезаріусу меморіальних адрес Житомира додалися ще дві, – пов'язані з перебуванням в місті відомих усьому світові поляків.

Двадцять років ХХ ст. – повоєнний відносний спокій, ленінський відкат до НЕПу, Ризька угода (1921 р.), через що Україна втратила Західний регіон,²⁹⁰ а Житомир став прикордонним містом з усіма негативними наслідками – й так слабка, а після 1921 р. фактично заморожена промисловість. Ніяких серйозних перспектив... Навпаки. Про це красномовно свідчить зменшення населення міста. Якщо у 1913 р. людинність Житомира складала 90 тис. мешканців,²⁹¹ то у 1926 р. – 67 тисяч...²⁹² До речі, наступні голод, репресії і війна ще суттєвіше погіршили демографічну ситуацію. Через вісім років населення не тільки не зросло, а зменшилось ще на одну тис. чоловік.²⁹³ Рівня 1914 р. за людинністю Житомир досяг лише 1957 року... Коментарі зайві.

У 1925 р. Житомиру довелося зняти із себе "губернські погони", у 1931 р. – і "окружні" та увійти до складу Київської області.²⁹⁴ Але традиції давнього культурного центру Волині були тут ще доволі міцні і глибокі, тому деякий час продовжують за інерцією зберігатися. В місті відкриваються оперна²⁹⁵ та балетна студії, майстерня-студія хореографічного мистецтва,²⁹⁶ театри залізничників,²⁹⁷ юного глядача,²⁹⁸ пересувний "Червоний шлях",²⁹⁹ драматичний "Каменярі",³⁰⁰ гастрольний "Оперних акторів",³⁰¹ мініатюр "Арлекін",³⁰² Український незалежний те-

атр,³⁰³ театр малих форм (ТЕМАФ),³⁰⁴ цирк,³⁰⁵ продовжує діяти професійний симфонічний оркестр.³⁰⁶ У 1919 – 21 роках в місті діють музично-вокальна студія подружжя Скорокульських; славнозвісне тріо В. Скорохода, В. Косенка, В. Коломойцева, симфонічний оркестр народів.³⁰⁷ З цими та іншими творчими колективами пов'язані життя та діяльність визначних митців, пам'ять про яких теж могла б бути увічнена у меморіальних знаках, встановлених на тих будівлях, в яких вони працювали. Більшість з них збереглася, отож ці будівлі є потенційними пам'ятками історії культури і мистецтва Житомира.

Після революційного безладу і розрухи в місті залишаються жити і творити відомі українські митці: композитори Віктор Косенко,³⁰⁸ Михайло Скорокульський,³⁰⁹ драматург і письменник Іван Кочерга.³¹⁰ 17 вересня 1929 р. відкрили першу в історії міста меморіальну дошку українському письменникові Михайлу Коцюбинському³¹¹ (на фасаді готелю Мінеля по Київській вулиці, де він мешкав у 1897 – 98 роках),³¹² а вже в наш час встановлено пам'ятник Вікторові Косенку, меморіальні дошки йому та Іванові Кочерзі. Тоді ж в місті жили і працювали професор музики О.А. Косова;³¹³ талановитий музикант, онук героя війни 1812 р. і племінник П.І. Чайковського – Ю.Л. Давидов;³¹⁴ славнозвісний перекладач, поет, громадський і церковний діяч М.В. Хомичевський (Борис Тен);³¹⁵ відомий художник О.Г. Канцеров;³¹⁶ знаний скульптор Г. Олішкевич³¹⁷ (пам'ятник А.С. Пушкіну та числені пам'ятники на кладовищах). Але окрім Бориса Тена, інші визначні діячі культури і мистецтва з названих і не названих ніяк не увічнені.

У 30-х рр. ХХ ст. культурне жит-

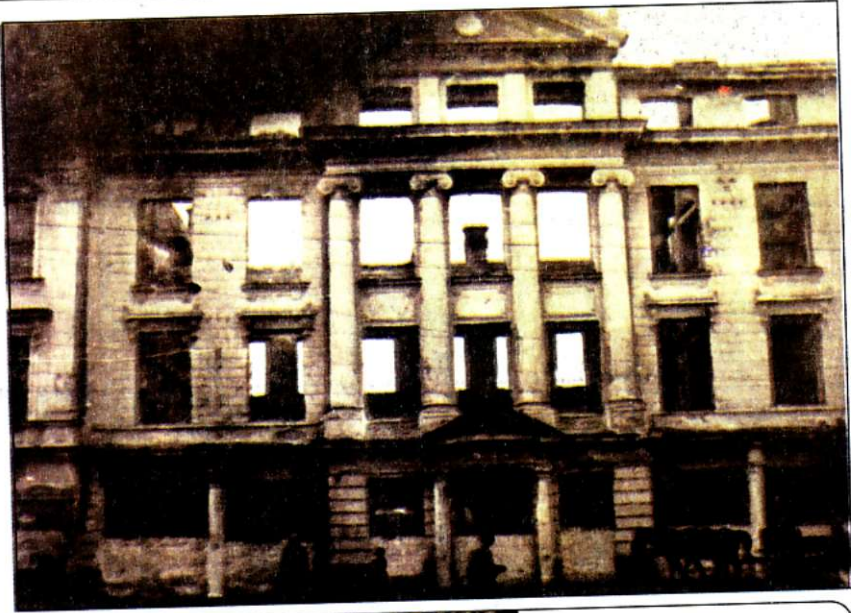
Палац барона Івана Максиміліановича де Шодуара, в якому у 1920–40-х роках розміщувалася картинна галерея та краєзнавчий музей. Пошкоджений під час артилерійського обстрілу міста в ході Житомирсько-Бердичівської операції. Розібраний у повоєнні роки. Збереглися лише сходи, що вели до палацу. На його місці влаштовано дитячі атракціони.

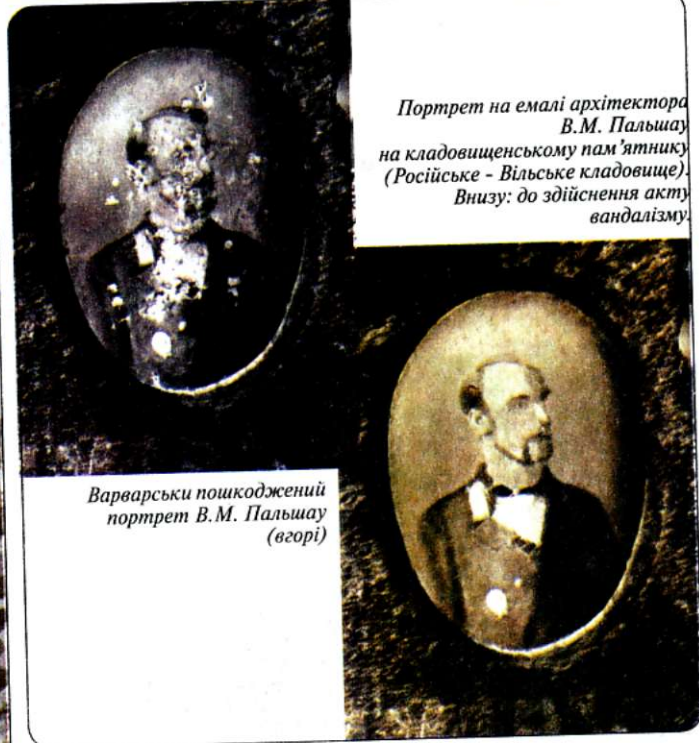
Відкриття меморіальної дошки М.О. Островському на будинку колишньої ремісничої школи. Грудень 1987 р. (дошка викрадена у 2005 р.).

Один з 16-ти будинків барона І.М. де Шодуара (на місці нинішнього майдану Корольова). Пошкоджений під час артилерійського обстрілу в ході Житомирсько-Бердичівської операції. Розібраний у повесні роки.

Статуя Аретеміди у колишній садибі барона І.М. де-Шодуара з відірваною під час артобстрілу міста в ході Житомирсько-Бердичівської операції рукою. 1946 р. Відновлена у 1980 р.

Портрет на емалі архітектора В.М. Пальшау на кладовищенському пам'ятнику (Російське - Вільське кладовище). Внизу: до здійснення акту вандалізму.

Варварськи пошкоджений портрет В.М. Пальшау (вгорі)

*Зносять будинок,
в якому жив Олександр
Довженко, і в якому мав
бути створений
літературно-
мистецький музей
з меморіальною
кімнатою Олександра
Петровича. Березень
1986 р.*

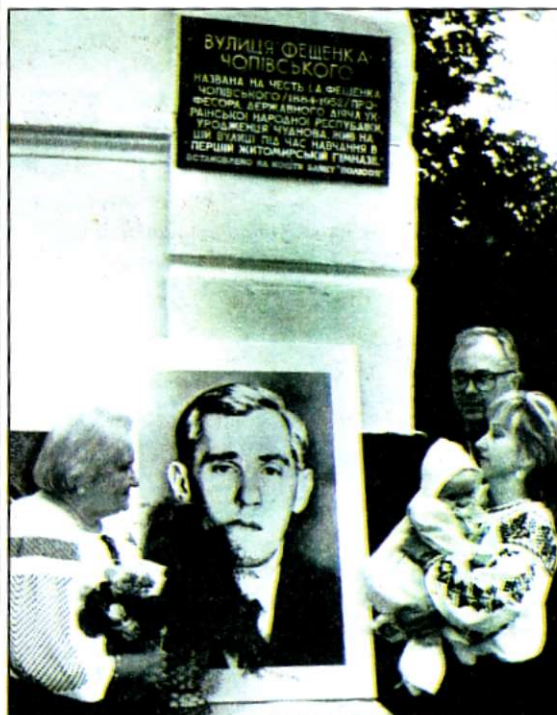

*Той же будинок
з меморіальною дошкою
О.П. Довженко
до знесення у 1983 р.*

Анотаційна дошка на вул. Івана Огієнка (викрадена).

Анотаційна дошка на вул. І. Фещенко Чопівського (викрадена).

Будинок на Подільській вулиці, в якому жив Іван Кочерга (знесений).

Меморіальна дошка О.П. Довженку на будинку по вул. І Травня, в якому жив митець (викрадена).

тя міста поступово завмирає. Перебування чи діяльність у Житомирі видатних митців, вчених тоді залишилось непоміченим. Тому і не дивно, що тільки після “другого народження” вже у часи незалежної України такої великої постаті, як Михайло Булгаков,³¹⁸ виходу у світ правдивих спогадів його дружин,³¹⁹ вдалося віднайти адресу, за якою великий письменник жив в Житомирі (вулиця Зелена),³²⁰ його родинні зв'язки з нашим містом. Відтак, за кошти депутата міської ради С.І. Сухомліна на Київській вулиці встановлено перший в Житомирі пам'ятник літературному герою – булгаківському Ларіону Суржанському (“Ларіосіку з Житомира”),³²¹ прототипом якого є житель нашого міста Микола Судзіловський.³²²

У 30-х рр. над містом все більш загрозливо нависає чорна хмара тоталітаризму,³²³ що тимчасово розвіялася лише під час хрущовської “відлиги”.³²⁴ Першою з цієї хмари сльозами десятків тисяч жителів Житомира та навколишніх сіл випала злива голодомору,³²⁵ жертвами якого стали 7974 людини.³²⁶ І тільки через 75 років за нових умов житомиряни змогли увічнити пам'ять безневинних у цьому спланованому компартійною верхівкою Кремля геноциді: на Путятинському майдані у 2007 р. спорудили пам'ятник жертвам голодомору.³²⁷

Ще раніше – на початку 90-х – з ініціативи національно-свідомих і прогресивних житомирян та завдяки дослідженням краєзнавців і роботі спеціальної комісії, на місці виявлених масових таємних поховань жертв репресій³²⁸ в районі Путятинського провулку відкрито меморіальний комплекс.³²⁹ Так у свідомість нових поколінь городян повер-

нулися викреслені на десятки років трагічні події, які довелось пережити (чи в більшості – в муках померти) багатьом представникам кількох поколінь житомирян у страшні 30-ті³³⁰ та подальші роки епохи тоталітаризму.³³¹

З огляду на сказане, жевріє надія на те, що коли ми станемо заможними, встановимо у меморіальному комплексі хоча б скромні гранітні стели з викарбуваними прізвищами усіх жертв більшовицьких репресій в Житомирі. Принагідно зазначимо, що саме так вчинила німецька сторона, що відновила за свої кошти Зарічанське військове кладовище “Героїв” в Житомирі (на гранітних стелах можна побачити прізвища усіх, хто тут похований). А – ще встановимо меморіальні чи пам'ятні дошки першим жертвам житомирського ЧК³³² (будівля школи №3 на вул. Котовського);³³³ репресованим Василю Кравченку (знаний етнограф і дослідник нашого краю);³³⁴ Всеволоду Бруховському (природознавцю і краєзнавцю),³³⁵ уродженцю Житомира; наркомун пошт і зв'язку РРФСР, публіцистові і громадському діячеві Артему Любовичу, археографу і етнографу Володимирі Гнатюку.³³⁶ Список цей можна продовжувати і продовжувати... (Цьому буде присвячена 2-га книжка II тому).

Добре, що ми віддали належне героям Великої Вітчизняної війни, яка для Житомира розпочалась у її перший день, коли на світанку 22 червня 1941 р. (о 4-й годині)³³⁷ фашисти скинули на Житомир (в числі інших міст країни – Києва, Севастополя, Каунаса) перші бомби,³³⁸ і яка закінчилась в ніч з 31 грудня 43-го на 1 січня 44-го.³³⁹ Вдячними нащадками героїв облаштовано два військових кладовища, братські могили на колишніх околицях, а нині по-

вих районах Житомира; споруджено величний Монумент Слави³⁴⁰, пам'ятники і пам'ятні знаки. Вшановані десятки тисяч воїнів регулярної армії, підпільників, партизан, жертв фашизму (серед ув'язнених в німецькому концтаборі на Богунії був і академік архітектури Олександр Жук).³⁴¹ Здавалося, ніхто не забутий і ніщо не забуто. Але тільки у 90-ті роки з ініціативи комісії з топоніміки за кошти міської ради на будівлі колишнього піхотного училища встановлено пам'ятну дошку курсантам, які на смерть боролися з ворогом у Сталінградській битві і майже всі загинули.

Щодо іншої антифашистської сили – українських націоналістів-патріотів, воїнів ОУН-УПА,³⁴² діяльності “Поліської Січі” під проводом Т. Бульби-Боровця,³⁴³ то їх діяльність взагалі не увічнена в пам'ятних знаках. Хоча, наприклад, відомо, в яких будинках на Лермонтовській вулиці жив Олег Ольжич, і де відбувалися конспіративні засідання похідної групи ОУН-УПА.³⁴⁴ До речі, в будинку №13 на цій вулиці до війни жив відомий етнограф Никанор Дмитрук. Звідси у 1937 р. його забрали співробітники НКВС і більше він сюди не повернувся...³⁴⁵ Вже у наш час архівіст і краєзнавець Р.Ю. Кондратюк встановив ці адреси, а також ідентифікував місце народження Олега Ольжича (на жаль, цей будинок на розі Старовільської та вул. Ольжича не вдалось зберегти).³⁴⁶

Тепер відомо і те, що керівником підпільної Української Національної Ради (1941 – 46 роки) був професор Микола Величківський – уродженець Житомира,³⁴⁷ професор Житомирського сільгоспінституту, ректор Київського політехнічного інституту, директор Інституту економіки, статистики і гео-

графії Української Академії наук,³⁴⁸ прізвище якого донедавна було приховане від земляків. Тільки зараз повернене й прізвище видатного хірурга, професора Ю.Ю. Вороного, який першим у світі здійснив операцію з пересадки нирки.³⁴⁹ Відомо, що у 1944 – 50 роках він працював у лікарнях Житомира.³⁵⁰ Відповідні будівлі збереглися, але на їх фасадах ніщо не нагадує про піонера світової трансплантації, який врятував у повоєнні роки життя багатьом нашим землякам.

А хіба не варті увічнення прізвища повоєнних командуючих колишньої 8-ї танкової Армії, що дислокувалася в Житомирі (тепер 8-й армійський корпус)? Таких як Герой Радянського Союзу, генерал-полковник М.П. Пухов,³⁵¹ Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант О.С. Бурдейний,³⁵² Герой Радянського Союзу, генерал армії Д.Д. Лелюшенко,³⁵³ Герой Радянського Союзу, генерал-лейтенант А.Х. Бабаджанян,³⁵⁴ Героя Радянського Союзу, маршал Радянського союзу С.Ф. Ахрамеєв.³⁵⁵ Будинки, де знаходиться штаб, збереглися.

Повоєнний Житомир дуже повільно, болісно і тяжко поставав з руїн, на які він перетворився після відчайдушного спротиву ворога, якого довелось вибивати з міста артилерійським вогнем і бомбардуванням з повітря. Тоді й були зруйновані або пошкоджені житлові та громадські будівлі, в т.ч. численні пам'ятки історії, архітектури, культури. Через два тижні після визволення Житомира брати Тур (очевидно це псевдонім) в газеті “Радянська Житомирщина” писали, що “фашисти спалили 550 будинків, з них 205 – двоповерхових”, хоча насправді місто постраждало від артобстрілу і бомбардування

військами 1-го Українського фронту.³⁵⁶

Шкода, що в місті не залишили хоча б один зруйнований будинок як пам'ятник (на зразок "будинку Павлова" у Волгограді). Адже і в Житомирі в січні 1944 р. на вцілій стіні одного з таких будинків можна було прочитати великий напис: "Андрію, я живу зараз на Пушкінській, 14. Шукай мене там. Галя"...³⁵⁷

"Планово" постраждали ще під час окупації пам'ятки монументального мистецтва. Фашисти за наказом Вермахта демонтували усі "комуністичні" пам'ятники (Леніну, Сталіну та ін.), а заодно й невідомі їм (Александрю Пушкіну). Отож, мотивом таких дій була ліквідація комуністичної символіки, а не вивезення скульптур заради якихось кілограмів бронзи, як стверджували деякі краєзнавці та історики. Погруддя Александра Пушкіна фашисти не встигли знищити,³⁵⁸ його вдалося сховати у підвалі будинку міськомунгоспу на Михайлівській вулиці невідомими патріотами, і воно повернулося на п'єдестал у 1946 р.³⁵⁹

У повоєнні роки розквітають таланти житомирян – уславлених митців поета-пісняра Вадима Крищенка,³⁶⁰ письменників Валерія Шевчука³⁶¹ та Євгена Концевича,³⁶² поета-перекладача Бориса Тена,³⁶³ композитора і поета Івана Сльоти,³⁶⁴ композитора Бориса Лятошинського,³⁶⁵ "піаніста ХХ століття" Святослава Ріхтера,³⁶⁶ вчених Анатолія Капустинського,³⁶⁷ Михайла Усановича,³⁶⁸

мистецтвознавця і публіциста Леоніда Волинського³⁶⁹... Ці та інші імена – гордість Житомира, а пов'язані з ними адреси – пам'ятні, меморіальні.

Тим, кого вже, на жаль, не має серед нас, споруджено пам'ятники та відкрито меморіальні дошки.³⁷⁰ І діячам культури та науки, і учасникам Великої Вітчизняної та афганської воєн, і жертвам тоталітаризму, фашизму, геноциду. Але не усім достойникам. Багато пам'яток історії та культури втрачено, а ще більше – не взято під охорону, не внесено до реєстру. А головне – вони залишаються для більшості житомирян і гостей міста ніби "німи". Знає їх лише вузьке коло краєзнавців-фахівців.³⁷¹ Тому другий том "Енциклопедії Житомира" й присвячується пам'яткам, пам'ятним адресам та достойним пам'яті прийдешніх поколінь людям. Наступна, друга книга цього тому поєднуватиме унікальну інформацію про пам'ятні адреси і пам'ятники архітектури офіційні та просто характерні чи цікаві об'єкти міста та визначні постаті, пов'язані з цими будинками. Таким чином, другий том розкриватиме увесь історико-культурний та архітектурний потенціал Житомира.³⁷² Він ще чекає свого використання як виховний фактор, і як інвестиційний у сфері туризму.³⁷³ І проект створення Зводу пам'яток історії та культури, випуск у двох книжках другого тому "Енциклопедії Житомира" є безперечно потрібним, важливим і великим кроком до Житомира завтрашнього як одного з важливих історико-культурних, наукових, освітніх і політичних центрів не тільки Великої Волині, а й всієї України.³⁷⁴

Георгій Мокрицький

Джерела та література:

- 1 Пархоменко М.Т., Титова О.М. Пам'яткоохоронна звитяга//Збережена спадщина: Українському товариству охорони пам'яток історії і культури 40 років: (Зб. матеріалів і док.). – К., 2007. – 280 с. – С. 5 – 15.
- 2 Самая первая больница Житомирщины: Вчера, сегодня, завтра/Текст С. В. Харченко, фото А.И. Вусык. – Житомир: Полісся, 2002. – 52 с. + фотоклейка. – С. 7.
- 3 Мартинюк К.А., Мокрицький Г.П., Нечипорук О.С. Поштовий зв'язок на Житомирщині: Від перших поштових станцій до дирекції "Укрпошти": (Історико-краєзнавчий нарис)/Серія "Історія трудових колективів Житомирщини". – Кн. 18. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 428 с. – С. 116 – 118.
- 4 Золотые звезды Полесья: Очерки о Героях Советского Союза/Авт. Г.И. Кривожилин, А.Ф. Носов, Д.Ф. Романов и др. – 3-е изд., испр. и доп. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 523 с.; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь: В 2 т. – М.: Политиздат, 1987.
- 5 Доброчаева Д.Н., Мокрицький Г.П. Владимир Ипполитович Липский: (Монография). – К.: Наук. думка, 1991. – 216 с. – Библиогр.: С. 194 – 203.
- 6 Доброчаева Д.М., Мокрицький Г.П. Життя, повне сонця і тепла [В.І. Липського]//Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці: Зб. нарисів/ Упоряд. і передм. О.К. Романчика. – Львів: Каменяр, 1991. – 246 с. – С. 170 – 171.
- 7 Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 183, оп. 1, спр. 2, арк. 393 зв.
- 8 Мокрицький Г.П., Костриця М.Ю. Овації професору Подвисоцькому// "Зоря комунізму". – 1990. – 16 трав. ["Наші пам'ятки історії". Вип. 45].
- 9 Гранат. Енциклопедич. словарь "Деятели СССР и революционного движения России". – М., 1989. – 832 с. – С. 787 – 788. [Яроцький В.Я.].
- 10 Яроцький Яків//Енциклопедія українознавства. – Львів: НТШ, 2000. – Т. X. – С. 3992.
- 11 Кондратюк Р.Ю. Некрополь старого Житомира. – К., 2001. – 132 с. – С. 82
- 12 Винокур І.С., Костриця М.Ю., Тарабукін О.О. Житомирщина: від ранніх слов'ян до Київської Русі: Підручна книга для учнів, студентів, вчителів. – Житомир: Косенко, 2007. – 80 с. – С. 48 – 51.
- 13 Мокрицький Г.П. Майдан Рад: Архітектурно-краєзнавча фоторозповідь. – Житомир: Вид-во "Волинь", 1998. – 52 с. [з 2007 майдану присвоєно ім'я С. П. Корольова].
- 14 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира: Енциклопедія Житомира: Т. I. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007 – 640 с. – С. 106 – 115.
- 15 Безносук В.К., Мокрицький Г.П. Житомирська обласна організація [УТОПІК]//Збережена спадщина: Українському товариству охорони пам'яток історії і культури 40 років: (Зб. матеріалів і док.). – К., 2007. – 280 с. – С. 58 – 62.
- 16 Пам'ятки і пам'ятні історії та культури міста Житомира і Житомирського району: Вип. 6. – Житомир: Полісся, 2006. – 308 с.
- 17 Вирський Д.С.//Енциклопедія історії України. – Т. III. – К.: Наук. думка, 2005. – 670 с. – С. 153.
- 18 Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV ст. – К., Наук. думка, 1991. – 840 с. – С. 479 – 486.
- 19 Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т.-Т. I. – М.: Олма-Пресс, 2005. – 784 с. – С. 323.
- 20 Вілкул Т.Л. Густинський літопис//Енциклопедія історії України. Т. II. – К.: Наук. думка, 2004. – 570 с. – С. 260.
- 21 Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району/За ред. О.М. Іващенко. – Вип. 6//Житомир: Полісся, 2006. – 308 с. – С. 7.
- 22 Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. IV. – К.: Наук. думка, 1993. – 544 с. – С. 170, 172.
- 23 Щербаківський В.М. Кам'яна доба. – Мюнхен, 1947. – С. 5.
- 24 Полоньська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. Т. I. До середини XVII століття. – К.: Либідь, 1992. – 640 с. – С. 43.
- 25 Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Житомира та його периферії//Житомиру – 1120: (884 – 2004): Наук. зб./Голов. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2004. – 512 с. – С. 10 – 14.
- 26 Словник-довідник з археології. – К.: Наук. думка, 1996. – 430 с. – С. 24 – 25.
- 27 Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Журфонд, 1994. – 52 с. – С. 3.
- 28 Бережанська С.С., Гладилін В.М., Гладких М.І. та ін. Давня історія України. Т. I. Первісне суспільство. – К.: Наук. думка, 1997. – 558 с. – С. 419 – 421 [карта ареалу поселень].
- 29 Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира: (Довідкове видання)/Упоряд. Г.П. Мокрицький – Житомир: "Житомирський вісник", 1994. – 44 с. – С. 7. [Далі – "Тарабукін О.О. Археологічна карта..."]
- 30 Ibid. – С. 7 – 8.
- 31 Ibid. – С. 9 – 10.
- 32 Ibid. – С. 10 – 12.
- 33 Ibid. – С. 12 – 17.
- 34 Ibid. – С. 18.
- 35 Ibid.
- 36 Ibid. – С. 18 – 30.
- 37 Крип'якевич та ін. Історія Українського війська: (Вікняжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів: Світ, 1992. – 702 с. – С. 155.
- 38 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія

- дія Житомира. — Т. І. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 363; Опорний план м. Житомира на 1848 рік. // Приватна картографічна колекція Г.П. Мокрицького.
- 39 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. — Т. І. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 293 — 298.
- 40 Ibid. С. 293 — 298, 301 — 302, 483 — 485.
- 41 Ibid. С. 301 — 302.
- 42 Ibid. — С. 378.
- 43 Мюнстер Себастьян. Новый опис Польщі і Угорщини [карта 1559, Базель]//Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах: (кінець XV — перша половина XVII ст.). — Київ: ДНВП "Картографія", 2004. — 208 с. — С. 42 — 43.
- 44 Маковський Томаш, Гондій Генрік. Велике князівство Литовське та інші прилеглі райони... [Карта, Амстердам, 1649]//Україна на стародавніх картах: (кінець XV — перша половина XVII ст.). — Київ: ДНВП "Картографія", 2004. — 208 с. — С. 198 — 201.
- 45 Атлас автомобільних доріг України — К.: ДНВП "Картографія", 2004. — С. 13 — 14.
- 46 Мартинюк К.А., Мокрицький Г.П., Нечипорук О.С. Поштовий зв'язок на Житомирщині: Сторінки історії: (від перших поштових станцій до дирекції "Укрпошти")/Історико-краєзнавчий ілюстрований нарис [Серія "Історія трудових колективів Житомирщини". — Кн. 18.] — Житомир: Вид-во "Волинь", 2006. — 428 с. — С. 70—73.
- 47 Полесье. Матеріальна культура/АН УССР, Львівське відділення Інститута історичних наук, фольклору та етнографії ім. М. Рильського-К.: Наук. думка, 1988. — 448 с. — С. 264 — 269.
- 48 Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. — Житомир: Журфонд, 1994. — 52 с. — С. 3 — 4.
- 49 Вержбицький Г.И. Краткое описание Житомира. — Житомир, 1880.
- 50 Трипольський Н. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии//Волынский археологический сборник. — Вып. 2. — Житомир, 1900. — С. 53.
- 51 Рафальський Л. Исторический очерк г. Житомира //Волыньские Епархиальные ведомости за 1887 г. — №1 — 2. Неофіційна частина. — С. 25 — 26.
- 52 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. — Т. І. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 519 — 523.
- 53 Kraszewski J.-I. U babuni. Powiesc. — Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1976. — S. 38 — 59.
- 54 Златогорський О.Є. Мисливська тематика у спадщині Ю.-І. Крашевського//Юзеф Ігнаці Крашевський як явище світової культури: Наук. збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського наук.-краєзн. Т-ва дослідників Волині. — Т. XXVIII/Гол. ред. М.Ю. Костиця. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2002. — 124 с. — С. 69-71.
- 55 Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району/За ред. О.М. Івашенко. — Вип. 6//Житомир: Полісся, 2006. — 308 с. — С. 6.
- 56 Kraszewski J. Wieczory Wolynskie. — Lwow, 1859. — 198 s.
- 57 З епістолярної спадщини Ю.-І. Крашевського/Переклад Валентина Грабовського//Юзеф Ігнаці Крашевський як явище світової культури: Наук. збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського наук.-краєзн. Т-ва дослідників Волині. — Т. XXVIII/Гол. ред. М.Ю. Костиця. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2002. — 124 с. — С. 105.
- 58 Івашенко О.М. Житомиру XI століть. — Житомир, 1983. — 50 с. — С. 4 — 5.; Каговський Ю.Л., Лев С. І., Павлов О.О., Швецов Б.М. Житомирщина: Путівник-довідник. — К.: Політвидав, 1974. — 200 с. — С. 34; Житомир: Фотоальбом/Упоряд. статті Д.А. Панчук. — К.: Мистецтво, 1983. — 96 с. — С. 34.; Опанасюк А.Е., Каповський Ю.Л. Житомир: Що? Где? Как?: Фотопутеводитель. — К.: Мистецтво, 1989. — 144 с. — С. — 14.
- 59 Василюк Г.Д. Житомир: Матеріали до історії міста. — Житомир: ЖІТІ, 2001. — 70 с. — С. 12 — 13.
- 60 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. — Т. І. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 348 — 353.
- 61 Василюк Г.Д. Житомир: Матеріали до історії міста. — Житомир: ЖІТІ, 2001. — 70 с. — С. 13 — 14.
- 62 [Список фамилий известных российских дворянских родов татарского происхождения]//Киевские ведомости — 22 ноября — 1999.
- 63 Encyclopdija powszechna S. Orgelbranda, Warszawa, 1877 г. — Том I. — 1877. — 480 с.
- 64 Ковалинський В. Меценаты Киева. — Київ, 1995. — 366 с. — С. 349.
- 65 Словничок термінів, активних у топонімічній назвотворчості Житомира//Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. — Т. І. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 626 — 632.
- 66 Ярмошик І.І. Житомир древній: Спроба реконструкції міста до XV ст.: (Наук.-попул. вид.). — Житомир: Журфонд, 1997. — 40 с. — С. 6 — 7.
- 67 Косенко В.В., Мокрицький Г.П. Тетерів: Ріка, що торує шлях? Або...: (Нова гіпотеза походження назви)//Музейна справа на Житомирщині: Історія досвід, проблеми/Наук.-краєзн. зб. "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т. XXXIII. — Житомир: Косенко, 2005. — 476 с. — С. 329 — 332.
- 68 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. — Т. І. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 270 — 274.
- 69 Канчура В.Ю. Чи був Житомир історичною особю?//Житомиру — 1120: (884 — 2004): Наук. зб./Голов. ред. М.Ю. Костиця. — Житомир: Косенко, 2004. — 512 с. — С. 53 — 58.
- 70 Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — К.: Наук. думка, 1991. — 320 с. — С. 177.

- 71 **Мокрицький Г.П.** Розповіді про Житомир: П'ятнадцять оповідок з минулого і сучасного міста: ("Читанка для дітей і дорослих"). – Вид. 2-е, доп. – Житомир: Журфонд, 1995. – 24 с. – С. 3 – 4.
- 72 **Житомир**//Літопис Волині. – [6. р.] – Ч. 15. – С. 120 – 121.
- 73 **Матюшин Г.Н.** Историческое краеведение. – М.: Просвещение, 1987. – 207 с. – С. 5.
- 74 *Ibid.* – С. 7.
- 75 **Акуленко В.І.** Охорона пам'яток культури в Україні (1917 – 1990): (Монографія). – К.: Вища шк., 1991. – 274 с. – С. 204 – 223.
- 76 **Мокрицький Г.П.** Житомир: Архітектурно-краєзнавчий ілюстрований путівник-довідник. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 224 с. – С. 11.
- 77 **Згадуючи минуле, думаємо про майбутнє: Нариси, присвячені 40-річчю з часу відновлення Житомирського району/Упоряд. І.К. Сенюк, Г.П. Мокрицький.** – Житомир: Вид-во "Волинь", 2005. – 216 с. – С. 48.
- 78 **Матошко А.В., Ю.Г. Чугунний.** Дніпровське зледеніння//Географічна енциклопедія України: В 3-х т. – К.: УРЕ, 1989. – Т. I. – 416 с. – С. 329.
- 79 **Мокрицький Г.П.** Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. – Т. I. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 448 – 449.
- 80 **Мокрицький Г.П.** До питання про топографічну історію Житомира: (в контексті виявлення закономірностей формування міської території і спроби прогнозування її подальшого розвитку)/Музейна справа на Житомирщині: Історія досвід, проблеми/Наук.-краєзн. зб. "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині. – Т. XXXIII. – Житомир: Косенко, 2005. – 476 с. – С. 315 – 329.
- 81 *Ibid.* С. 464 – 469 [фрагменти старих планів, схеми].
- 82 **Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: (Ил. справ.-каталог).** В 4-х т. – К.: Будівельник, 1983. – Т. II. – 336 с. – С. 144.
- 83 **Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник.** – К.: Наук. думка, 1995. – 688 с. – С. 36.
- 84 **Мокрицький Г.П.** Будинок магістрату зустрічає в цьому році 200-річний ювілей//Бізнес-Полісся. – 2007. – №5 – трав. – С. 54 – 55.
- 85 **Приватний краєзнавчий архів Г.П. Мокрицького; архів спецчастини топографічної служби Головного управління містобудівництва і архітектури Житомирської міської ради.**
- 86 **Василюк Г.Д.** Житомир: Матеріали до історії міста. – Житомир: ЖІТІ, 2001. – 70 с. – С. 26 – 29.
- 87 **Центральний Державний історичний архів України (ЦДАУ).** – Ф. 2227, оп. 1, спр. 183, арк. 1 – 4.
- 88 **Мокрицький Г.П.** Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. – Т. I. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 464 – 474 [карти, плани, схеми].
- 89 **Державний архів Житомирської області: (Прспект)/Авт.-упоряд. І. Рафальський, Н. Савченко, Л. Светлова, Р. Кондратюк.** – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 16 с.
- 90 **Ефименко А.Я.** История украинского народа. – К.: Лыбедь, 1990. – 512 с. – С. 412.
- 91 **Німчук В.В.** Житомирське Євангеліє//Енциклопедія історії України: В 5 т. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. III. – 2005. – 772 с. – С. 156.
- 92 **Шевчук В.** "Хліб купуєм на Волинь і Поділля..."//Вільне слово, 1992. – №37. – 27 верес.
- 93 **Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст./Гродські акти Житомирського уряду.** – К.: Наук. думка, 1981.
- 94 **Актова** книга Житомирського Гродського уряду 1661 року: Пам'ятки української мови/Підг. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсеєнко. – Житомир, 2002. – 390 С.
- 95 **Список торговых и промышленных предприятий по городу Житомиру на 1911 год.; Адресный справочник г. Житомира.** – Житомир, 1909.
- 96 **Архів Житомирського краєзнавчого музею (ЖКМ).** Оригінал машинопису автобіографії А.М. Любича. – Інв. №312.
- 97 **Мокрицький Г.П.** Двічі розстріляний [Любович Артемій Мусійович]/Реабілітовані історією: У 27 т. – Житомирська область: У 7 кн. – Кн. I. – Житомир, 2006. – 724 с. – С. 173 – 183.
- 98 **Тарабукін О.О.** Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житом. вісник, 1994. – С. 26 – 27.
- 99 **ДАЖО.** – Ф. 62, оп.1, спр. 1628, 1637.
- 100 **Мокрицький Г.П.** Житомир: Архітектурно-краєзнавчий ілюстрований путівник-довідник. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 224 с. – С.12 – 14.
- 101 **Мокрицький Г.П.** Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. – Т. I. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 421 – 422.
- 102 **Андрусівське перемир'я**//Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К.: Україна, 1996. – 463 с. – С. 143.
- 103 **Синяков Г.Г.** Житомир. – Історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1968. – 64 с. – С. 9.
- 104 **Житомир**//Большая энциклопедия/Под ред. Южакова. – СПб [б.г.]. – 794 с. – С. 401.
- 105 **Картографічна колекція з приватного краєзнавчого архіву Г.П. Мокрицького.**
- 106 **Костиця М.Ю., Рейтман Й.Г.** Хміль та пиво в Україні з давнини до сьогодення. – Житомир, 1997. – 240 с. – С. 178 – 179.
- 107 **Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник.** – К.: Наук. думка, 1995. – 688 с. – С. 103.
- 108 **Мокрицький Г.П.** Житомирська обласна друкарня: Сторінки історії: (Від державного губерньського до орендного підприємства) [Серія

- “Історія трудових колективів Житомирщини”, Кн. 14]. – Житомир. – Видавництво “Волинь”, 2004. – 252 с.
- 109 Ibid. – С. 18 – 19.
- 110 ДАЖО. Ф. 63, оп. 1, спр. 34, арк. 10 – 12.
- 111 Ibid. – С. 20 – 28.
- 112 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. – Т. I. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 2007. – 640 с. – С. 365, 368.
- 113 Мокрицький Г.П., Лазунов В.Я. Покровська церква на Каракульній, 6: Історія місцевості, старообрядців та їхнього храму: (Архітектурно-краєзнавчий нарис)/Серія: “Пам'ятки рідного міста”. – Кн. 14. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 2001. – 52 с.
- 114 Р.М. Друкарство//Енциклопедія Українознавства. – Львів: НТШ, 1973. – 800 с. – С. 599; Киевская старина, 1900. – Вып. 9. – Ч. 2. – С. 87.
- 115 Костриця М.Ю. Житомир: право бути центром Волинської губернії//Житомиру – 1120: (884 – 2004): Наук. зб./Голов. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Косенко, 2004. – 512 с. – С. 24 – 26.
- 116 Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Основні етапи формування територіального устрою Житомирщини//Житомирщина крізь призму століть: Наук. зб./Відп. ред. М.Ю. Костриця. – Житомир: Журфонд, 1997. – 192 с. – С. 5 – 8.
- 117 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. – Т. I. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 2007. – 640 с. – С. 425 – 428.
- 118 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: (Ил. справ.-каталог). В 4-х т. – К.: Будівельник, 1983. – Т. II. – 336 с. – С. 144.
- 119 Balinski, Lipinski. Starozytna Polska: Т. II. – Ч. 1. – С. 530; Stecki K. Wolyn. – Ч. 1. – С. 144.
- 120 Батюшков Н.Н. Волинь: (Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб, 1888. – 288 с. 1-я паг.; 126 с. 2-я паг. – С. 220.
- 121 Горжалчинский И. Недавняя деятельность езуитов//Киевлянин, 1866. – №27.
- 122 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. – Т. I. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 2007. – 640 с. – С. 41 – 45.
- 123 Батюшков Н.Н. Волинь: (Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб, 1888. – 288 с. 1-я паг.; 126 с. 2-я паг. – С. 220-221.
- 124 Stecki K. Z bory i stepu. – S. 102.
- 125 Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795 – 2006: (Довідник)/Упоряд. Р.Ю. Кондратюк та ін. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 2007. – 620 с. – С. 6.
- 126 90-летие Житомира, как губернского города//Волинские Епархиальные ведомости. – 1894. – №19. – С. 531.
- 127 ПСЗ: Т. XXVII. – Ст. 21364, 21404.
- 128 Кондратюк Р.Ю., Костриця М.Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: Косенко, 2007. – 464 с. – С. 78 – 81.
- 129 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – Т. II. – К.: Будівельник, 1985. – 336 с. – С. 144.
- 130 Киевская старина, 1894. – №7. – С. 102 – 103; Батюшков Н.Н. Волинь: (Исторические судьбы Юго-Западного края). – СПб, 1888. – 288 с. 1-я паг.; 126 с. 2-я паг. – С. 221
- 131 Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. – Т. I. – Житомир: Вид-во “Волинь”, 2007. – 640 с. – С. 343 – 344.
- 132 Короленко В.Г. История моего современника: Т. I – II./Вст. ст. и прим. Б. Аверина. – Л.: Худож. лит., 1976. – 552 с. – С. 91 – 92.
- 133 Самая первая больница Житомирщины: Вчера, сегодня, завтра.../Авт. текста С.В. Харченко – Житомир: Полисся, 2002. – 52 с. – С. 6 – 8.
- 134 На варті здоров'я: До 220-річчя Житомирської міської лікарні №1. – Житомир: Льонок, 1996. – 144 с. – С. 6 – 8.
- 135 Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К.: Наук. думка, 1996. – 688 с. – С. 110.
- 136 ПСЗ. – Вид 1. – Т. XXXIII. – Ст. 26119.
- 137 Киевская старина, 1894. – №7. – С. 102 – 103.
- 138 Голованова І. Будівля монастиря ордена сестер милосердя (шаріток)//Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. – Вып. 6. – Житомир: Полісся, 2006. – 306 с. – С. 105 – 107.
- 139 Архів військової частини А-1065. Історичний формуляр військового шпиталю №409. – Арк. 2, 3, 6, 7.
- 140 На варті здоров'я: До 220-річчя Житомирської міської лікарні №1. – Житомир: Льонок, 1996. – 144 с. – С. 11 – 12.
- 141 Киевская старина, 1894. – №7. – С. 102 – 103.
- 142 ДАЖО. – Ф.р. 3948, оп. 1, спр. 2, арк. 11 – 12 зв.
- 143 Кутузов М.И. Письма, записки. – М.: Воениздат, 1989. – 592 с. – С. 116, 117.
- 144 Опанасюк А.Е., Каповский Ю.Л. Житомир: Что? Где? Как?: (Фотопутеводитель). – К.: Мистецтво, 1989. – 144 с. – С. 17.
- 145 Генерал Багратіон: Сб. док. и мат. – [б.м.]. – 1915. – С. 119.
- 146 Костриця М.Ю. Великий угорець в Житомирі//“Комс. зірка”. – 16 жовт. – 1986.
- 147 Шильдер Н. Александр I//Русский биографический словарь. – Т. I. – СПб, 1896. – 892 с. – С. 353.
- 148 Олейниченко Я.Г. К себе, в усадьбу: (Роду нашему). – К.: ЛАТ&К, 2004. – 192 с. – С. 9 – 10.
- 149 Ibid. – С. 21 – 23.
- 150 Кондратюк Р.Ю. Некрополь старого Житомира: Біограф. довідник. – К., 2001. – 130 с. – С. 100.
- 151 Листовська Л. Цей дім викликає шану//Рад. Житомирщина. – 31 січ. – 1964.
- 152 Bruno Monsaingeon. Swjatoslaw Richter: Mein Leben, meine Musik. – Dusseldorf: STOCATO-Verlag, 2005. – S. 49.

- 153 Олейниченко Я.Г. К себе, в усадьбу. (Роду нашему). — К.: ЛАТ&К, 2004. — 192 с. — С. 70 — 72.
- 154 Житомир//Географическо-статистический словарь Российской империи: Т. II./Сост. П. Семенов. — СПб, 1865. — С. 231 — 233.
- 155 Кубійович В. Полісся//Енциклопедія Українознавства. — Т. VI. — Львів: НТШ, 1996. — С. 2177.
- 156 Житомир в 1861 и 1866 годах//Русский вестник, 1866. — Т. LXIV. — №8. — С. 505 — 613.
- 157 Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, составленные в статистическом отделении совета Министерства внутренних дел. — СПб, 1852. — С. 4 — 5.
- 158 Киев: Энциклопедический справочник. — К.: УРЕ, 1985. — 760 с. — С. 78.
- 159 Мартинюк К.А., Мокрицький Г.П., Нечипорук О.С. Поштовий зв'язок на Житомирщині: Сторінки історії: (від перших поштових станцій до дирекції "Укрпошти")/Історико-краєзнавчий ілюстрований нарис [Серія "Історія трудових колективів Житомирщини". — Кн. 18.] — Житомир: Вид-во "Волинь", 2006. — 428 с. — С. 70 — 73.
- 160 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — Т. II. — К.: Будивельник, 1985. — 336 с. — С. 144 — 145.
- 161 Мокрицький Г.П., Ксеневич М.Я. Музей зв'язку: чи потрібний він Житомиру? — "Комс. зірка". — 10 верес. 1998.
- 162 Мокрицький Г.П. Історія зв'язку на Житомирщині: Факти, події, постаті. — Житомир: Журфонд, 1995. — 32 с. — С. 4 — 5, 6, 25, 27.
- 163 Ibid. — С. 5, 6, 27.
- 164 Житомир//Большая энциклопедия/Под ред. Южакова. — СПб [б.г.]. — 794 с. — С. 401
- 165 Słownik Geograficzny. — Krakow, 1880. — С. 902.
- 166 Татищев С. Александр II//Русский биографический словарь: Т. I. — СПб, 1896. — 892 с. — С. 641.
- 167 Мокрицький Г.П., Костриця М.Ю. Постріл у Булонському лісі [про А. Березовського]/Зоря комунізму. — 1990 — 1 серп. ["Наші пам'ятки історії. — Вип. 54].
- 168 Татищев С. Александр II//Русский биографический словарь: Т. I. — СПб, 1896. — 892 с. — С. 641.
- 169 Житомир//Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. — К.: 1887. — С. 352 — 353.
- 170 Мокрицький Г.П. Житомир: Архітектурно-краєзнавчий ілюстрований путівник-довідник. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. 224 с. — С. 216 — 219.
- 171 Мокрицький Г.П. Пушкінська, 42: Історія будинку (Від вчительського інституту до природничого факультету педуніверситету) — Архітектурно-краєзнавчий нарис/[Серія: "Пам'ятки рідного міста". — Кн. 13]. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2001. — 32 с.
- 172 Мокрицький Г.П. Вежа на Пушкінській: До 100-річчя Житомирського водопроводу: (Архітектурно-краєзнавчий нарис)/[Серія: "Пам'ятки рідного міста". — Кн. 6]. — Житомир: Вид-во "Волинь", 1998. — 48 с.
- 173 Мокрицький Г.П. Преображенский кафедральный собор: 125 лет истории: (архитектурно-краеведческий очерк)/[Серія: "Пам'ятки рідного міста". — Кн. 10]. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2000. — 48 с.
- 174 Мокрицький Г.П. Будинок на Старому бульварі, 7: Сто років шляху: від окружного суду до Державної агроєкологічної Академії України: (Архітектурно-краєзнавчий нарис)/[Серія: "Пам'ятки рідного міста". — Кн. 5]. — Житомир: Вид-во "Волинь", 1997. — 32 с.
- 175 Мокрицький Г.П. Майдан Рад, 4: Історія будинку: від товариства взаємного кредиту до міської ради: (Архітектурно-краєзнавчий нарис)/[Серія: "Пам'ятки рідного міста". — Кн. 11]. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2000. — 26 с.
- 176 Мокрицький Г.П. Житомир: Архітектурно-краєзнавчий ілюстрований путівник-довідник. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 224 с. — С. 216 — 219.
- 177 Галаневич П.Є. Сто років Житомирським електричним станціям і мережам/[Серія: Історія трудових колективів Житомирщини. — Кн. 4]. — Житомир: Журфонд, 1996. — 96 с.
- 178 Мокрицький Г.П. Трамвай Житомира: Екскурс у сторічну історію/[Серія: "Пам'ятки рідного міста". — Кн. 9]. — Житомир: Вид-во "Волинь", 1999. — 64 с.
- 179 Мокрицький Г.П. Житомирське трамвайно-тролейбусне управління: 100 років трамвайному руху: (історико-краєзнавчий ілюстрований нарис) — [Серія "Історія трудових колективів Житомирщини". — Кн. 10]. — Житомир: Вид-во "Волинь", 1999. — 144 с.
- 180 Мокрицький Г.П. Залізнична станція Житомир: 100 років: (Історико-краєзнавчий нарис про перші десятиріччя створення та існування)/Фото і репрод. С. Глабчука; худож. В. Олійник. — Житомир: Журфонд, 1996. — 48 с. — С. 10 — 12.
- 181 Ibid. — С. 46.
- 182 [Про виступ О. Шумського на вокзалі]/Пролетарська боротьба — 1919. — 4 груд.
- 183 Кондратюк Р.Ю., Костриця М.Ю. Житомир: Підручна книга з краєзнавства/2-е вид. випр. і доп. — Житомир: Косенко, 2007. — 464 с. — С. 264.
- 184 Фабрики и заводы всей России. — СПб, 1911. — С. 1008.
- 185 ДАЖО. Ф. 183, оп. 1, спр. 1103, арк. 272.
- 186 Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1915 г. — Житомир, 1914. — С. 10.
- 187 Мокрицький Г.П. Московська, 39: Історія будинку: (Від ремісничої школи до технологічного коледжу): Архітектурно-краєзн. нарис/[Серія "Пам'ятки рідного міста". — Кн. 12]. — Жито-

- мир: Вид-во "Волинь", 2001. — 32 с.
- 188 ДАЖО. Ф. 318, оп. 1, спр. 6, арк. 248.
- 189 ДАЖО. Ф. 266, оп. 1, спр. 140, арк. 45, 45 зв.
- 190 Хронологічна краєзнавча картотека автора (на підставі архівних вишукувань та публікацій).
- 191 [Про гастролі актриси Марії Савіної]// "Волинь". — 1904. — 30 трав.
- 192 *Wohynische Hefte*. №2 - Wiesethaid, 1982. — С. 145.
- 193 ДАЖО. Ф. 1, оп. 77, спр. 1788, арк. 69 зв., 70.
- 194 Речи по погромным делам/С предисл. проф. И. В. Лучицкого. — К.: Изд-во прис. повер. Мазора и Маховеера, — К., 1908. — С. 183 — 184.
- 195 Путь русского офицера// "Октябрь" — 1991. — №3. — С. 102.
- 196 Блашкевич С.Е., Кондратюк Р.Ю. Українська національно-визвольна революція на Волині// Українська національна ідея: Історія і сучасність: (Наук. зб.). — Житомир: Журфонд, 1997. — 144 с. — С. 3 — 5.
- 197 Петров Всеволод. Спомини часів Української революції// Львів: Червона калина, 1927. — Ч. 1. — 180 с. С. 141 — 147.
- 198 Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Неприцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. — К.: Наук. думка, 1995. — 688 с. — С. 259.
- 199 Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття — К., 1993. — С. 104.
- 200 Поліщук Ю.М. Центральна Рада в Житомирі// Житомир в історії Волині і України: Тези всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. — Житомир: ЖОС ЖУ, 1994. — 295 с. — С. 62 — 64.
- 201 Костриця М.Ю. Законотворча діяльність Центральної Ради на Житомирщині// Українська національна ідея: Історія і сучасність: (Наук. зб.). — Житомир: Журфонд, 1997. — 144 с. — С. 5 — 7.
- 202 Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України [далі ЦДАВОВУ]. Ф. 1064, оп. 10, спр. 10, арк. 5 — 5 зв.; Протоколи Засідань Малої Ради: 1 — 2 березня 1918 р., м. Житомир// Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. — Т. II. К.: Наук. думка, 1997. — 424 с. — С. 171.
- 203 ЦДАВОВУ. Там же. арк. 8 — 8 зв., 10 — 10 зв.; Там же. — С. 177 — 179.
- 204 Вістник Ради народніх міністрів Української Народної Республіки. — 1918. — 15 берез.; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. — Т. II. К.: Наук. думка, 1997. — 424 с. — С. 181 — 182.
- 205 ЦДАВОВУ. Ф. 1076, оп. 3, спр. 22, арк. 19 — 19 зв.
- 206 Мокрицький Г.П. Житомирська обласна друкарня: Сторінки історії: (Від губернського державного до орендного підприємства — 200 років діяльності) — Історико-краєзнавчий нарис/ [Серія "Історія трудових колективів Житомирщини". — Кн. 14]. — Житомир: Вид-во "Волинь". — 252 с. — С. 55 — 65.
- 207 Мокрицький Г.П. Столиця України... Житомир: Або, Про невідомі факти та імена з історії міста часів Української визвольної революції 1917 — 20 років// Кожному мила своя сторона: (Краєзнавчі нариси про видатних людей, минуле Житомирщини, обряди і звичаї/ Упоряд. Л.І. Бондарчук, Л.С. Демченко. — Житомир: Журфонд, 1997. — 192 с. — С. 103 — 104 [Ця публікація цілком побудована автором на досліджених ним в липні — серпні 1996 документах центральних архівів України, архівів Житомира та рідкісних, раніше заборонених, виданнях і є комплексом науково-краєзнавчої розвідки про найбільш фальшифіковані радянською історіографією події Української визвольної революції в Житомирі].
- 208 Тинченко Я. Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття. — Ч. 1.: Біографічно-довідкова. — К., 1995. — 258 с. — С. 218.
- 209 Українське офіцерство... — С. 83 — 86; Петрів [Петров] В. Житомирська юнацька школа// "Літопис червоної калини" [Львів], 1936. — №5. — С. 19.
- 210 Петрів [Петров] В. Спомини з часів Української революції: Ч. 1. До берестейського миру: (1917 — 1921) — Львів: Червона калина, 1927. — 180 с. — С. 164; Генералітет... — С. 122; Болбочан Петро Федорович// Енциклопедія історії України: Т. I. — К.: Наук. думка, 2003. — 688 с. — С. 329 [портр.].
- 211 ЦДАВОВУ. Ф. 1076, оп. 1, спр. 14, арк. 30; Генералітет... — С. 123; Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил: (1917 — 1921 р.). [репринт]. — Вінніпег, 1954. — С. 43.
- 212 Ibid. Ф. 1076, оп. 3, спр. 22, арк. 11, 19 зв.; Українське офіцерство... — С. 65 — 66; Генералітет... — С. 125.
- 213 Ibid. Ф. 1076, оп. 1, спр. 14, арк. 29; ДАЖО. Ф. 72, оп. 1, спр. 594, арк. 619 зв., 620; Ibid. спр. 576, арк. 54; Ibid. спр. 560, "Общие ведомости за 1886/87 уч. год"; Ibid. спр. 547, арк. 545 зв.; Коляничук О., Литвин М., Науменко Кім. Генералітет Українських визвольних змагань: (Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ ст.). — Львів, 1995. — 286 с. — С. 72 — 73 [портр.] (далі: "Генералітет..."); Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття: Ч. 1. Біографічно-довідкова. — К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. — 258 с. — С. 45 — 46 [портр.] (далі: "Українське офіцерство..."); Список генералов по старшинству на 10.07.1916. — СПб., — 1916. — С. 119.
- 214 Українське офіцерство... — С. 173 — 175 [портр.]; Коваль Р.М. Вовк Андрій Михайлович// Енциклопедія Сучасної України: Т. V. — К.: НАНУ, 2005. — С. 675 [портр.].
- 215 Генералітет... — С. 131 — 132 [портр.]; Науменко К.Є. Вольф Арнольд// Енциклопедія Сучасної України: Т. V. — К.: НАНУ, 2006. — 728 с. — С. 140.

- 216 **Науменко К.Є.** Гандзюк Яків Григорович//Енциклопедія Сучасної України: Т. V. – К.: НАНУ, 2006. – 728 с. – С. 369; **Українське офіцерство...** – С. 91.
- 217 **Генералітет...** – С. 56; **Голубко В.** Армія Української Народної Республіки: (1917 – 1918). – Львів, 1997; **Науменко К.Є.** Глібовський Юрій (Георгій) Євграфович//Енциклопедія Сучасної України: Т. V. – К.: НАНУ, 2006. – 728 с. – С. 670.
- 218 **Українське офіцерство...** – С. 95.
- 219 **Ibid.** С. 182 [портр.]; **Генералітет...** – С. 61 – 62; **українське офіцерство...** С. 182 – 184 [портр.]; **Крип'якевич І., Гнатюк Б., Стефанів З.** Історія Українського війська: (від княжих часів до 20-х років ХХ ст./Упоряд. Б.З. Якимович. – Львів: Світ, 1992. – 704 с. С. – 607.
- 220 **Українське офіцерство...** – С. 50 – 52 [портр.]; **ЦДАВОВУ.** Ф. 1078, оп. 2, спр. 55-а, арк. 1 – 14, 21, 24, 40 – 44, 58, 65, 76; **ЦДАВОВУ.** Ф. 1076, оп. 1, спр. 14, арк., 90 – 91, 192; **Генералітет...** – С. 64.
- 221 **Українське офіцерство...** – С. 47 – 49 [портр.]; **Список генералів по старшинству на 1916 г.** – СПб., 1915. – С. 133; **З боротьби українського народу за свою незалежність//“За державність”** [Варшава]. – 1938 – №8. – С. 9 – 66; **Ibid.** – №9. – С. 18 – 60.
- 222 **ЦДАВОВУ.** Ф. 1076, оп. 3, спр. 22, арк. 13 – 20 зв.; **Осташко Т.С.** Жуковський Олександр Тимофійович//Енциклопедія історії України. – Т. III. – К.: Наук. думка, 2005. – 672 с. – С. 174; **Енциклопедія українознавства.** – Т. II. – Львів: НТШ, 1993. – 780 с. – С. 701; **Мокрицький Г.П.** Житомирська обласна друкарня: сторінки історії: Від губернського державного до орендного підприємства (200 років діяльності)/Історико-краєзнавчий нарис; Серія “Історія трудових колективів Житомирщини. – Кн. 14. – Житомир: Вид-во “Волинь”. – 252 с. – С. 55 – 58; **Петрів [Петров] В.** Спомини з часів Української революції: (1917 – 1920): Ч. 2 – Львів: Червона калина, 1928. – 184 с. – С. 5 – 6.
- 223 **Ibid.** – Ф. 1078, оп. 1, спр. 69; **Українське офіцерство...** – С. 185 [портр.].
- 224 **Ibid.** – Ф. 1076, оп. 1, спр. 17, арк. 233; **Ненароков А.П.** Об авторе и его труде [Н.Е. Какурин]//Какурин Н.Е. Как сражалась революция: в 2-х т. – Т. I. – М.: Политиздат, 1990. – 272 с. – С. 3 – 12; **Н.Е. Какурин.** Как сражалась революция. – в 2-х т. – Т. I – II. – М.: Политиздат, 1990; Т. I. – 272 с.; – Т. II. – 432 с.
- 225 **Генералітет...** – С. 127 – 128; **Науменко К.Є.** Валійський Аркадій Іванович//Енциклопедія Сучасної України: Т. IV. – К.: НАНУ, 2005. – 700 с. – С. 46; **Українське офіцерство...** – С. 208.
- 226 **Ibid.** Ф. 1078, оп. 1, спр. 13, “Листування про стан справ [...] на фронті”, арк. 4; **Генералітет...** – С. 169.
- 227 **Ibid.** Ф. 1078, оп. 1, спр. 82, арк. 71; **Безручко М.** Січові стрільці в боротьбі за державність//“За державність” [Збірник, Каліш]. – 1937. – №7. – С. 33; **Янів В., Коновалець Євген**//Енциклопедія українознавства: (Перевидання в Україні): в 11 т. – Т. III. – Львів: НТШ, 1994. – 1200 с. – С. 1105 – 1106 [портр.]; **Генералітет...** – С. 278 – 280.
- 228 **ЦДАВОВУ.** Ф. 1078, оп. 1, спр. 7, “Звіти армії УНР про події на фронтах”; **Українське офіцерство...** – С. 218 – 220 [портр.]; **Генералітет...** – С. 176 – 177.
- 229 **Ibid.** – Ф. 1076, оп. 1, спр. 14, арк. 93; **Генералітет...** – С. 176 – 177 [портр.]; **Українське офіцерство...** – С. 53 – 54 [портр.].
- 230 **ЦДАВОВУ.** Ф. 1078, оп. 1, спр. 173, арк. 7; **Генералітет...** – С. 189 – 190.
- 231 **Петрів [Петров] В.** Спомини з часів Української революції: (1917 – 1921): Ч. 1. – До Берестейського миру. – Львів: “Червона Калина”, 1927. – 180 с. – С. 179; **Генералітет...** – С. 197 – 198; **Українське офіцерство...** – С. 93.
- 232 **Ibid.** Ф. 1076, оп. 1, спр. 14, арк. 93; **Українське офіцерство...** – С. 144 – 146; **Генералітет...** – С. 199 – 200.
- 233 **Генералітет...** – С. 36 – 38 [портр.]; **Українське офіцерство...** – С. 21 – 27 [портр.].
- 234 **ЦДАВОВУ.** Ф. 1076, оп. 1, спр. 14, арк. 134; **Ibid.** Ф. 1078, оп. 2, спр. 55-а, арк. 24; **Українське офіцерство...** – С. 59 – 61 [портр.]; **Генералітет...** – С. 203 – 204 [портр.].
- 235 **ЦДАВОВУ.** Ф. 1078, оп. 1, спр. 3, арк. 9; **Ibid.** спр. 44, 104, 121, 141; **Ibid.** – спр. 18, арк. 55; **Ibid.** – спр. 20, арк. 221 – 222 зв.; **Генералітет...** – С. 204 – 205; **За державність:** 36. №7. – Каліш, 1937 – С. 56 [портр.].
- 236 **ЦДАВОВУ.** Ф. 1076, оп. 3, спр. 22, арк. 45 зв.; **Ibid.** Ф. 1078, оп. 1, спр. 6, арк. 75; **Удовиченко О.І.** Україна у війні за державність: Історія організації бойових дій Українських Збройних Сил: 1917 – 1921. (Препринт), Вінніпег, 1954. – С. 26; **Дорошенко-Товмацький Б.** [Козленко Б.О.]. Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К.: Просвіта, 2005. – 608 с. – С. 115 – 117.
- 237 **Ibid.** – Оп. 3, спр. 22, арк. 35, 35 зв., 44.; **Генералітет...** – С. 220 – 221; **Дорошенко-Товмацький Б.** [Козленко Б.О.]. Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К.: Просвіта, 2005. – 608 с. – С. 117 – 118; **Українське офіцерство...** – С. 93.
- 238 **Генералітет...** – С. 222; **Українське офіцерство...** – С. 96.
- 239 **Українське офіцерство...** – С. 28 – 31; **Петрів [Петров].** Житомирська юнацька школа//Львів: “Літопис червоної калини”. – 1936. – №5. – С. 18; **Ibid.** – Спомини з часів Української революції: (1917 – 1921): Ч. 1. – До берестейського миру. – Львів: “Червона калина”, 1927. – 180 с. – С. 114; **Генералітет...** – С. 232.
- 240 **Безручко М.** Січові стрільці в боротьбі за державність//За державність: 36. №7. – Каліш, 1937. – С. 99; **Генералітет...** – С. 240 [портр.]; **Українське офіцерство...** – С. 194 – 196 [портр.].
- 241 **Генералітет...** – С. 254 – 256 [портр.]; **Українське**

- офіцерство... — С. 197 — 200 [портр.].
- 242 **ЦДАВОВУ**. Ф. 1076, оп. 3, спр. 22, арк. 45 зв.; **Українське офіцерство...** — С. 201 — 202; **Генералітет...** — С. 256 [портр.]; **Удовиченко О.І.** Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил: 1917 — 1921. — [репринт]: **Вінніпег**, 1954. — С. 26 — 31, 42, 43, 50 — 55, 110, 121, 132, 152, 196, 198 — 200.
- 243 **Українське офіцерство...** — С. 75 — 76.
- 244 **Генералітет...** — С. 94.
- 245 **Булкін Г.П., Вахбрейт З.Д., Івашенко О.М., Павлов О.О.** Житомир. // Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область. — К.: УРЕ, 1973. — 728 с. — С. 101.
- 246 **Синяков Г.Г.** Житомир: Історико-архітектурний нарис — К.: Будівельник, 1968. — 64 с. — С. 37.
- 247 **Опанасюк О.Є., Каповський Ю.Л.** Житомир: Що? Де? Як? (Фотопутівник). — К.: Мистецтво, 1984. — 192 с. — С. 22-24.
- 248 **Кондратюк Р.Ю.** Некрополь старого Житомира: Біографіч. довід. — К., 2001. — 131 с. — С. 44;
- 249 **ЦДАВОВУ**. — Ф. 1078, оп. 2, спр. 55-а, арк. 16 та ін. [Особова справа Дядюші Сергія Івановича].
- 250 **Петров В.** Сторінки з надрукованого щоденника: Житомирська юнацька школа: (Формування, наука, бої, перший випуск українських старшин). — Львів, 1936. — Ч. 6. — С. 9.
- 251 **Петров В.** Житомирська юнацька школа: Формування. Наука. Бої. Перший випуск українських старшин: (Сторінки з надрукованого щоденника): Ч. 6. — Львів, 1936. — С. 8.; **Петров В.** Спомини з часів Української революції: (1917 — 1921): Ч. 4. — Львів: Червона калина, 1931. — 120 с. — С. 104.
- 252 **Петров В.** Сторінки з надрукованого щоденника: Житомирська юнацька школа: Формування, наука, бої, перший випуск українських старшин: (Сторінки з надрукованого щоденника). — Львів, 1936. — “Червона калина”. — Ч. 5. — С. 14.
- 253 **Ми почували у Франсуа в Житомир”:** Написав у спогадах Гетьман України Павло Скоропадський // “Інформінтерес”. — 2000. — №7.
- 254 **Островський М.** Як гартувалася сталь: роман. / Переклад з рос. В.Л. Петровського. — Львів: Каменяр, 1981. — 335 с. — С. 134 — 135.
- 255 **Петров Всеволод.** Спомини часів Української революції // Львів: Червона калина, 1927. — Ч. 1. — 180 с. — С. 168.
- 256 **Мокрицький Г.П.** Чеські легіонери в Житомирі. Поправки до енциклопедій. // Чехи на Волині: Історія і сучасність: (Наук. зб. “Велика Волинь”). — Т. XXIV. — Житомир: Вид-во “Волинь”, 2001. — 100 с. — С. 44 — 46.
- 257 **Малая советская энциклопедия.** — в 10 т. — Т. IX. — М.: “Советская энциклопедия”, 1932. — 764 с. — С. 428.
- 258 **Большая советская энциклопедия.** — в 30 т. — Т. XXIX. — М.: БСЭ, 1978. — С. 172.
- 259 **Украинская советская энциклопедия.** — в 12 т. — Т. 12. — К.: УРЕ, 1985. — 628 с. — С. 253.
- 260 **Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.** — М.: Советская энциклопедия, 1983. — 704 с. — С. 657.
- 261 **Мокрицький Г.П.** Події 1918-го року в Житомирі. Про що говорять факти?: (Нотатки до спроби історіографічного дослідження періоду подій Української визвольної революції в Житомирі). // Українська національна ідея: Історія і сучасність: Наук. зб./відп. ред. М.Ю. Костиця. — Житомир: Вид-во “Волинь”, 1997. — 144 с. — С. 8 — 12.
- 262 **Петров В.** Сторінки з надрукованого щоденника: Житомирська юнацька школа: (Формування, наука, бої, перший випуск українських старшин). — Львів, 1936. — Ч. 5. — С. 9.
- 263 **І злочин сторіччя, і книга про це** [“Убийство семьи и членов Дома Романовых на Урале”, що була надрукована ще у 1922 році генералом Дітеріхсом, окремими ниточками ведуть до Житомира] // “Інформінтерес”, 2000. — №39.
- 264 **ДАЖО**. — Ф.р. 206, оп. 1, спр. 764, арк. 118.
- 265 **Ibid.** Ф.р. 266, оп. 1, спр. 5, арк. 350.
- 266 **Станіславський М.Д., Рубінштейн Л.А.** Театр Житомира. — К.: Мистецтво, 1972. — 152 с. — С. 42.
- 267 **Мокрицький Г.П.** Статистичний аналіз преси Житомира із застосуванням комп'ютерних баз даних “ACCES” і програми “EXEL” // Українська періодика: Історія і сучасність / Доп. та повід. п'ятої Всеукр. наук-теорет. конф. 27 — 28 листоп. 1988. / За ред. М.М. Романюка. — Львів, 1999. — 600 с. — С. 511 — 518.
- 268 **ДАЖО**. Ф. 206, оп. 1, спр. 40, арк. 307.
- 269 **Станіславський М.Д., Рубінштейн Л.А.** Театр Житомира. — К.: Мистецтво, 1972. — 152 с. — С. 44.
- 270 **ДАЖО**. Ф.р. 266, оп. 1, спр. 760, арк. 134 зв.
- 271 **Ibid.** Ф.р. 266, оп. 1, спр. 5, арк. 67.
- 272 **Станіславський М.Д., Рубінштейн Л.А.** Театр Житомира. — К.: Мистецтво, 1972. — 152 с. — С. 43.
- 273 **ДАЖО**. Ф.р. 266, оп. 1, спр. 769, арк. 153.
- 274 **Харченко В.Г.** Картина галерея Житомирського краєзнавчого музею: Альбом. — К.: Мистецтво, 1982. — 80 с. — (Скарби музеїв України) — Текст укр., рос., англ. мовами. — С. 5.
- 275 **Дорошенко Д.** Історія України: 1917 — 1923: Т. I. — Доба Центральної Ради. — К., 2002; Прапор. — 1990. — №12. — С. 109.
- 276 **Булкін Г.П., Вахбрейт З.Д., Івашенко О.М., Павлов О.О.** Житомир. // Історія міст і сіл Української РСР: Житомирська область. — К.: УРЕ, 1973. — 726 с. — С. 105.
- 277 **Булкін Г.П.** та ін. Жовтнева революція і розвиток культури на Житомирщині. — Житомир: “Т-во “Знання”, 1977. — С. 18.
- 278 **Булкін Г.П., Вахбрейт З.Д., Івашенко О.М., Павлов О.О.** Житомир. // Історія міст і сіл Українсь-

- кої РСР Житомирська область. — К.: УРЕ, 1973. — 726 с. — С. 101.
- 279 **Мокрицький Г.П.** Майдан Рад. 4: Історія будинку: від товариства взаємного кредиту до міської ради: (Архітектурно-красназначний нарис) / [Серія "Житомир: Пам'ятки рідного міста. — Кн. 11]. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2000. — 24 с. — С. 14, 23.
- 280 **Булкін Г.П., Вахбейт З.Д., Іващенко О.М., Павлов О.О.** Житомир // Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — К.: УРЕ, 1973. — 726 с. — С. 105.
- 281 **Іващенко О.М.** Житомир // Пам'ятки і пам'ятні місця історії та культури міста Житомира і Житомирського району. — Житомир: Полісся, 2006. — 308 с. — С. 22 — 25.
- 282 **Опанасюк О.Е., Каповський Ю.Л.** Житомир: Що? Где? Как?: Фотопутеводитель/Фото Т.М. Шабловського. — К.: Мистецтво, 1989. — 143 с. — С. 83 — 101.
- 283 Ibid. С. 90 — 101.
- 284 **Литвин М.** Польсько-радянська війна // Довідник з історії України. — В 3 т. — Т. II. — К.: Генеза, 1995. — 435 с. — С. 396 — 397.
- 285 **Какурин Н., Меликов В.** Гражданская война в России: Война с белополяками. — М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. — 730 с. — С. 228.
- 286 **Pilsudski w Zytomierzu I Berdyczowie** // Mozaika Berdyczowska. — 1997. — №2 (13). — берез./квіт.
- 287 **Кондратюк Р.Ю., Костриця М.Ю.** Житомир: Підручна книга з краєзнавства/2-е вид. випр. і доп. — Житомир: Косенко, 2007. — 464 с. — С. 271.
- 288 **УСЭ.** У 12 т. — Т. VIII. — К., 1982. — 552 с. — С. 53.
- 289 **Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П.** ... Любив ту місцевість і почувався там добре...: (Ігнацій Падеревський і Житомирський край [укр. і польськ. мовами] // Перекл. польськ. А. Руда. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2001. — 24 с.
- 290 **Литвин М.** Ризький договір 1921 // Довідник з історії України: в 3 т. — Т. III. — К.: Генеза, 1999. — 668 с. — С. 36.
- 291 **ДАЖО.** — Ф. 206, оп. 1, спр. 40, арк. 307.
- 292 Ibid. — Ф. 351, оп. 1, спр. 101, арк. 18.
- 293 **УССР** в цифрах. — Харків, 1936. — С. 478, 654.
- 294 **Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795 — 2006:** (Довідник)/офіційне видання/Упоряд. Р.Ю. Кондратюк, Д.Я. Самолюк, Б.Ш. Табачник. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 620 с. — С. 8 — 9.
- 295 **ДАЖО.** — Ф.р. 206, оп. 1, спр. 189, арк. 6, 11, 14.
- 296 Ibid. — Ф.р. 266, оп. 1, спр. 133, арк. 92, 93, 94.
- 297 **Социалистическое строительство на Житомирщине: 1921 — 1941:** (Сборник документов и материалов). — Киев: Наук. думка, 1983. — 212 с. — С. 46 — 47.
- 298 **Театр Житомира...** — С. 67.
- 299 **Історія міст і сіл Української РСР: Том "Житомирська область".** — С. 107.
- 300 **ДАЖО.** — Ф.р. 206, оп. 1, спр. 5, арк. 423.
- 301 **Пружанский А.** Отечественные певцы: 1755 — 1917: Словарь: В 2-х ч. — Ч. I. М.: Сов. композитор, 1991. — 41 с. — С. 152.
- 302 **Театр Житомира...** — С. 43.
- 303 **Семдор Семен** // Митці України: Енциклопедичний довідник. — УРЕ, 1992. — 848 с. — С. 521; **Театр Житомира...** — С. 47 — 59, 112.
- 304 **Митці України...** — С. 689.
- 305 **ДАЖО.** — Ф. 1121, оп. 1, спр. 70, арк. 109 — 109 зв.
- 306 **Михаил Скорульский:** (Воспоминания. Письма. Материалы.)/Сост. Р.Н. Скорульская. — К.: Музыка Украина, 1988. — 326 с. — С. 48, 256; **Россовский Я.Н.** Житомирский симфонический // Михаил Скорульский: (Воспоминания. Письма. Материалы.)/Сост. Р.Н. Скорульская. — К.: Музыка Украина, 1988. — 326 с. — С. 59 — 62.
- 307 **Шамаєва К.І.** Митці. Освіта. Час: (3 архівних джерел). — Житомир: Косенко, 2005. — 136 с. — С. 48 — 61.
- 308 **Копоть І.Є., Мокрицький Г.П.** Віктор Косенко і Житомир: Ілюстрована краєзнавча і музикознавча розповідь/Іл. Сергія Глбчука. — Житомир: Журфонд, 1996. — 32 с.; **Косенко В.С.:** Спогади. Листи./Упор. А.В. Косенко. — К.: Муз. Україна, 1975. — 296 с.
- 309 **Михайлов М.М., Скорульський М.А.:** Нарис про життя і творчість. — К.: Держ. в-во образотворчої і муз. л-ри, 1960. — 114 с.
- 310 **Андріанова Н.М.** Іван Кочерга: Літературний портрет. — К.: Держ. в-во худож. літ., 1963. — 104 с.; **Голубєва З.С.** Кочерга Іван Антонович // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. — К.: УРЕ, 1995. — Т. III. — 496 с. — С. 35 — 36 [портр.].
- 311 **Калениченко Н.Л., Кузнецов Ю.Б.** Кошубинський Михайло Михайлович // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. — К.: УРЕ, 1995. — Т. III. — 496 с. — С. 332 — 34 [портр.].
- 312 **Опанасюк О.Е., Каповський Ю.Л.** Житомир: Що? Где? Как?: (Фотопутеводитель). — К.: Мистецтво, 1989 — 144 с. — С. 101.
- 313 **Житомирське музичне училище ім. В.С. Косенка:** Сторінки історії: 1905 — 2005: (Історико-краєзнавча фоторозповідь)/Упоряд. Е. Дишнієва-Набедрик, Г.П. Мокрицький. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2005. — 140 с. — С. 22 та фотоіл.
- 314 **Задонский Н.А.** Внук декабриста. — М.: Молодая гвардия, 1963. — 96 с.
- 315 **Жадань і задумів неспокій:** З творчої спадщини Бориса Тена/Упор. Журавський А.Ф., Ленєць Є.В. — К.: Рад. письменник, 1988. — 551 с.
- 316 **ДАЖО.** Ф. Р. 266, оп. 1, спр. 77, арк. 102; Ibid. Ф. 249, оп. 1, спр. 23, арк. 223, 223 зв.; **Вольнский Л.Н.** Дом на солнцепеке. — М., 1985. — С. 521-526; **Український радянський енциклопедичний словник.** В 3 т. т. 2. — К., 1967. — С. 39; Канце-

- ров О.Г.: (17.08.1872 – 05.1937)//«Рад. Волинь». – 1937. – 26 трав.; Дахненко Л.О. Повернути-м'я живописця//«Рад. Житомирщина». – 1997. – 15 лип.; Шевчук В.О. Волинські пейзажі Канцєрова//«Місто». – 1998. – 13 груд.
- 317 ДАЖО Ф. 62, оп. 1 дод., спр. 105, 116; *Smentarz polski w Zytomierzu*. – Warszawa, 1999. – 524 с. – S. 524.
- 318 Булгаков М.А. Пьєсы 20-х годов/Театр. наслідие. – Л.: Иск-во, 1989. – С. 84 – 88, 90, 92 – 93.
- 319 Дневник Елены. – М.: Книж. палата, 1990. – 400 с. – С. 156, 157 – 160, 374.
- 320 Мокрицький Г.П. Булгаков і Житомир//«Місто». – 12 верес. – 2002.
- 321 Головецький В.М. Повернення Булгакова//«Бізнес-Полісся». – 2008. – №8. – С. 54 – 55.
- 322 Кондратюк Р.Ю. Кузен из Житомира или, кое-что о героях Булгакова//«Про-Житомир». – 27 листоп. – 2002.
- 323 Шаповал Ю.І. Людина і система: (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 272 с.
- 324 Шаповал Ю.І. Україна 20 – 50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К.: Наук. думка, 1993. – 352 с.
- 325 Конквест Р. Живна скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: «Либідь», 1993. – 384 с.
- 326 Книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 33 років. Місто Житомир. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2008. – 496 с.
- 327 Мокрицький Г.П. Житомир: Архітектурно-краєзнавчий ілюстрований путівник-довідник [укр., рос., англ. мовами]. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. – 224 с. – С. 163.
- 328 Трагічні сторінки історії Житомирщини: 1917 – 1980-х років//Реабілітовані історією: У 27 т.: Житомирська область: У 7 кн. – Кн. 1. – Житомир, 2006. – 724 с. – С. 55 – 56.
- 329 Косенко В.В. Заборонена зона: З розповідей свідків//«Комс. зірка». – 1988. – 19 листоп.
- 330 Трагічні сторінки історії Житомирщини: 1917 – 1980-х років//Реабілітовані історією: У 27 т.: Житомирська область: У 7 кн. – Кн. 1. – Житомир, 2006. – 724 с. – С. 10 – 60.
- 331 Баран В.К. Україна 1950 – 1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
- 332 Трагедія на Іларіонівській: Підвали будинку №3 пам'ятають її, а ми?//«Інформінтерес», 2000. – №6.
- 333 Гаденко В. «Чрезвычайка»//«Громадянин», 1919. – 28 серп. – №4.
- 334 Володар безцінного скарбу [В.Г. Кравченко//Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – 208 с. – С. 107 – 122. [портр.]; [Лист В.Г. Кравченка]//«Громадянин». – 1919. – 4 верес. – №9.
- 335 *Справа усього життя* [В.І. Бруховський]//Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – 208 с. – С. 130 – 140; *Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П.* Класик української етнографії [Кравченко Василь Григорович]/Реабілітовані історією: У 27 т.: Житомирська область: У 7 кн. – Кн. 1. – Житомир, 2006. – 724 с. – С. 162 – 172; *Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П.* Народознавць і «ворог народу»: В.Г. Кравченко//Репресоване краєзнавство: (20 – 30-ті роки). – К.: Інститут історії України НАН України, «Рідний край», 1991. – 478 с. – С. 84 – 93.
- 336 Мокрицький Г.П. Двічі розстріляний [Любович Артем Мусійович]//Реабілітовані історією: У 27 т.: Житомирська область: У 7 кн. – Кн. 1. – Житомир, 2006. – 724 с. – С. 173 – 183.
- 337 *Из заявления Советского правительства (22 июня 1941 года)*//От советского информбюро...: Публицистика и очерки военных лет: (1941 – 1945): Т. I. – М.: АПН, 1982. – 320 с. – С. 17.
- 338 *Стривожена пам'ять: Спогади ветеранів*. – Житомир: «Льонок», 1993. – 224 с.; *Житомирщина у Великій Вітчизняній війні: 1945 – 1945 рр.*: (Збірник документів та матеріалів). – К.: Наук. думка, 1969. – 292 с.; *Золотые звезды Полесья: (Очерки о Героях Советского Союза)*: Изд. 3-е, испр., доп./Авт. Г.И. Кривожикин, А.Ф. Носов, Д.Ф. Романов и др. – К.: Изд-во политической лит. Украины, 1985; *Звезды солдатской Славы: Очерки о полных кавалерах ордена Славы/Сост. Г.И. Кривожикин, Д.Ф. Романов*. – К.: «Молодь», 1980. – 160 с.; *Военные грозы над Полесьем: Житомирщина в годы Великой отечественной войны*. – К.: Политиздат Украины, 1985. – 230 с.; *Житомиряни на фронтах Великой Вітчизняної війни: Спогади ветеранів: (1941 – 1945)*. – Житомир: «Льонок», 1994. – 309 с.
- 339 *Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945/Под общ. ред. С.П. Иванова*. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с. – С. 91 – 93.
- 340 *До 40-річчя Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури: (Буклет)/Упоряд. В.К. Безносюк, Г.П. Мокрицький*. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2006. – 6 с.
- 341 Мокрицький Г.П. Академік архітектури і ... колишній в'язень фашистського концтабору у Житомирі//Інформінтерес. – 2000. – №25/26.
- 342 *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні: Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.; *Сергійчук В.І.* ОУН-УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К.: «Дніпро», 1996. – 496 с.
- 343 *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави//На зов Києва: Український націоналізм у II Світовій війні: (Збірник статей, спогадів і документів). – К.: «Дніпро», 1993. – 540 с. – С. 349 – 352.

- 344 Шумелда Я. Похід ОУН на Схід//На зов Києва: Український націоналізм у II Світовій війні: (Збірник статей, спогадів і документів). — К.: "Дніпро", 1993. — 540 с. — С. 101 — 121; Родзевич К. Перша похідна київська група ОУН// Там же — С. 122 — 134.
- 345 Кондратюк Р.Ю., Костриця М.Ю. Велет духу: О. Ольжич і Житомирщина: (Історико-краєзнавчий нарис). — Житомир-Київ, 1997. — 32 с. — С. 20, 25.
- 346 Кондратюк Р.Ю., Костриця М.Ю. Велет духу: О. Ольжич і Житомирщина: (Історико-краєзнавчий нарис). — Житомир-Київ, 1997. — 32 с.; Слабошпицький М. Доля і музика Олега Ольжича//ОУН: Минуле і майбуття. — К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1993. — 304 с. — С. 69 — 75; Червак Б. Героїчність духу//Там же. — С. 76 — 81.
- 347 Доценко Р.І. Величківський Микола Іванович// ЕСУ: Т. IV. — К.: Інститут біографічних досліджень НАН України, 2005. — 700 с. — С. 224 [портр.].
- 348 Городиський З. Українська Національна Рада: Історичний нарис. — К. "Akademia", 1993. — 144 с. — С. 30.
- 349 Книга рекордів Гіннеса. — М.: Прогресс, 1991. — С. 20.
- 350 Пиріг Л.А., Перцева Ж.М. Вороний Юрій Георгійович//ЕСУ: Т. IV. — К.: Інститут біографічних досліджень НАН України, 2006. — 728 с. — С. 171.
- 351 Шляхом честі і слави: 8-й армійський корпус [в Житомирі]/редкол. С.О. Островський, С.О. Паліса, А.П. Ковров; авт. проекту Є.Т. Тімірязев. — Житомир, 2006. — 260 с. — С. 42.
- 352 Ibid.
- 353 Ibid.
- 354 Ibid. — С. 43.
- 355 Ibid. — С. 57.
- 356 Брати Тур. Воскресіння міста//"Рад. Житомирщина". — 1944. — 15 січ.
- 357 Ibid.
- 358 Дідковський М.А., Павлов О.О. Житомирський обласний краєзнавчий музей: Путівник. — К.: Політвидав України, 1975. — 96 с. — С. 71.
- 359 Ройтман А. Пам'ятник Пушкіну в Житомирі// "Рад. Житомирщина". — 1946 — 12 квіт.
- 360 [Мокрицький Г.П.]. Вадим Дмитрович Крищенко ["Уродженці Житомира"]// "Рідне місто". — 2001. — №5. — С. 4; Мокрицький Г.П. "Українська душа" житомирцянина Вадима Крищенка// "Інформінтерес". — 2000. — №14.
- 361 Народилися, жили й працювали на Житомирщині: Бібліографічний покажчик творів письменників радянського періоду. — Житомир, 1983. — 82 с. — С. 71 — 72 [далі — Народилися...]; Шинкарук В.Ф. Літературна Житомирщина: Біобібліографічний довідник: Житомир, "Льон", 1993. — 112 с. — С. 36.
- 362 Халімончук А.М. Концевич Євген Васильович// Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. — К.: УРЕ, 1990. — Т. II. — 576 с. — С. 559.
- 363 Народилися... — С. 22 — 23; Демченко Л.С. Борис Тен: Біографічний нарис. — Житомир, 1997. — 16 с.
- 364 Данчук Л., Дерев'яно Ф. Таланти житомирського краю: Життя і творчість митців. — Житомир, 1997. — 124 с. — С. 7.
- 365 Лятошинський Б.Н. Воспоминания; Письма; Матеріали: В 2-х ч./Сост. Л.Н. Грисенко, Н.И. Матусевич. — К.: Муз. Україна, 1985. — Ч.1. Воспоминания. 216 с.; Ч. 2. Письма. Матеріали. — К, 1986. — 243 с.
- 366 Мокрицький Г.П. Святослав Рихтер: "Неразрезанные" страницы из книги жизни Мастера [на рус. и нем. языках]. — Житомир: Изд-во "Волинь", 2002. — 24 с.; Мокрицький Г.П. В доме, где родился Святослав Рихтер, должна поселиться музыка// "День". — 2000. — 5 мая [Про меморіальну цінність будинку на Великій Бердичівській, 89, в якому народився С. Рихтер]; Мокрицький Г.П. Колиска геніального житомирця нарешті офіційно визнана пам'яткою історії і культури// "Інформінтерес". — 2000. — №5.
- 367 Анатолий Федорович Капустинский// Вст. ст. К.Б. Яшимирского; библиогр. Н.М. Нестеровой. — М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. — 56 с.
- 368 Мокрицький Г.П. Академік Михайло Усанович: Відомий і невідомий. — Житомир: "Журфонд", 1994. — 32 с.; Михайл Ильич Усанович/Сост. Т.Н. Сумарокова, Ш.Н. Кульбаева, Н.Ф. Мелехина. — Алма-Ата: "Наука", 1985. — 80 с.; Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У колі видатних [М.І. Усанович]//Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. — Житомир: Журфонд, 1995. 206 с. — С. 100 — 106.
- 369 Мокрицький Г.П. Вулиця 1 Травня, 45// "Інформінтерес". — 2000. — №3.
- 370 [Мокрицький Г.П.]. Житомир — головне місто області [Пам'ятки, пам'ятні місця, пам'ятні знаки, меморіальні та пам'ятні дошки. Карти-схеми, перелік об'єктів]//Житомирська область: Географічний атлас/Відп. ред. М.Ю. Костриця; голов. редактор Т.В. Погурельська; карто-схеми і фото Житомира Г.П. Мокрицький, фото С.А. Глабчук — К.: "Мапа", 1999. — 20 с. — С. 18 — 19.
- 371 Мокрицький Г.П. Житомир: Архітектурно-краєзнавчий ілюстрований путівник-довідник: (на укр., рос., англ. мовах). — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 224 с.
- 372 Беккер А.Ю., Шенков А.С. Современная городская среда и архитектурное наследие/ЦНИИ теории и истории архитектуры. — М.: Стройиздат, 1986. — 204 с.
- 373 Мокрицький Г.П. Спогади про майбутнє або, Місто неіздиснених мрій і втрачених ілюзій// "Рідне місто". — 2001. — №5. — С. 3 — 5.
- 374 Ibid.

ЖИТОМИР

Більше одинадцяти століть звучить гордо і неповторно мелодійне ім'я старовинного українського міста Житомир. Його історія розпочалася із фортеці над крутосхилами Кам'янки. У XVI ст. житомирський замок — найбільший серед дерев'яних фортифікаційних споруд.

Житомир як "мир" "житичів" (є така версія етимології топоніма) у дійсності пережив багато далеко не мирних подій. Він піддався нападу незліченних орд хана Батия. Місто неодноразово повністю спустошувалось, а мирні жителі були вбиті або потрапили в рабство.

Вперше Житомир згадується у літописі під 1392 рік, коли литовський князь Вітовт оволодів житомирським замком під час походу на Київ. Після поразки Вітовта на Ворсклі 1399 року, орди хана Едигея, переслідуючи литовського князя, захопили місто. 1469 року набіг татар був особливо жорстоким. Особливо постраждав Житомир від татарських набігів у 1469 та 1582 роках. Однак місто знову поставало з попелу і поступово розбудовувалося.

У 1444 році Житомир вже був одним з 15 найбільших міст Великого князівства Литовського і остаточно отримав Магдебурзьке право. Тоді ж затверджено і його перший герб — замкова брама фортеці з трьома вежами на блакитному тлі. Таким є герб Житомира і з часів незалежної України.

У 1648 – 1667 роках місто було ареною подій національно-визвольної вій-

ни українського народу. В 1649 році Житомир стає навіть містом Київського полку і сотенним центром, але його близькість до кордону з Польщею визначила подальшу історичну долю міста.

Після Андрусівського перемир'я 1667 року Житомир став головним містом Київського воєводства Речі Посполитої. За Конституцією 1724 року Київський повіт приєднано до Житомирського. Ця обставина відіграла вирішальну роль у подальшій долі Житомира. В 1768 році Житомир став місцем трагічного фіналу визвольних змагань українського народу проти польських визискувачів — "Коліївщини". Тут відбувся суд над її учасниками. До страти засуджено кілька тисяч повстанців. Вирок виконали у приміському селі Кодня.

Наступного року місто штурмував і захопив полк донських козаків. Майже усіх мешканців перебили, а будівлі спалили. Лишився непошкодженим лише бернардинський кляштор. Місто перетворилось у пустку, і тіла загиблих нікому було поховати. Почалася епідемія морвиці. І все ж місто не припинило існування.

У XVIII столітті Житомир вже остаточно вирвався із тісних напівзруйнованих стін дерев'яного замку і розбігся вузькими вуличками та хитросплетеним мереживом ще вужчих провулків в південно-східному, східному та північному напрямках.

У 1775 році польською конституці-

єю Житомир визнаний в числі столичних міст польської корони другим за значенням після Кракова. В результаті другого поділу Польщі 1793 року Житомир опинився в межах Російської імперії. Після третього поділу Польщі та інкорпорації Волині до Російської імперії, Житомир призначається з 1795 року тимчасово, а з 1804 року — остаточно, столицею величезної Волинської губернії з населенням майже 4 мільйони чоловік і територією понад 70 тис. кв. км (1913 рік).

Усе дев'ятнадцяте століття стає для міста часом невпинного зростання, розвитку, зміцнення його позицій як важливого регіонального адміністративного і культурного центру краю. З 1833 року в місті починає діяти губернська гімназія, створена після придушення польського повстання 1831 – 1832 рр. (як одна з правонаступниць знаменитого Кременецького ліцею, що був закритий). Багатьох видатних людей виховала вона.

У 1820-х роках Житомир — один з центрів декабристського руху. Тут збиралася "Слов'янська сесія" за участю польсько-українського поета Тимка Падури та російського поета Кіндрата Рилєєва.

XIX ст. для Житомира — це період його розквіту як важливого культурного центру краю і всієї Правобережної України. В 1855 році на Пушкінській вулиці стає до ладу велична будівля театру, у 1866 році відкривається перша в краї публічна бібліотека. Початок її діяльності пов'язаний з відомим літературознавцем і бібліографом Володимиром Боцяновським. При бібліотеці створили геологічну виставку (мінералів, на які так багатий край, що свого часу видатний вчений академік

Олександр Ферсман охрестив "Уралом в мініатюрі") — попередника нинішнього краєзнавчого музею — найстарішого на Волині.

В середині століття в Житомирі відбулося чимало інших важливих подій. Через місто прокладено Києво-Брестську шосейну дорогу, що значно покращило економічне життя краю. У 1857 році через Житомир прокладено телеграфну лінію, а в 1870 році — трансконтинентальну лінію "Лондон – Делі" з проміжною підсилювальною станцією.

Місто зростало, впорядковувалося. В ньому діяло 58 різних фабрично-заводських підприємств, багато важливих складів, депо, а також готелі, лікарні, магазини, майстерні тощо. Наприкінці XIX століття засновано ряд фабрик і заводів, на базі яких згодом вирости великі сучасні підприємства з виробництва меблів, ливарних, панчішно-шкарпеткових виробів, автозапчастин, які діють і по нині. Інтенсивно розвивалася оптова і роздрібна торгівля.

На початку XX ст. в Житомирі діяли комерційне, землемірне, ремісниче, жіноче (духовного відомства) училища, музичні класи, п'ять гімназій, художня та фельдшерська школи, духовна та вчительська семінарії, десятки інших навчальних закладів.

Показово, що у 1920-х роках на базі дореволюційних навчальних закладів в Житомирі було відкрито понад 70 радянських шкіл! На початку 1910-х років мав відкритися педагогічний інститут. Ще у 1870-х роках в місті діяв Єврейський вчительський інститут, для якого було побудовано великий триповерховий корпус на Пушкінській вулиці в стилі неокласицизму. Потім він був закритий і в цьому приміщенні оселилася Друга чоловіча гімназія.

мирі створюється Товариство дослідників Волині. Його очолював енергійний дослідник Волині, в майбутньому академік АН України Павло Тутковський. Починає діяти українське товариство "Просвіта". У ці роки в Житомирі жили, навчались, творили Михайло Коцюбинський, Григорій Мачтет, Саша Чорний, Олександр Купрін, Олександр Довженко, Василь Кравченко, Зоя Гайдай, Михайло Скорульський, Борис Лятошинський, Олександр Олесь, Іван Кочерга, Олександр Канцеров.

У 1914 році розгорілася Перша світова війна. Місто стало одним з основних тилкових центрів театру воєнних дій, оскільки Волинська губернія була прикордонною. Після більшовицького жовтєвого перевороту, в січні 1918 року більшовики намагалися встановити у Житомирі свою владу, але більшість жителів міста налаштована проти більшовиків, підтримували Центральну Раду. Відтак більшовики зазнали поразки.

Під час української визвольної революції 1917 – 1920 років Житомир став одним із найзначніших військових і політичних центрів Української Народної Республіки та гетьманської держави. У лютому 1918 р. тут працювала Центральна Рада УНР на чолі з Михайлом Грушевським. У Житомирі формувалось військово-міністерство УНР, Центральною Радою тут було затверджено ряд важливих законів республіки, зокрема, введено в обіг гривню.

Події Першої світової війни загальмували розвиток міста. А незабаром громадянська війна і наступний хаос завдали Житомиру такої великої шкоди, наслідки яких він відчуває й по сьогодні. Упродовж 1917 – 20-х років влада у Житомирі змінювалася 14 разів! Причому,

часто у калейдоскопічному порядку. Бойові дії, що супроводжували прихід нової влади, призводили до значних руйнувань. Лише перед Другою світовою війною Житомир мав людність, яка вже була 30 років тому. Його спустошували масові комуністичні репресії 1929 – 1938 років та голодомор.

У 1937 році Житомир став адміністративним центром новоутвореної області. У цей період поволі розпочалась реконструкція міста. Напередодні Великої Вітчизняної війни в Житомирі працювали відомі українські митці, зокрема, драматург Іван Кочерга, композитори Віктор Косенко, Михайло Скорульський, режисер Володимир Магар, фольклорист і хормейстер Михайло Гайдай та інші. Житомир ставав значним промисловим і культурним центром. Але мирну працю його жителів перервала війна.

22 червня 1941 року в перші години війни місто бомбардувала гітлерівська авіація. У наступні два-три дні більше трьох тисяч жителів пішли на фронт на захист Батьківщини. 9 липня фашисти окупували Житомир. Особливі частини СС кидали військовополонених у стаціонарний табір смерті, замаскований під лазарет, де щодня гинуло близько 400 чоловік. Масове знищення хворих, поранених, мирного населення фашисти здійснювали на хуторі Довжик (тепер новий житловий масив Житомира). У братських могилах тут поховано 45 тис. мирних жителів, 65 тис. військовополонених, про що нагадують сьогодні пам'ятники і обеліски.

31 грудня 1943 року Житомир звільнено від окупантів. В результаті Житомирсько-Бердичівської операції, що продовжувалася з 24 грудня 1943 року

до середини січня 1944 року, війська 1-го Українського фронту під командуванням М.Ф. Ватутіна розгромили 8 танкових і 14 піхотних дивізій ворога. Житомиряни достойно увічнили пам'ять про воїнів, підпільників і партизанів, що загинули смертю хоробрих у боротьбі з німецько-фашистськими окупантами.

Події війни 1941 – 1945 років знову відкинули місто на багато десятиліть назад. Населення Житомира зменшилось до рівня 1874 року (53 тис. чол.). Під час визволення Житомира, в результаті масового бомбардування та діяльності артилерії, квартали центральних вулиць стали суцільним згарищем. Навкруги Соборного майдану не залишилось жодного вцілілого будинку.

Суттєвий поштовх розвитку Житомира надало будівництво у 1959 році велетня легкої промисловості – льонокомбінату. У наступні десятиріччя поклали великі підприємства з виробництва верстатів-автоматів, хімічного волокна, скловиробів, металоконструкцій, автозапчастин, електронних пристроїв для атомних електростанцій, взуття, меблів, будівельних матеріалів, приладів тощо.

Повоєнний Житомир ставав дедалі значнішим науково-технічним та освітнім центром. Сьогодні тут діють п'ять університетів (Національний агрокологічний, Державний університет ім. Івана Франка, Державний інженерно-тех-

нологічний університет, два недержавних – "Україна" та філія європейського), інститути медсестринства, статистики, ряд інших вузів, а також науководослідні інститути "Полісся", ветеринарії, радіосистем тощо, численні проектно-конструкторські інститути, фірми, бюро.

В 1962 році розпочався рух тролейбусів. У 1980 – 90-х роках навколо міста споруджено першу чергу Житомирської Окружної дороги довжиною 32 кілометри. У 1973 році місто поділено на два адміністративних райони: Богунський і Корольовський.

Тепер, у незалежній Україні, роль Житомира як важливого регіонального центру в державі і поза її межами знову зростає. Сьогодні городян та гостей Житомира приваблюють численні пам'ятки історії. Адже з містом пов'язані життя і діяльність цілої плеяди видатних людей, імена яких вже вище згадувались. Про них нагадують пам'ятники і меморіальні дошки, що стали невід'ємною рисою Житомира сучасного, Житомира історичного.

В місті діє краєзнавчий музей з багатою картинною галереєю, музей природи, меморіальні будинки-музеї академіка Сергія Корольова та письменника Володимира Короленка, єдиний в нашій країні музей історії космонавтики, літературний та ряд інших музеїв.

Ігор Рафальський,
голова Житомирської обласної ради
Українського товариства охорони
пам'яток історії та культури,
кандидат історичних наук.

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

автор статей Олександр Тарабукін

1. БЕРДИЧІВСЬКИЙ МІСТ-I, поселення, мідний вік. Розташоване біля південно-східної околиці Житомира, приблизно за 150 м на південний захід від заводу будівельних матеріалів в районі вул. Жуйка і Зарічної.** Виявлено краєзнавцем Е.М. Зюбрієм у 1982, додатково обстежено О.О. Тарабукіним у 1983 та 1988. У 1992 уточнено топографію та розміри пам'ятки. Займає верхню підвищену частину мису правого корінного берега Тетерева. Із північно-західного боку поселення обмежено глибокою балкою, на дні якої протікає безіменний струмок. Поверхня розорюється. У верхній частині мису по периметру проходить протиерозійний земляний вал. Культурний шар потужністю до 0,45 м. На площі 225 x 50 – 70 м (близько 1,57 га) зібрано уламки ліпного посуду прикрашеного шнуровим та ямковим орнаментом, іноді в сполученні з наліпами конічної форми по боках, а також глиняні прясла, антропоморфні статуетки, уламки печини, крем'яні скребачки на відщепках та вістря. Матеріали зберігаються у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею (ЖКМ).

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 9; Зарічна вулиця// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 74

2. БЕРДИЧІВСЬКИЙ МІСТ-II, поселення, мідний вік, ранньозалізний вік. Розташоване біля південно-східної околиці Житомира, приблизно за 130 м на захід від вул. Зарічної. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1988 та 1992. Займає південно-східний пологий схил балки, на

Поселення в районі Бердичівського моста (обведено кружком). Фрагмент фотознімка Житомира з космосу. Літерами позначені:

А – Автодром;
 Б – Бердичівське шосе;
 С – Сквирське шосе;
 Д – вул. Жуйка.

* Лислокацію пам'яток на терені міста для всіх статей див. на с. 72 – 73.

Замкова Гора. Залізний
накінецьник стріли. [7]

дні якої протікає безіменний струмок, корінного правого берега Тетерева. Поверхня розорюється. На площі 200 x 50 – 75 м (близько 1,5 га) зібрано уламки ліпного посуду, крем'яні вироби, глиняні вальки "хлібці" пізньотрипільської культури, а також фрагмент ліпного посуду прикрашеного валиковим орнаментом, розчленованого пальцевими вдавленнями та уламок кам'яної сокири скіфського часу. Матеріали зберігаються у фондах (ЖКМ).

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 9, 12 – 13; Богунія// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 328 – 331.

3. БОГУНІЯ-ЛІСОВА-I, поселення, ранньозалізний Вік. Розташоване в районі Богунії у західній частині міста на схід від вул. Червоноармійської. Виявлено О.О. Тарабукіним у 2005 Залишки поселення займають вершину піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега р. Лісова. Відстань від русла річки до краю тераси близько 55 – 60 м. Поверхня в межах об'єкту переважно задернована, у північній та східній частинах пошкоджена ямами, з яких вибирали пісок. На площі 80 x 50 – 60 м (близько 0,48 га) на поверхні та оголеннях культурного шару зібрано уламки ліпного посуду прикрашені валиком розчленованого пальцевими вдавленнями ранньозалізного віку. [Окр. фото с. 70]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Нові матеріали до археологічної карти Житомира // Проблеми Українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 35. – Т. 1. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 206 –207. Богунія// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира.-Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 328-331.

4. БОГУНІЯ –ЛІСОВА-II, поселення, ранньозалізний Вік, пізнь середньовіччя. Розташоване в районі Богунії у західній частині міста приблизно за 60 – 80 м на південний схід від вул. Червоноармійської. Виявлено О.О. Тарабукіним у 2006. Залишки поселення займають південний пологий схил піщаного підвищення лівого берега Лісова. Висота над рівнем води у західній та північно-східній частинах становить близько 3,5 – 4 м, а у центральній – 1,1 – 1,8 м. Поверхня задернована, у південно-західній та північно-східній частинах порушена ямами, з яких місцеве населення вибирає пісок. На площі 130 x 30 – 80 м (близько 1,04 га) на поверхні та оголеннях культурного шару зібрано уламки ліпного посуду, у тому числі вінця, один з яких по краю прикрашений наліпним валиком, розчленова-

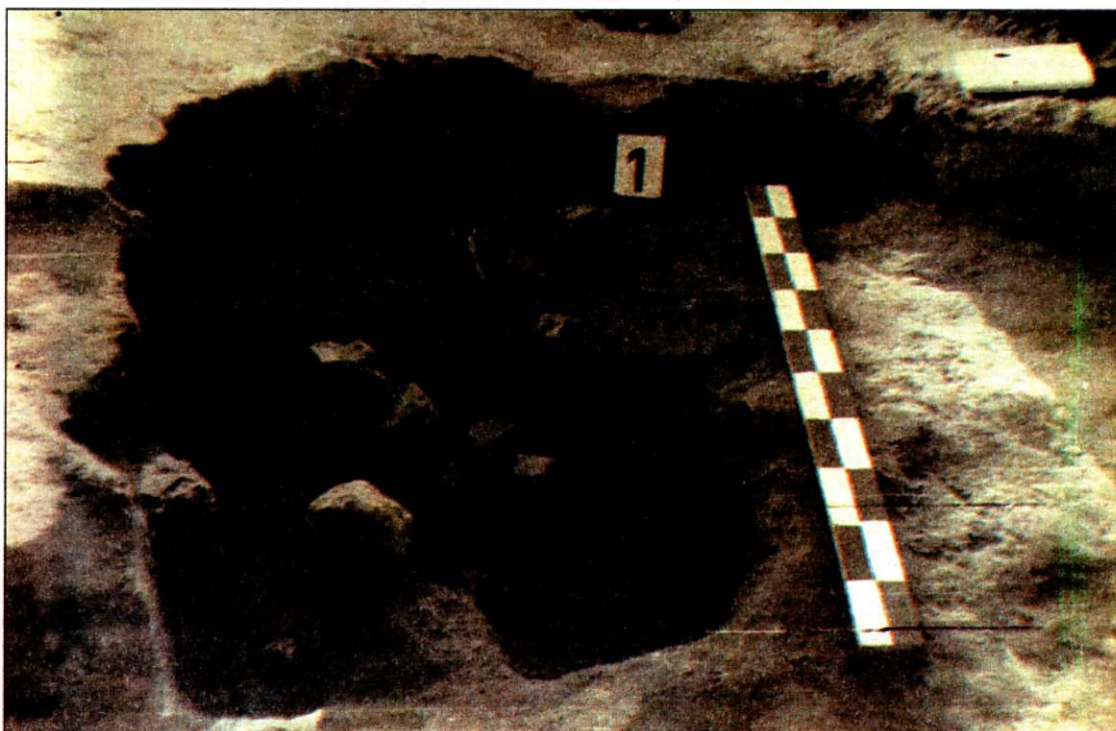
Знахідки з поселення Богунія-Лісова II.[5]

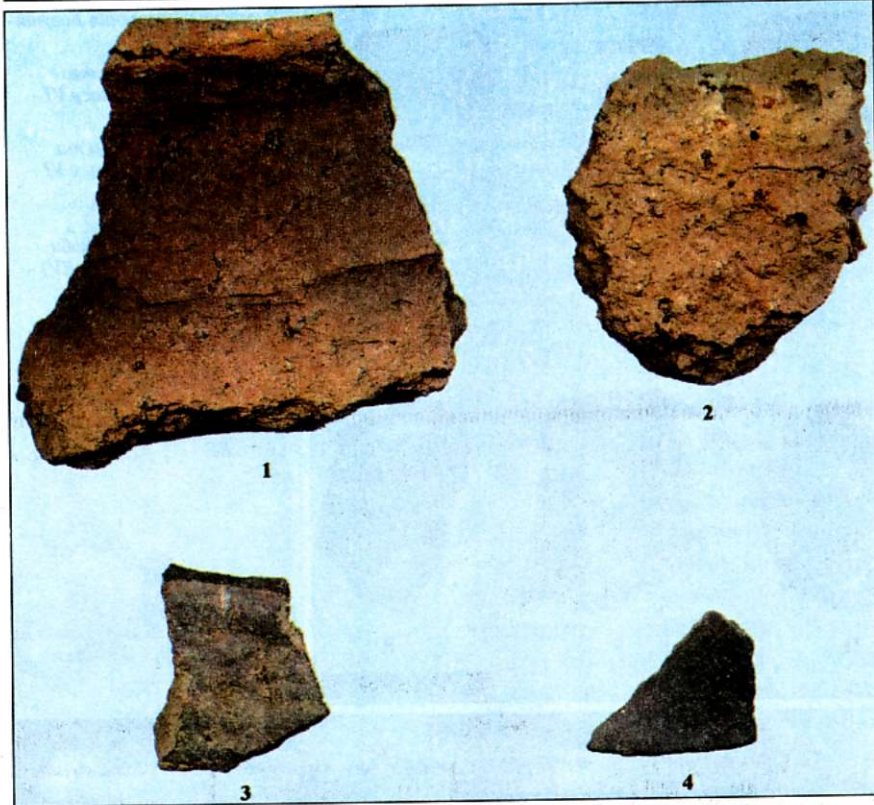
1, 2, 4 – уламки ліпного посуду скіфського часу VI – V ст. до н.е.;

5, 6 – крем'яні сколи та відщеп скіфського часу VI – V ст. до н.е.;

3, 7-8 – фрагменти кружального посуду доби пізнього середньовіччя XVI – XVIII ст.

• Господарська яма поселення Скіфського періоду на р. Крошенка (VIII). [17]

Знахідки глиняного посуду скіфського часу з поселення Богунія-Лісова I. [3]

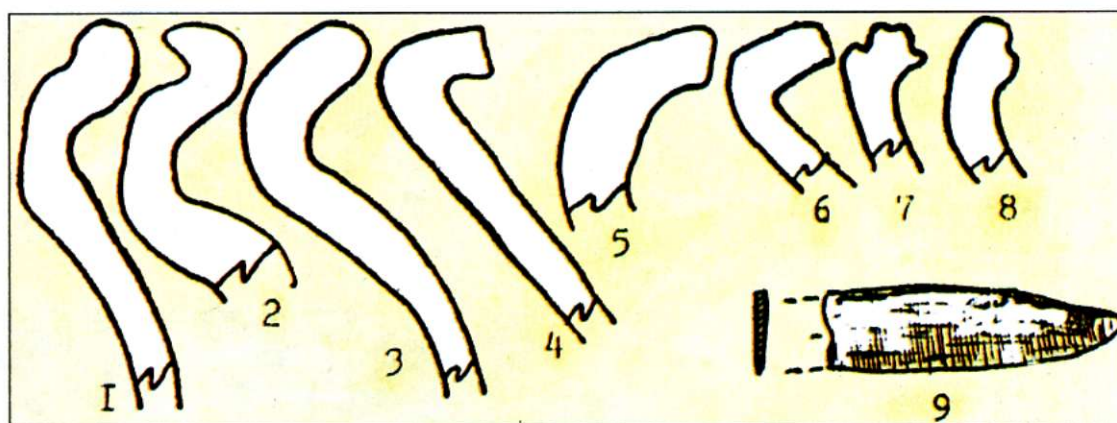
1 - вінчик горщика;
2, 3, 4 - фрагменти стінок горщика та миски.

Вид на Замкову гору з Подільського мосту [6, 7, 8]

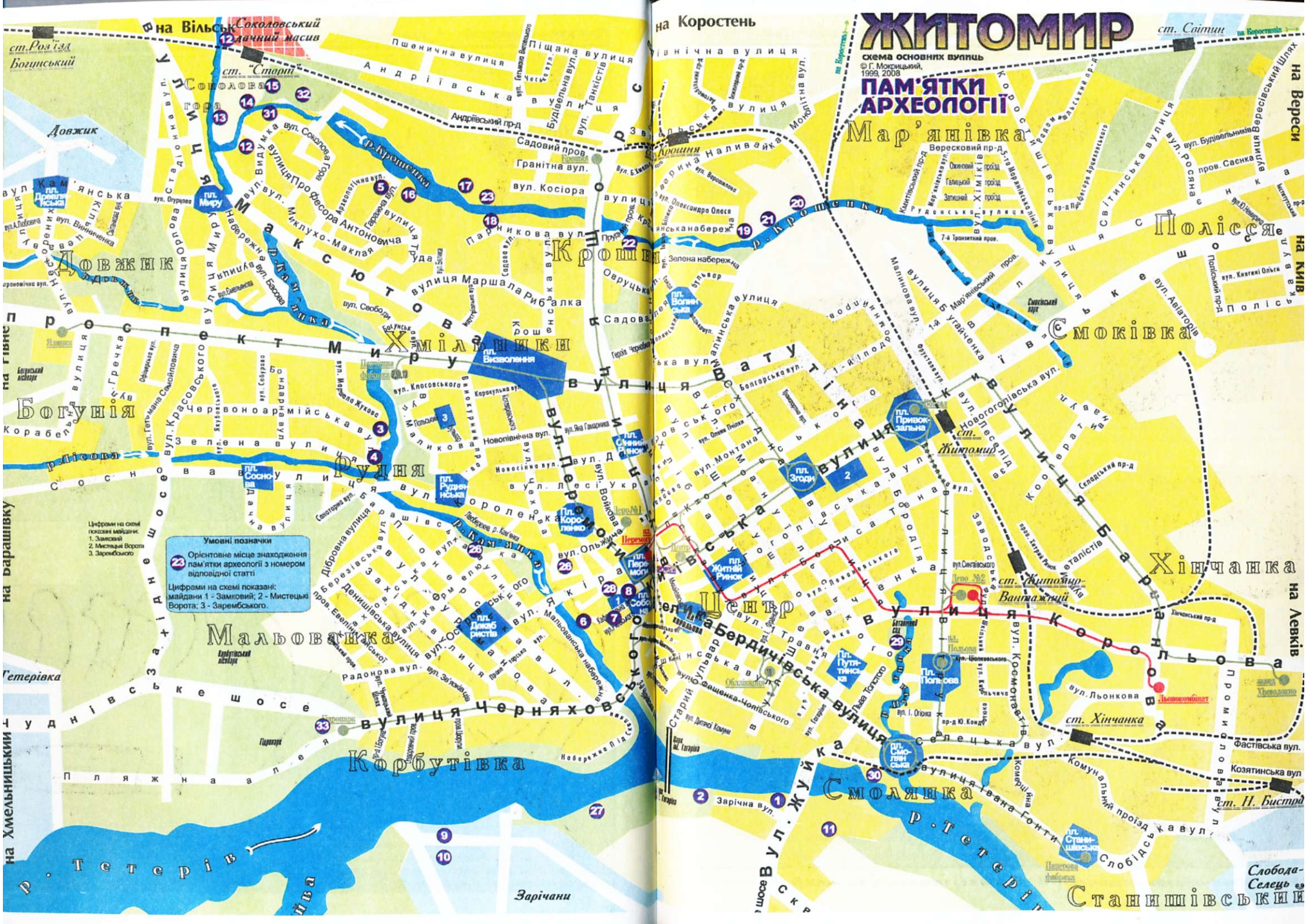

Археологічні артефакти доби пізнього середньовіччя, знайдені на Замковій Горі [6, 7, 8]

Профілі вінчиків глиняного посуду та уламок залізного ножа (9) XII – XV ст., знайдених в районі Красзнавчого музею на місці поселення Замкова Гора III, яка була складовою частиною околиного граду. [8]

ЖИТОМИР

схема основних вулиць
 © Г. Мокрицький, 1999, 2008

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

Мар'янівка
 Вересковий пр-д. З-д. Вересківська залізнична станція
 Східний проїзд
 Галицький проїзд
 Хмельницький проїзд
 Руднянська вулиця
 7-4 Троицька пров.

Умовні позначки
 23 Орієнтовне місце знаходження пам'ятки археології з номером відповідної статті
 Цифрами на схемі показані майдани: 1 - Замковий; 2 - Мистецький Ворота; 3 - Зарембського.

Полісся
 вулиця Св'ятинська
 вул. Росвянська
 пров. Сасника
 вул. Буровільницька
 вул. Вересівський Шлях
 вул. Княгині Ольги
 вул. Поліська

Смоківка
 вулиця Бугайченка
 вул. Мар'янівська
 вул. Свободи
 вул. Авіаторів

Хінчанка
 вул. Кооптативська
 вул. Свободи
 вул. Хінчанська
 вул. Хінчанська пр-д

Смолянська
 вулиця Смолянська
 вул. Кооптативська
 вул. Комонотавівська
 вул. Кооптативська

Смолянка
 вулиця Смолянка
 вул. Кооптативська
 вул. Комонотавівська
 вул. Кооптативська

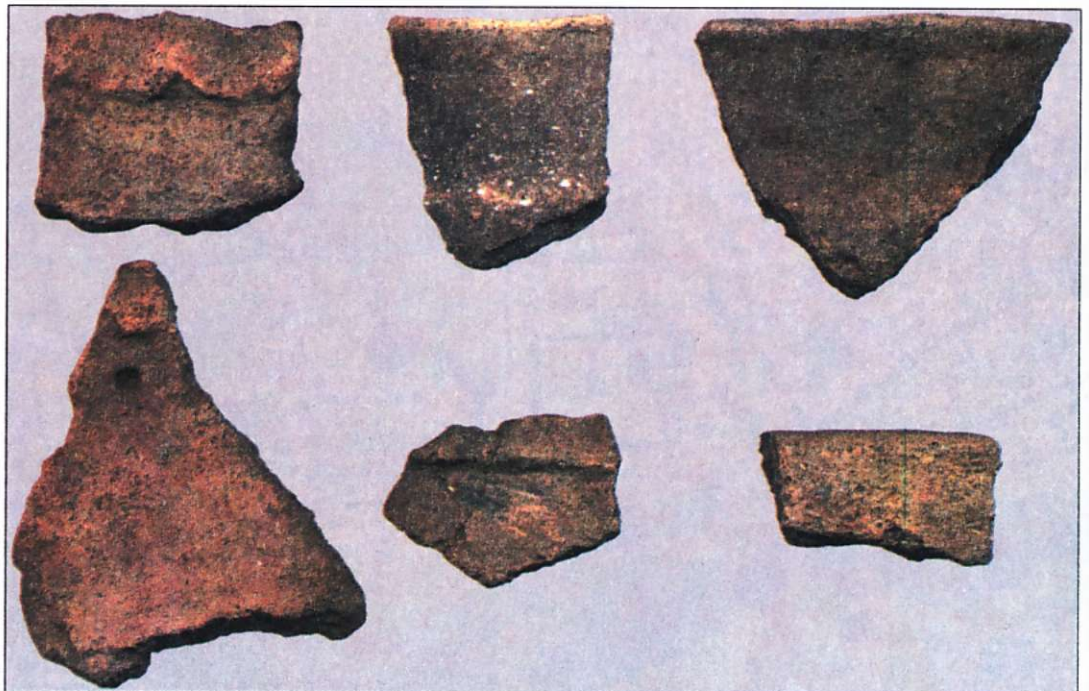
Смолянська
 вулиця Смолянська
 вул. Кооптативська
 вул. Комонотавівська
 вул. Кооптативська

Смолянська
 вулиця Смолянська
 вул. Кооптативська
 вул. Комонотавівська
 вул. Кооптативська

Смолянська
 вулиця Смолянська
 вул. Кооптативська
 вул. Комонотавівська
 вул. Кооптативська

Уламки глиняного посуду та крем'яні знаряддя доби неоліту з поселення Зарічани-пляж [9,10]

Уламки глиняного посуду ранньозалізного віку (VII – V ст. до н.е.) з поселення Зарічани-пляж [9, 10]

На берегах річки Крошенка виявлено систему поселень періоду раннього залізного віку.
Фотознімок з гелікоптера. 2007 рік.

Польський грош. 1540 рік.

Крем'яний нуклеус
з поселення Соколова гора-III.
[31]

Поселення Мальованка-I доби бронзи – ранньозалізного віку. [24]

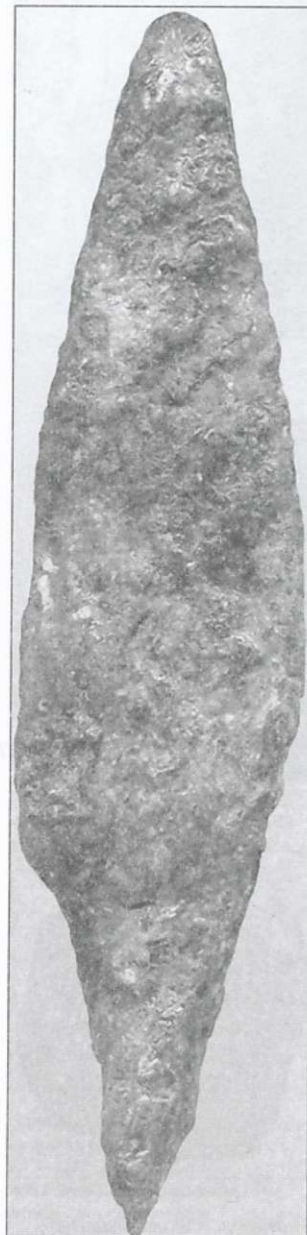
ного неглибокими вдавленнями у сполучені з листоподібними наколами під ним скіфського часу VI – IV ст. до н.е. Крім цього знайдені крем'яні відщепи, пластинчатий скол, а також фрагменти кружального посуду доби пізнього середньовіччя. [Окр. фото с. 69]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Нові матеріали до археологічної карти Житомира // Проблеми Українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 35. – Т. 1. – Житомир: М. Косенко, 2007. – С. 208.

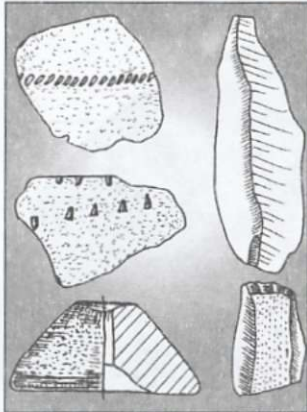
5. ВИДУМКА, поселення, мідний Вік. Розташоване на Видумці, у північно-західній частині міста північніше вул. Гаражної. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1982, додатково обстежено експедицією Житомирського обласного краєзнавчого музею під керівництвом І.І. Ярмошика у 1983. Поселення займає верхню площадку мисоподібного підвищення лівого берега р. Крошенка. Висота над рівнем води близько 6 м. Південно-західна частина поселення забудована житловими та господарськими спорудами, а південно-західна – частково зруйнована кам'яним кар'єром. Поверхня розорюється. На площі 70 x 45 – 50 м (0,35 га) на поверхні та в шурфах зібрано уламки ліпного посуду прикрашеного по боках конічними наліпами, шнуровим або ямковим орнаментом, глиняні пряслиця, антропоморфні статуетки, крем'яні скребки на відщеплах, пластину, уламок крем'яної сокири і невеличку кам'яну сокиру.

Дж. та літ.: Ярмошик І. Работы Житомирского краеведческого музея / Археологические открытия 1983 года. – М.: Наука, 1985 – С. 377 – 378.; Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 10; Видумка// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 336 – 337.1.

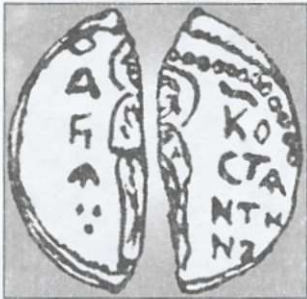
6. ЗАМКОВА ГОРА-І, городище-замчище, епоха міді, раннє, розвинуте і пізнє середньовіччя. Розташовувалося в історичній частині міста, у північно-західній частині Замкової гори, в районі вул. Замкової та Кафедральної. З історичних джерел відомо, що у XIV ст. на місці давньоруського городища було збудовано дерев'яний великокнязівський замок. Упродовж XVI –XVIII ст. розміри, планування замку та прилеглої до нього території зазнавали чималих конструктивних змін. За повідомленням В.Б. Антоновича, останній замок згорів у 1802 році. На його місці у 30-х роках XIX ст. був розміщений Звягінцевський сад, а в 1893 міська дума розпродала земельні ділянки у приватну власність, стародавні укріплення були зруйновані,

Замкова Гора. Залізний накінецьник стріли.
Зворотній бік знахідки.

Артефакти доби мідного віку.
Замкова гора.

Уламки княжчої печатки поч. XIII ст. Замкова гора.

Єврейська торгова свинцева
пломба. Замкова гора.

а рови засипані. До нашого часу укріплення не збереглися. У межах замчища неодноразово виявлялися провали та залишки підземних ходів XVI – XVIII ст., що були складовою частиною оборонних укріплень середньовічного замку. У 1982 – 1983 археологічні розвідувальні розкопки у межах замчища та прилеглої території здійснювала експедиція Житомирського обласного краєзнавчого музею під керівництвом І.І. Ярмошика. Протягом 1982 – 1985 спостереження за земляними роботами здійснював О.О. Тарабукін. Городище давньоруського часу займало територію площею близько 1,5 га, культурний шар місцями зберігся на глибину понад 3,5 м. У його внутрішній частині потужність культурного шару становить від 0,50 до 2,5 м. Верхні горизонти культурного шару переважно зруйновані плануванням і будівництвом. У різні часи на території городища було знайдено уламки ліпного посуду пізньотрипільської культури прикрашених конічними наліпами або шнуровим орнаментом, крем'яні знаряддя праці, фрагменти глиняного посуду VIII – IX ст. н.е., кружального посуду X – середини XIII ст., XIII – XV ст., XVI – XVIII ст. залізні цвяхи, уламки ножів, глиняні пряслиця, кістяну орнаментовану накладку, кістки тварин, точильні бруски, мідні та срібні монети. Особливо цікавою знахідкою є уламок свинцевої печатки початку XIII ст., яка належала дружині київського князя Костянтина Всеволодовича. [Окр. фото с. 70]

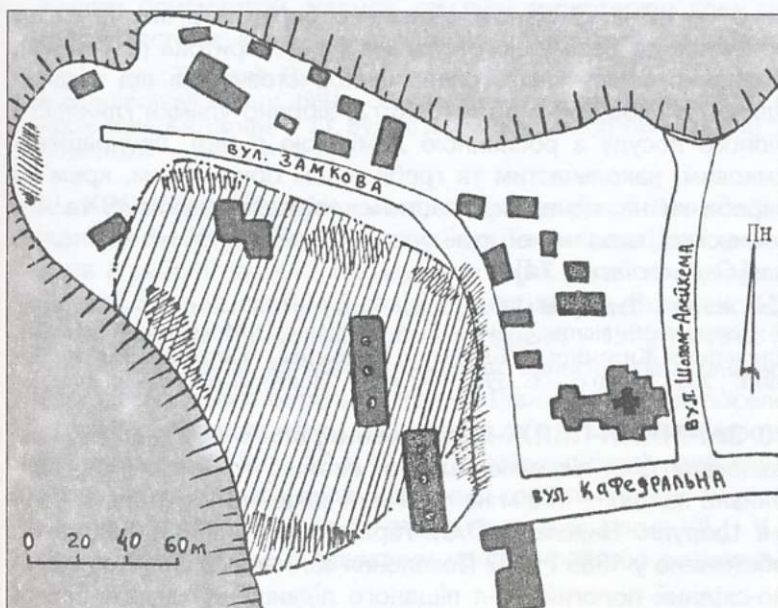
Дж. та літ: Описание Житомирского замка 1552 г. // Архив ЮЗР. – К., 1886. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 140 – 152; Абрамович П.Н. Матеріали по історії м. Житомира // ДАЖО. – Ф. 3409. – Оп. 1. – Сп. 1. – Арк. 105 – 205; Трипольский Н.Н. Исторические сведения о городе Житомире Вольнской губернии. – Житомир, 1900. – С. 6 – 29.; Антонович В.Б. Археологическая карта Вольнской губернии // Труды XI АС. – М., 1901. – Т. 1. – С. 7.; Гамченко С.С. Житомир за першоджерелами передісторичної археології // Звідомлення ВУАК. – К., 1930. – Т. 1. – С. 11 – 12.; Молчанов А.А. Печать древнерусской княгини XIII в. из Житомира // СА. – 1984. – № 1. – С. 260 – 263.; Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 10, 21, 25.; Тарабукін О. О. До питання про історичну топографію стародавнього Житомира // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – К.: КОРВІН ПРЕСС, 2004. – С. 255 – 256.; Ярмошик І.І. Слідами легенди // Комсомольська зірка – 1983. – 3 грудня.; Ярмошик І.І. Работы Житомирского краеведческого музея // Археологические открытия 1983 года. – М.: Наука, 1985 – С. 377; Ярмошик І.І. Житомир древній: спроба реконструкції історії міста до XV століття. – Житомир: Журфонд, 1997. – С. 19. Замкова гора//Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 361 – 362.; Княжа печатка // Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 469 – 470; Замковий майдан; Замчище; Звягенцівка//Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 362 – 363. Житомирський замок// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Жи-

томира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 355 – 357.

7. ЗАМКОВА ГОРА-II, окольний град (посад), розвинуте середньовіччя. Розташоване у центральній частині міста з напільної сторони Замкової гори. Зафіксоване О.О. Тарабукіним внаслідок проведення археологічних спостережень за земляними роботами протягом 1982 – 1992. Займав територію обмежену із західної сторони вул. Замковою, із східної сторони – Замковою площею, з півночі – пров. Шолом Алейхема і садибою Хрестовоздвиженської церкви, а із півдня сквером, що знаходиться між вул. Кафедральною та Рильського. Територія сильно забудована житловими та адміністративними будинками, укріплення не збереглися. Культурний шар потужністю до 1,5 м. На площі 200 x 70 – 100 м (близько 2 га) та в оголеннях культурного шару в різні часи було зібрано фрагменти кружального посуду XII – XIII ст., залізні наконечники від стріли і сулиці, кістки тварин, луску риб і печину. [Окр. фото с. 70]

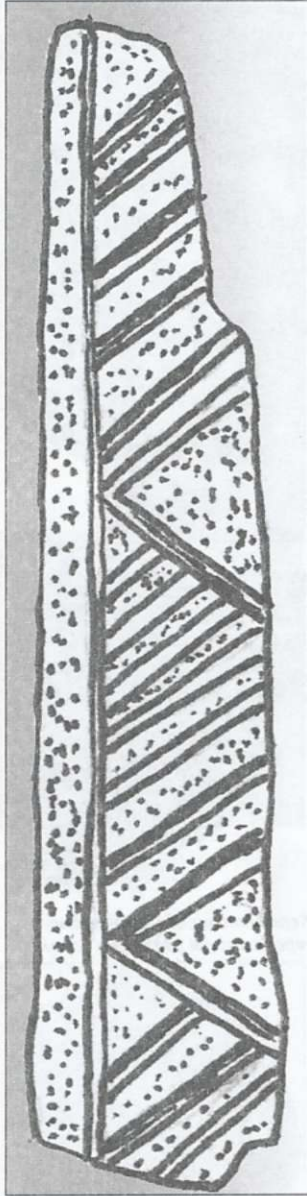
Дж. та літ: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 25 – 26. Замкова гора//Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 361 – 362. [Фото на с. 68]

8. ЗАМКОВА ГОРА-III, поселення, розвинуте, пізні середньовіччя. Розташоване у центральній частині міста за 20 м на схід від кафедрального костельу св. Софії, в межах Замкової

Керамічні вироби доби пізнього середньовіччя (Замкова Гора).

Замкова Гора. Схема поширення археологічних знахідок періоду IX – XIII ст. Територія, показана штрихуванням, приблизно співпадає з територією Житомирського замку (городища). Див. також фрагмент фотознімку з космосу на стор. 87.

Кістяна накладна пластинка
(фрагмент). Замкова гора.

площі, вул. Басейною та Кафедральною. Виявлено О.О. Тарабукіним в 1988 Поселення займає північний схил та вершину мисоподібного підвищення лесового плато лівого берега р. Рудавка (ліва притока р. Кам'янка). Висота над рівнем долини річки 9 – 10 м. Територія сильно забудована, частково зайнята присадибними ділянками. Культурний шар сильно порушений, в окремих місцях має потужність 0,70 – 1,7 м. На площі 150x60 – 100 м (бл. 1, 5 га) і в оголеннях культурного шару зібрано фрагменти кружального посуду XII – XIII ст., XIII – XV ст., та XVI – XVIII ст., уламок леза залізного ножа і кістки тварин, кахлі, шлаки від залізобного та скляного виробництва. [Окр. фото с. 71]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 26 – 27.; Тарабукін О. О. До питання про історичну топографію стародавнього Житомира // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – К.: КОРВІН ПРЕСС, 2004. – С. 257; Замкова гора//Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 361 – 362; Замковий майдан//Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 73, 362.

9. ЗАРІЧАНИ-ПЛЯЖ-I, поселення, неоліт. Розташоване біля південно-західної околиці м. Житомира, приблизно за 100 – 150 м на північний захід від туристичної бази ім. Цюрупи. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1985, 1989, 1991. Поселення займає невисоке піщане підвищення правого берега Тетерів. Висота над рівнем води близько 1 – 1,2 м. З півночі обмежено берегом річки. Із сходу примикає до безіменного струмка (права притока р. Тетерів). Поверхня переважно оголена, використовується під міський пляж. На площі 60 x 30 м (0,18 га) зібрано уламки глиняного ліпного посуду з рослинною домішкою в тісті, прикрашеної ямковим, накольчастим та гребінцевим орнаментом, крем'яні скребачки на відщепках, пластини, відщепи, нуклеус, та ніж волинської неолітичної культури доби неоліту VI – IV тис. до н.е. [Окр. фото с. 74]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 8.; Зарічани// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 397.; Там же. – Докторські дачі. – с. 345.

10. ЗАРІЧАНИ-ПЛЯЖ-II, поселення, ранньозалізний вік. Розташоване біля південно-західної околиці м. Житомира, приблизно за 100 – 150 м на північний захід від туристичної бази ім. Цюрупи. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1985 і 1992. Поселення займає вершину та південно-східний пологий схил піщаного підвищення лівого берега

безіменного струмка (права притока р. Тетерів). Висота над рівнем води близько 1 – 1,3 м. Поверхня переважно оголена, використовується під міський пляж, у південно-західній частині поросла сосниною. Поселення займає ділянку витягнуту із південного-заходу на північний схід близько 110 м при ширині до 60 м (0,66 га). На поверхні зібрано уламки глиняного ліпного посуду прикрашеного під вінцями перлинним орнаментом, наліпними валиками, розчленованими пальцевими вдавленнями та наколами, крем'яні пластинки і скребачку. Керамічний комплекс можна датувати скіфським часом у межах VII – V ст. до н.е. Культурний шар потужністю до 0, 15 м. [Окр. фото с. 74]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 13.; Зарічани// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 397.; Там же. – Докторські дачі. – с. 345.

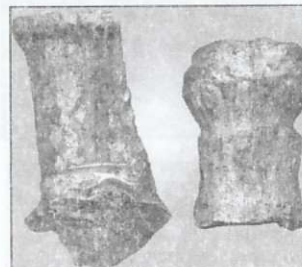
11. ЗАВОД БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ, поселення, ранній залізний вік. Розташоване на південній околиці міста приблизно за 75 – 90 м на південний захід від заводу будівельних матеріалів по вул. Жуйка. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1991, додатково обстежено у 1992. Поселення займає верхню частину високого мису правого корінного берега Тетерева. З південного заходу обмежено схилом глибокої балки, на дні якої протікає безіменний струмок. Поверхня розорюється. Культурний шар здебільшого переораний, потужністю 0,15 – 0,25 м. На площі 374 x 25 – 130 м (близько 4,86 га) зібрано фрагменти ліпного посуду прикрашеного валиковим, ямковим або перлинним орнаментом, уламок кам'яної зернотерки, крем'яний серп, пластини, відщепи і сердолікову плитчасту намистину.

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 12.; Зарічани// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 71.

12. КРОШЕНКА-І, поселення, ранньозалізний вік, розвинуте середньовіччя. Розташоване біля північно-західної околиці міста в районі дачного масиву "Соколова гора" приблизно за 0,2 – 0,3 км на північний захід від автодрому. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1985 та 1992. Залишки поселення займають західний пологий схил піщаного підвищення лівого берега Кам'янки. Північна частина поселення зруйнована розробкою піщаного кар'єру, частково розорюється. На площі 90 x 50 м (0,45 га) зібрано бронзовий двулупасний наконечник стріли жаботинського типу VII – VI ст. до н.е., уламки ліпного посуду скіфського часу 2 пол. VII – V ст. до н.е. прикрашеного защипним орнаментом або розчленова-

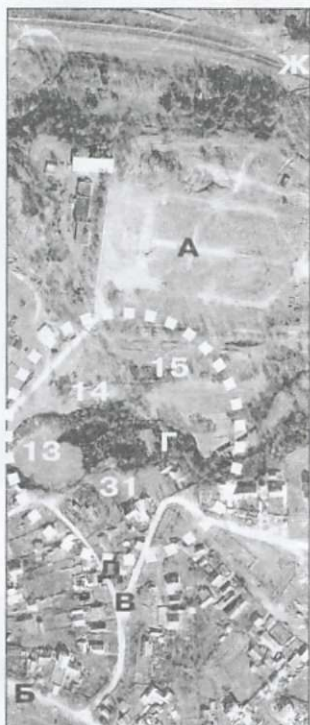
Кам'яний хрест XVII ст.
Замкова гора.

Уламки глиняних люльок XVII – XIX ст. Замкова гора.

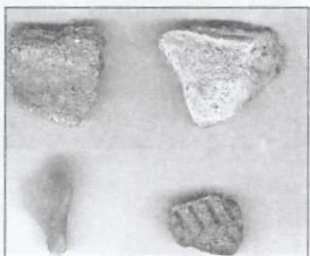
Глиняна свистулька. Замкова гора.

Видумка. Група поселень (до ст. 13, 14, 15, 31 на знімку показані цифрами). Фрагмент фотознімку з космосу.

Літерами позначені:

- А. Автодром;
- Б. вул. Максютова;
- В. вул. Видумка;
- Г. р. Крошенка;
- Д. Пров. Спортивний;
- Ж. Залізнична магістраль «Житомир – Новоград-Волинський в районі зал. платформи «Старт».

Уламки давньоруської кераміки (фрагменти) XII – XIII ст. Крошня.

ним пальцевими вдавленнями валиком під вінцями в сполучені з листовидними наколами, а також печину і фрагменти кружального посуду XII – XIII ст. [Окр. фото с. 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 15, 28 – 29; Соколова Гора// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 407.

13. КРОШЕНКА-II, поселення, ранньозалізний вік, розвинуте середньовіччя. Розташоване на Видумці, на північно-західній околиці міста, приблизно за 35 – 50 м на північний захід від Спортивного провулку. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1992. Поселення займає західний пологий схил піщаного підвищення лівого берега Кам'янки і примикає до південно-західного підніжжя Соколової гори. Висота над рівнем води близько 1,5 – 2 м. Поверхня частково розорюється. На площі 130 x 50 – 60 м (близько 0,78 га) зібрано уламки ліпного посуду скіфського часу 2 пол. VII – V ст. до н.е. прикрашеного на рівні шийки ямковим орнаментом або розчленованого пальцевими вдавленнями валиком під вінцями в сполучені з листовидними наколами, а також фрагменти кружального посуду XII – XIII ст. [Окр. фото с. 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 15 – 16, 29; Спортивний провулок// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 246 – 247.

14. КРОШЕНКА-III, поселення, ранньозалізний вік. Розташоване на Видумці, у північно-західній частині міста, на Видумці, приблизно за 15 – 30 м на південь від автодрому. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1985 та 1992. Поселення займає південний пологий схил високого корінного правого берега р. Крошенка. Висота над рівнем води близько 4 – 6 м. Поверхня розорюється, використовується під городи. На площі 110 x 35 – 40 м (близько 0,44 га) зібрано уламки ліпного посуду скіфського часу 2 пол. VII – V ст. до н.е. [Окр. фото с. 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 16; Археологічна вулиця, проїзд// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 328 – 331; Видумка// Там же. – С. 336 – 337.

15. КРОШЕНКА-V, поселення, ранньозалізний вік, розвинуте середньовіччя. Розташоване на Видумці, на північно-західній околиці міста приблизно за 365 м на південний схід від автодрому. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1989 та 1992. Поселення займає південно-західний

пологий схил правого берега р. Крошенка. Висота берега над рівнем води близько 1 м. Поверхня частково розорюється, з півночі засаджена сосною посадкою. На площі 90 x 30 м (0,27 га) зібрано уламки ліпного посуду скіфського часу 2 пол. VII – V ст. до н.е. та фрагменти кружального посуду XII – XIII ст. [Окр. фото с. 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 16, 29.

16. КРОШЕНКА-VI, поселення, ранньозалізний Вік. Розташоване на Видумці, у північній частині міста в районі вул. Труда на північний захід від будівельної бази ВО "Електровимірювач". Виявлено О.О. Тарабукіним у 1982, додатково обстежено у 1985, 1989 і 1992. Поселення займає північно-східний пологий схил піщаного підвищення лівого берега Крошенки (ліва притока Кам'янки). Висота над рівнем води близько 2 м. Поверхня частково розорюється, східна частина поросла чагарником. Культурний шар потужністю до 0,60 м. На площі 90x50 – 70 м (0,63 га) зібрано уламки ліпного посуду, глиняне пряслице, крем'яні вироби та відщепи скіфського часу VII – V ст. до н.е. [Окр. фото с. 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 16. Труда вулиця, провулки// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 276.

17. КРОШЕНКА-VIII поселення, ранньозалізний Вік. Розташоване на Крошні, у північній частині міста в районі вул. Вацлава Длоуги приблизно за 70 м на південний схід від Соколовського гранкар'єру. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1985 і 1992. Поселення займає верхню площадку та південний пологий схил невисокого піщаного підвищення правого берега р. Крошенка. Поверхня частково розорюється. На площі 75x40 м (0,3 га) зібрано уламки ліпного посуду із зашипним орнаментом скіфського часу 2 пол. VII – V ст. до н.е. [Окр. фото с. 69, 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 17; Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь" 2007. – 640 с. – С. 41.

18. КРОШЕНКА-X, поселення, ранній залізний Вік. Розташоване на Крошні, у північній частині міста приблизно за 25 м на південь від консервного заводу між вул. Парникова і Садова. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983. Поселення займає північно-західний пологий схил піщаного підвищення лівого берега Крошенки (ліва притока Кам'янки). Висота над рівнем води

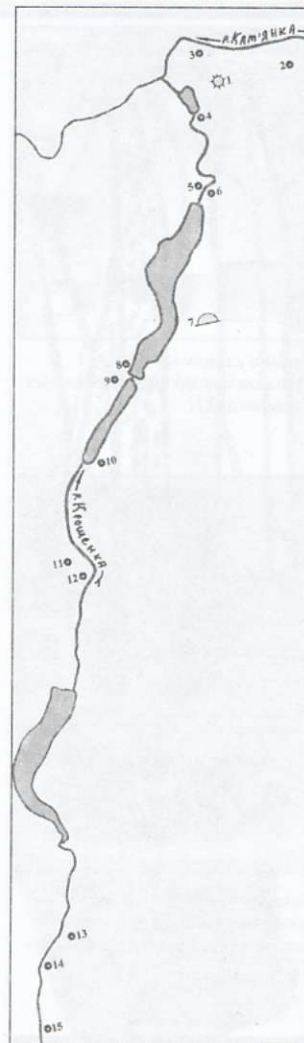

Схема розміщення поселень в районі Крошні та Видумки періоду ранньозалізного віку, вздовж русла річки Крошенки. До статей: 5, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 31, 32.

Уламки глиняного посуду
ранньозалізного віку з поселення
Крошенка-XI

Археологічні артефакти з
поселення доби бронзи та
ранньозалізного віку Крошенка-
XIII

Залишки будівлі скіфського часу
VII – V ст. до н.е. Поселення
Крошенка-VII.

близько 1,5 – 3 м. Поверхня розорюється. З південного заходу обмежено заболоченою поймою. Поверхня зайнята городками, а південно-східна частина частково забудована господарськими будівлями. Культурний шар потужністю до 0,20 м. На площі 90 x 58 м (0,52 га) зібрано уламки ліпного посуду, у тому числі горщиків, прикрашених під вінцями валиком розчленованого пальцевими вдавленнями та наколами, мисок з коротким вінчиком загнутим до середини, а також уламки пещини, крем'яні скребки, пластини і відщепи скіфського часу VII – V ст. до н.е. [Окр. фото с. 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 17. Парникова вулиця, провулок// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 182; Садова вулиця// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 224.

19. КРОШЕНКА-XI, поселення, епоха бронзи, ранньозалізний Вік. Розташоване на Крошні, у північно-східній частині міста приблизно за 250 – 260 м на південний схід від східної частини вул. Олександра Олеся та закінчення Крошенської набережної. Виявлено О.О. Тарабукінім у 1983 Поселення займає південний пологий схил невисокого піщаного підвищення правого берега р. Крошенка (ліва притока Кам'янки). Висота над рівнем заплави близько 1,7 – 2,2 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. У південній частині проходить польова ґрунтова дорога. На площі 130 x 35 – 40 м (близько 0,52 га) зібрано уламки ліпного посуду та крем'яний вкладкиш до серпа епохи пізньої бронзи-ранньозалізного віку. [Окр. фото с. 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 17; Олександра Олеся вулиця// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 174-175.

20. КРОШЕНКА-XII, поселення, епоха бронзи, ранньозалізний Вік. Розташоване на Крошні, на північно-східній околиці міста, неподалік залізничного мосту через р. Крошенка, приблизно за 220 – 250 м на південний захід від залізниці Житомир – Новоград-Волинський. Виявлено О.О. Тарабукінім у 2007 Поселення займає південний та південно-західний пологий схил ледь помітного підвищення правого берега р. Крошенка (ліва притока Кам'янки, басейн Тетерева). Висота над рівнем води близько 1,2 – 1,5 м. Поверхня місцями задернована, переважна частина порушена неглибокими ямами, з яких вибирали пісок. На площі 120 x 45 – 50 м (близько 0,6 га) зібрано уламки ліпного посуду прикрашені гладким наліпним валиком епохи пізньої бронзи – ранньозалізного віку. [Окр.

фото с. 75]

Дж. та літ.: Крошня// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 374 – 378.

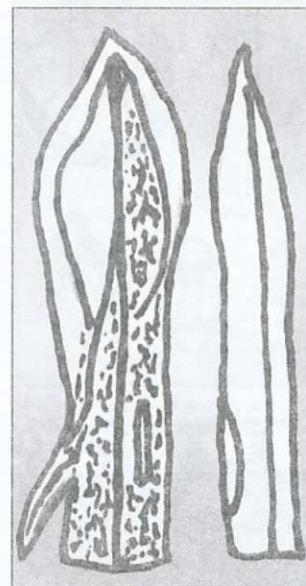
21. КРОШЕНКА-ХІІІ, поселення, епоха бронзи, ранньозалізняй вік. Розташоване біля північно-східної околиці міста приблизно за 80 – 100 м на північний схід від північної частини вул. Малинської. Виявлено О.О. Тарабукіним у 2008 Поселення займає вершину та південно-західний пологий схил невисокого піщаного підвищення правого берега р. Крошенка (ліва притока Кам'янки). Висота над рівнем заплави близько 1,6 – 2,2 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася. У східній частині проходить високовольтна лінія електропередач та польова ґрунтова дорога. На площі 130 x 80 – 100 м (близько 1,3 га) зібрано уламки ліпного посуду та крем'яний скол із слідами обробки епохи пізньої бронзи та скіфського часу.

Дж. та літ.: Малинська вулиця // Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 143 – 144.

22. КРОШНЯ, поселення, розвинуте середньовіччя. Розташоване у північній частині міста неподалік Прудного провулку. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено І.І. Ярмошиком та краєзнавцем Е.М. Вільнером. Поселення займає північно-східний пологий схил піщаного підвищення першої надзаплавної тераси лівого берега Крошенка. Поверхня задернована, частина зруйнована забудовою. Культурний шар здебільшого зруйнований, місцями має потужність до 0,45 м. На площі 140 x 60 – 90 м (близько 1,26 га) на поверхні та в оголеннях культурного шару зібрано фрагменти кружального посуду ХІІ – ХІІІ ст., глиняне пряслице, залізний серп і уламки скляних браслетів. [Окр. фото с. 75]

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 29 – 30. Крошня// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 374 – 378.

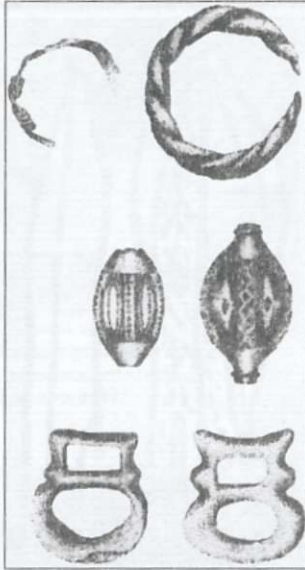
23. КРОШНЯ, поселення, неоліт. Розташоване біля північної околиці міста приблизно за 250 – 300 м на південний захід від вул. Вацлава Длоуги. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1985 і 1992 Поселення займає вершину та південно-західний пологий схил невисокого піщаного підвищення правого берега Крошенка. З північно-західного та західного боку підвищення примикає до залізниці. Поверхня розорюється, зайнята городами. На площі 75 x 40 м (0,3 га) зібрано уламки ліпного посуду з накольчастим орна-

Скіфський бронзовий наконечник стріли VII – VI ст. до н.е. з поселення Крошенка-І.

Уламки давньоруської кераміки (фрагменти) ХІІ – ХІІІ ст. Крошня.

Прикраси та поясні пряжки
X – XIII ст. з Житомирського
могильника

Глиняний горщик X – XI ст.
з Житомирського могильника

ментом, крем'яні пластини і відщепи доби неоліту.

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 8.; Вацлава Додуги вулиця// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 41.6.

24. МАЛЬОВАНКА-I, курганна група, X – XIII ст. Розташована в районі Мальованки приблизно за 500 м на північний захід від Замкової гори на плато високого правого корінного берега Кам'янки в парковій зоні у межах сучасних вул. Барашівської, Якіра та Піонерської. Пам'ятка відома з XIX ст. Досліджувалася у 1878 В.Б. Антоновичем та у 1886 С.С. Гамченко. Загалом було розкопано 77 курганів, в яких на рівні давнього горизонту було виявлено поховання здійснені за обрядом трупокладення. Небіжчиків клали на землю або в дерев'яні колоди, у випростаному стані, головою на захід. В похованнях виявлено уламки кружального посуду курганного типу, залізні цвяхи, ножі, серп, кувалду, дужки та рештки обручів від дерев'яних відер, шиферні пряслиця, срібні, скляні і сердолікові намистини, калачеподібної форми кресала з кремінцями, височні кільця, персні та інше. Поховання датуються у межах другої половини X – початку XIII ст. Наприкінці XIX ст. курганний могильник нараховував понад 300 могил і займав ділянку площею близько 14 га. Поступово, у міру господарського освоєння території, насипи були знесені. Нині біля будівлі колишнього клубу збереглося три кургани висотою 0,60 – 1,2 м, діаметром 7 – 8 м. Від краю курганів у радіусі 25 м проходить охоронна зона. [Окр. фото с. 76]

Дж. та літ.: Антонович В.Б. По поводу раскопок, произведенных у г. Житомира; Гамченко С.С. // Волинь. – 1886. – № 87. Раскопки Антоновича В.Б. около Житомира // Киевлянин. – 1878. – № 97; Антонович В.Б. Раскопки в стране древлян // МАР. – СПб., 1893. – № 11. – С. 69 – 72; Гамченко С.С. Житомирский могильник. – Житомир, 1888; Гамченко С.С. Житомир за першоджерелами передісторичної археології // Записки ВУАК. – К., 1930. – Т. I. – С. 9.; Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX – XIII вв. – К., 1990. – С. 73, 86.; Тарабукін О.О. Вік Житомирських курганів // Комсомольська зірка. – 1988. – 2 квіт.; Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 27 – 28; Тарабукін О.О. Відносна хронологія Житомирського могильника // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині: Асадеміа на пошану доцента М.Ю. Костриці: Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27. – Житомир: ПП Косенко, 2004. – С. 186 – 195; Тарабукін О.О. До питання про історичну топографію стародавнього Житомира // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – К.: КОРВІН ПРЕСС, 2004. – С. 257 – 258. Курганне поле// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 379; Мальованка// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 381

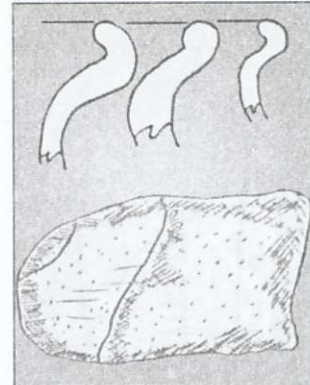
– 383; Гамченка проїзд// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 56.

25. МАЛЬОВАНКА-II, поселення, епоха бронзи, ранньозалізний Вік, пізнє середньовіччя. Розташоване в районі Мальованки у західній частині міста північніше Ясеневого провулку. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 2004 та 2005. Поселення займає вершину та північно-східний схил надзаплавної тераси правого берега Кам'янки (ліва притока Тетерева). З південного сходу примикає до схилу неглибокої балки, на дні якої протікає безіменний струмок. Поверхня ділянки задернована, переважна частина покрита зеленими насадженнями (молодими деревцями ясена). Територія порівняно рівна, має нахил до північного сходу. У східній, південно-західній та частково північно-західній частині ділянки спостерігаються виходи гірських порід. Східна та південно-західна частини ділянки пошкоджені ямами, звідки місцеві жителі вибирали пісок, глину та камінь. Культурний шар зберігся місцями на глибині 0,20 – 0,36 м. На площі 80x45 – 50 м (бл. 0,4 га) на поверхні, шурфах та оголеннях культурного шару зібрано крем'яний скол, пластинку, уламки ліпного посуду доби бронзи – ранньозалізного віку, а також поодинокі фрагменти кружального посуду XVII – XVIII ст.

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 14; *Тарабукін О.О.* Нові матеріали до археологічної карти Житомира // Проблеми Українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Вип. 35. – Т. 1. – Житомир: ПП Косенко, 2007. – С. 206 – 207; Мальованка// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 381 – 383.

26. ОХРІМОВА ГОРА, поселення, розвинуте середньовіччя. Розташоване у центральній частині міста біля кладовищенської каплиці св. Миколая. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1988. Поселення займало вершину високого підвищення лівого берега Кам'янки у південно-західній частині Охримової гори в урочищі Кокрин. Територія поселення переважно забудована, за доби пізнього середньовіччя використовувалося під кладовище. На площі 50 x 25 м (0,12 га) зібрано уламки кружального посуду XII – XIII ст.

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 27.; *Тарабукін О.О.* До питання про історичну топографію стародавнього Житомира // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – К.: КОРВІН ПРЕСС, 2004. – С. 257.; Кокрин// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 368 – 369.

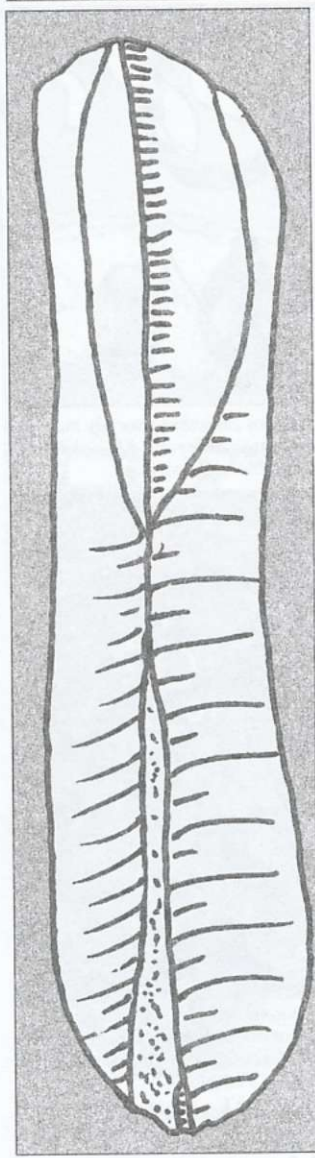
Уламки глиняного посуду та точильного бруска XII – XIII ст. з Подільської гори

Замкова та Подільська гори. Кругечком обведено поселення Подільська гора. Фрагмент знімку з космосу.

Цифрами показані:

1. Подільська гора;
2. Замкова гора;
3. Сквер на місці колишнього середньовічного майдану Ринок;
4. р. Кам'янка;
5. вул. Якіра;
6. Подільська вул.;
7. р. Рудавка;
8. Замковий майдан;
9. Кафедральна вул.;
10. Замкова вул.

Крем'яна пластинка з поселення доби пізньої бронзи Парк Гагаріна

27. ПАРК ГАГАРИНА, поселення епохи бронзи. Розташоване біля південної околиці м. Житомира, приблизно за 600 – 650 м на південний захід від підвісного пішохідного мосту через Тетерів на території центрального парку культури і відпочинку ім. Ю. Гагаріна. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1992. Поселення займає вершину та північний пологий схил мисоподібного підвищення корінного правого берега Тетерева. Висота над рівнем води до 20 м. Поверхня задернована, раніше розорювалася, у північній частині поросла чагарником. На площі близько 45 x 40 м (0,18 га) на поверхні та шурфах зібрано уламки глиняного ліпного посуду прикрашеного гладким наліпним валиком, крем'яну скребачку, пластинку та відщепи доби пізньої бронзи. Культурний шар потужністю до 0,35 м.

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994. – С. 11.

28. ПОДІЛЬСЬКА ГОРА, поселення, розвинуте середньовіччя. Розташоване у центральній частині міста приблизно за 50 м на південний схід від Подільської церкви. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1985 та 1988. Поселення займає південно-східний схил підніжжя Подільської (Охримової) гори надзаплавної тераси правого берега р. Рудавки (ліва притока Кам'янки). Висота над рівнем води близько 1,5 – 6 м. Поверхня розорюється, використовується під городи. Культурний шар потужністю до 0,15 м. На площі 45 x 15 – 25 м (близько 0,11 га) зібрані уламок точильного бруска та фрагменти кружального посуду XII – XIII ст.

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. – Житомир: Житомирський вісник, 1994.; *Тарабукін О. О.* До питання про історичну топографію стародавнього Житомира // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – К.: КОРВІН ПРЕСС, 2004. – С. 257; Поділ//*Мокрицький Г.П.* Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 394.; Подільська вулиця, провулок// *Мокрицький Г.П.* Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 201-202; Охримова гора//*Мокрицький Г.П.* Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 388; Подільська вулиця, провулок// *Мокрицький Г.П.* Енциклопедія Житомира. – Т.І. Вулиці Житомира. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 640 с. – С. 201 – 202.

29. ПУТЯТИНКА, поселення, розвинуте середньовіччя. Розташоване у південно-східній частині Житомира, напроти східного кінця Табірного провулку. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1996. Займає високий західний схил підвищення лівого берега р. Мала Путятинка. Висота над рівнем води близько 9 – 13 м. Південна частина підвищення зруйнована старим глиняним ка-

р'єром, будівництвом гаражного кооперативу, а північна — зайнята садибою і городами. На площі 40 x 20 м (0,08 га) зібрано уламки кружального посуду XII — XIII ст. Матеріали зберігаються у фондах ЖКМ.

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічні розвідки в басейні середнього Тетерева на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. — Житомир: Журфонд, 1997. — С. 16; Путятинка// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. — Т.І. Вулиці Житомира. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 397 — 399; Цегельний провулок// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. — Т.І. Вулиці Житомира. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 288 — 289.

30. СМОЛЯНКА, поселення, бронзовий вік. Розташоване у південно-східній частині Житомира в районі Смолянки, приблизно за 60 м на південний захід від вул. Вінницької і за 75 м на схід від пров. 5-й Кривий Брід. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1983, додатково обстежено у 1989. Поселення займає південну частину мисоподібного підвищення лівого берега Тетерева. Висота над рівнем води близько 6 — 9 м. Поверхня розорюється, частково засаджена фруктовими деревами. Культурний шар потужністю до 0,15 м. На площі 50 x 40 м (0,2 га) зібрано уламки ліпного посуду прикрашеного гладким валиком, крем'яні пластини, відщепи, вістря до стріли та скребачку. Матеріали зберігаються у фондах ЖКМ.

Дж. та літ.: Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. — Житомир: Житомирський вісник, 1994. — С. 11. Смолянка// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. — Т.І. Вулиці Житомира. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 404 — 407.; Кривий Брід// Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. — Т.І. Вулиці Житомира. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 373 — 374.

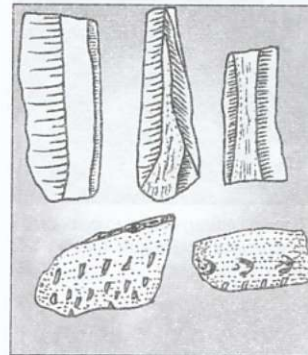
31. СОКОЛОВА ГОРА-III, поселення, палеоліт, неоліт, скіфський час, розвинуте середньовіччя. Розташоване на Видумці, у північно-західній частині міста, приблизно за 216 м на південний схід від автодрому. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1982, додатково обстежено І.І. Ярмошиком у 1983 і А.П. Томашевським у 1992. Поселення займає вершину мисоподібного підвищення лівого берега р. Крошенка. Поверхня вивітрюється, частково руйнується трасами для мотокросу. Культурний шар потужністю до 0,20 м. На площі 40 x 20 — 35 м (близько 0,14 га) на поверхні та в шурфах зібрано крем'яний нуклеус доби пізнього палеоліту, уламки ліпного посуду з гребінчасто-накольчастим орнаментом, крем'яні пластини і скол доби неоліту, уламки ліпного посуду скіфського часу 2 пол. VII — V ст. до н.е., а також фрагменти кружального посуду XII — XIII ст., точильний брусок і уламок скляного браслету. [Окр. фото с. 76]

Дж. та літ.: Ярмошик І.І. Работы Житомирского краеведческого му-

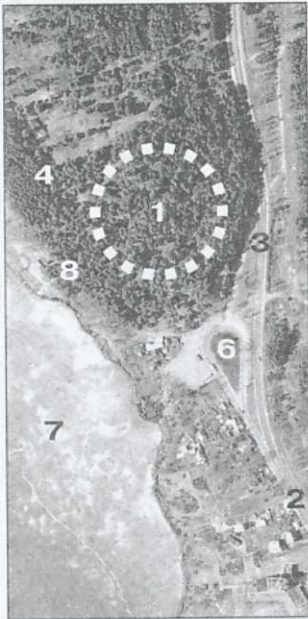

Поселення Смолянка (об'єднено кружечком). Фрагмент фотознімку з космосу. Цифрами позначені:

1. Умовна дислокація поселення;
2. р. Тетерів;
3. пров. 5-й Кривий Брід;
4. Вінницька вул.;
5. Холодильний проїзд;
6. Залізнична вітка.

Крем'яні пластинки та уламки посуду доби неоліту з поселення Соколова гора-3

Урочище Грем'яче в районі гідропарку. Цифрами показані:

1. умовна дислокація курганного могильника;
2. вул. Черняхівського;
3. Чуднівське шосе;
4. Гідропарк;
5. пляжна алея;
6. Тролейбусне кільце;
7. р. Тетерів;
8. Пляжна алея.

Місце розташування курганного могильника скіфською часу в районі гідропарку

зєя // Археологические открытия 1983 года. — М.: Наука, 1985 — С. 378. **Тарабукін О.О.** Археологічна карта Житомира. — Житомир: Житомирський вісник, 1994. — С. 7, 8, 16, 29; Соколова Гора// **Мокрицький Г.П.** Енциклопедія Житомира. — Т.І. Вулиці Житомира. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 407.

32. СОКОЛОВА ГОРА-IV, поселення, розвинуте середньовіччя. Розташоване біля північно-західної околиці міста приблизно за 250 м на південний схід від автодрому. Виявлено О.О. Тарабукіним у 1982, додатково обстежено у 1985 і 1992. Поселення займає південно-західний пологий схил правого берега р. Крошенка. Висота над рівнем води близько 1,5 – 2 м. Північна і західна частини поселення частково зруйновані при розширенні автодрому. На площі 60 x 30 – 45 м (близько 0,27 га) зібрано фрагменти кружального посуду XII – XIII ст.

Дж та літ: **Тарабукін О.О.** Археологічна карта Житомира. — Житомир: Житомирський вісник, 1994. — С. 29. Соколова Гора// **Мокрицький Г.П.** Енциклопедія Житомира. — Т.І. Вулиці Житомира. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 407.

33. СТАРА РУДНЯ, курганний могильник, ранньозалізний вік. Розташований у південно-західній частині м. Житомира на території Корбутівського гідропарку в урочищі Грем'яче. Пам'ятка відома з початку ХХ ст. Досліджувався у 1924 експедицією Волинського науково-дослідного музею під керівництвом С.С. Гамченка. Тоді було розкопано 12 курганів. У 1945 експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Є.В. Махно розкопано 5 курганних насипів. У 1989 І.І. Ярмошик визначив стан збереження та склав план пам'ятки. Кургани займають вершину, південний та південно-східний пологий схил піщаного підвищення надзаплавної тераси лівого берега р. Тетерів. У 20-х роках ХХ ст. могильник нараховував 55 могильних насипів. Нині збереглося 10 ледь помітних курганів, які поросли соснами. Займають територію розмірами приблизно 95 x 60 – 70 м (0, 665 га). Загалом було розкопано 17 курганів, в яких на рівні давнього горизонту або в заглибленнях нижче нього, виявлено поховання за обрядом трупоспалення. Поховальний інвентар складався із глиняного посуду та крем'яних виробів. Серед посуду виділяються горщики яйцеподібної форми милоградського типу, прикрашені під вінцями перлинним орнаментом. Знайдено також миску напівсферичної форми та бронзову шпильку висоцького типу. Поховання датуються скіфським періодом приблизно у межах VII – V ст. до н.е.

Дж та літ: **Гамченко С.С.** Раскопки 1924 г. на Волини // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Фонд Гамченка. — № 46. — С. 45 – 60; **Махно Є.В.** Дві пам'ятки бронзової доби в басейні Тетерева // АП УРСР. — К., 1949. — Т. II. — С. 205 – 209; **Ярмошик І.І.** Свідок сивої давнини // Житомирський вісник. — 1990 – 2 лют; **Тарабукін О.О.** Археологічна карта Житомира. — Житомир: Житомирський вісник, 1994. — С. 14.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ*

34. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ БЕЗИМЕНСЬКИЙ О.І. Центральна частина міста. Вул. Мала Бердичівська, 9. На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний, побудований на початку ХХ ст. В цьому будинку, що належав батькам Н. Г. та Х.Б. Безименським, 1909 – 1914 жив Олександр Ілліч Безименський (1898 – 1973), поет, автор численних збірок, публіцистичних та прозових творів, перекладів російською віршів Т.Г. Шевченка, а також текстів до популярних пісень. О.І. Безименський народився у Житомирі 12 січня 1898 у будинку по вул. Якіра, 7 (знесений). 1900 родина Безименських переїхала на Малу Бердичівську на правах співвласника, а з 1909 – придбала у повну власність будинок № 9. На початку 1944 О.І. Безименський знову побував у Житомирі і опублікував у газеті "Комсомольская правда" матеріал про руйнування міста та вулиці свого дитинства Малої Бердичівської. Будинок у роки Великої Вітчизняної війни зруйновано. Відновлено та надбудовано другим поверхом 1950. В ньому знаходиться управління "Міськрембуд".

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 249, оп. 1, спр. 6, арк. 14; Ф. 249, оп. 1, спр. 29, арк. 17 зв.; Ф. 72, оп. 1, спр. 819, арк. 518 зв.; Житомирський обласний архів ЗАГС. Запис № 26 від 12 січня 1898 у равінантній книжці м. Житомира; Адресная книжка города Житомира – Житомир, 1914 – С. 58. Безименский А.И. // Советские писатели. Автобиографии. – В 2 т. – М., 1959. – Т.1. – С. 144.

Георгій Мокрицький

35. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ БОРИС ТЕН (ХОМИЧЕВСЬКИЙ М.В.). Східна частина міста. Вул. Бориса Тена, 36. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, дерев'яний, житловий, побудований наприкінці ХІХ ст. Загальні розміри 22,7 x 8,4 x 3,36 м. В 1956 обкладений цеглою. 1946 – 1983 половина будинку належала сім'ї Бориса Тена (Миколи Василювича Хомичевського) (1897 – 1983) – письменника-перекладача, історика і теоретика літератури, музикознавця, хормейстера, збирача і пропагандиста народної творчості Волині

* Алфавітний покажчик статей розділу див. на стор. 184

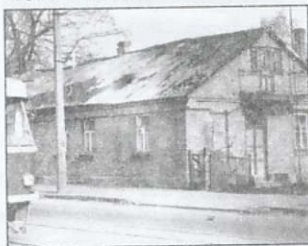
*Будинок, в якому жив
Олександр Безименський*

Меморіальна дошка Борису Тену на будинку, в якому він жив

Будинок, в якому жив Борис Тен, сьогодні

Будинок Бориса Тена до ремонту фасаду і встановлення меморіальної дошки

та Полісся [126]. В період мешкання у цьому будинку займався плідною та багатогранною творчою і педагогічною діяльністю. Викладав у музичному, культурно-освітньому училищах, Інституті іноземних мов і Педагогічному інституті (Житомир), керував студентськими і шкільними колективами. Досліджував розвиток музичної освіти серед молоді, опублікував працю "Сторінки музичного життя Житомирщини" (1983). Для Житомирського музично-драматичного та Київського імені Івана Франка театрів переклав чимало п'єс радянських і зарубіжних драматургів. Одночасно займався поетичною творчістю (збірка віршів "Зоряні сади", (1970), "Таємна сповідь" (1997)). На сцені Київського театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка до цього часу йде "Бал-маскарад" Дж. Верді, переклад лібрето якого належить Борису Тену. Вершиною його творчості стали переклади на українську мову Есхіла, Софокла, Платона, Аристофана, Аристотеля, Р. Тагора, П. Верлена, О. Пушкіна, Л. Толстого та інших класиків світової літератури. За переклади "Одісеї" та "Іліади" Гомера на українську мову удостоєний літературної премії ім. М.Т. Рильського (1979). Заслужений діяч культури Польської Народної Республіки (1977). На цій квартирі у Бориса Тена неодноразово бували в гостях відомі письменники М.Т. Рильський, В.С. Земляк (Вацик), М.П. Годованець, співачка З.М. Гайдай, Помер в 1983. Похований на Смолянському кладовищі [81]. 1992 на будинку встановлена бронзова меморіальна дошка (95 x 85 см), на якій напис: "Борис Тен. Видатний український поет-перекладач жив і працював у цьому будинку з 1946 по 1983 рр." [окр. фото с. 97]

Дж. та літ.: Письменники Радянської України, 1917-1987. Біобліографічний довідник. – К., 1988. – С. 584; Станіславський М.Д., Рубінштейн. Театр Житомира – К., 1972. – С. 112-113; Тен Борис. Сторінки музичного життя Житомирщини // Мистецтво України. Біографічний довідник – Київ, 1997. – С. 618-619; Жадань і задумів неспокій. Спогади про Бориса Тена. Із творчої спадщини письменника. – К., 1988; Журавський А.Ф. Дом, в котром жил Борис Тен (Хомичевский Н.В.) // Памятники истории и культуры Житомирской области, вип. 9 – К., 1991. – С. 189 – 190.

Анатолій Журавський

36. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ ВОЛИНСЬКИЙ Л.Н. Південно-східна частина міста. Вул. 1 Травня, 45. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок цегляний двоповерховий (з мезоніном). Житловий. Побудований кін. XIX ст. У цьому будинку влітку 1933 мешкав на квартирі з дружиною Леонід Наумович Волинський (Рабинович) (1913 – 1969) – мистецтвознавець, театральний художник, письменник. Був ініціатором і учасником врятування скарбів Дрезденської картинної галереї від знищення нацистами (1945). З 1915 по 1929 жив у Житомирі в

будинку на вулиці 1 Травня, 43 (не зберігся). Потім переїхав до Києва. У Житомирі у другій пол. 1920-х р.р. Л.Н. Волинський закінчив школу № 25, брав участь у художньому оформленні вистав Житомирського театру ім. Щорса, виступав як конферансьє у Житомирському цирку. У шкільні роки навчався малюванню у житомирського художника О.Г. Канцерова (60), про якого написав автобіографічне оповідання "Мій вчитель". Залишив спогади про житомирський період у книзі "Дім на осонні". В оповіданні "Собаки" Леонід Волинський детально описав вулицю 1 Травня — та садиби, будинки № 43 та 45, з якими пов'язані його дитинство і молодість. [окр. фото с. 97]

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 249, оп. 1, спр. 46, арк. 30 зв.; Ф.Р. 817, оп. 1, спр. 424, арк. 2 зв.; Мистецтво України. Біографічний довідник. — К.: УЕ, 1997. — С. 407-408; Рабинович Л.Н. // Словник художників України. — УРЕ, 1973. — С. 90; Костиця М., Мокрицький Г. Воїн, художник, письменник // "Комсомольська зірка", 1985, 16 лип.; Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: (Видатні постаті Житомирщини). — Житомир: Журфонд, 1995. — 208 с. — С. 192-199.

Георгій Мокрицький

37. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ ГОТОВЧИЦЬ Г.О. Центральна частина міста. Старий Бульвар, 12, на червоній лінії забудови вулиці. Чотирьохповерховий, цегляний, збудований 1956. В цьому будинку 1979 — 90 жив Георгій Олександрович Готовчиць (1935 — 95) — державний діяч, Міністр України в справах захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС (1990 — 95). Народився в 1935 у с. Ольгопіль Чечельницького району Вінницької області в сім'ї службовця. Після закінчення Одеського політехнічного інституту (1958), працював у м. Бердичів на заводі "Прогрес": інженером-наладчиком, завідувачим лабораторією, начальником електроцеху, головним енергетиком. У Житомирі з 1978. Заступник, від 1990 — перший заступник голови Житомирського облвиконкому. Займався справами будівництва, транспорту, зв'язку та житлово-комунального господарства області. З 21 травня 1986 заступник голови комісії Житомирського облвиконкому і керівник оперативної групи з питань ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. За його безпосередньої участі в травні 1986 відселено з небезпечної зони жителів ряду сіл Народицького і Овруцького районів, до жовтня 1986 для переселенців збудовано 250 будинків. З вересня 1990 в Києві, де очолює Державний комітет, (з 1991 Міністерство) України по захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Помер 1995. Похований на Байковому кладовищі в Києві на центральній алеї. 1996 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку із сірого граніту (80 см х 60 см) з барельєфом із міді та присвятним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф.П.76, оп. 36, спр. 39; Відомчий архів Житомир-

Будинок, в якому жив, до часткової перебудови фасаду, (1983) Л.Н. Волинський

Будинок, в якому жив Г.О. Готовчиць

Будинок, в якому жив
О.П. Довженко
(до встановлення меморіальної
дошки)

Шодуарівський провулок.
На другому плані ліворуч –
будинок, в якому жив
І.Н. Дубовий

ського облвиконкому за 1990, спр. 4169, арк. 321; Відомчий архів Житомирської облдержадміністрації – 1900 – 1994, особова справа, кн. I; Чорний біль Житомирщини. Історико-публіцистичний нарис – Житомир: Вид-во "Полісся", 2001. – С. 107, 116, 384.

Олена Іващенко

38. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ ДОВЖЕНКО О.П. Південно-східна частина міста. Вулиця 1 Травня, 51. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний. Входить до ансамблю садиби власників братів А.К. та І.К. Пирогових, що являє собою два симетрично розміщених вздовж вулиці житлові будинки під номерами 51 – 53 та будинку з мансардою в глибині садиби (кін. ХІХ ст.). Будинок № 51 1970-х переплановано, фасад обкладено силікатною цеглою без збереження попередніх архітектурних деталей. В ньому 1916 – 1917 мешкав Олександр Петрович Довженко (1894 – 1956), український митець, письменник і кінорежисер, заслужений діяч мистецтв УРСР, народний артист РРФСР. У цей час він працював викладачем Житомирського вищопочаткового училища. З грудня 1919 по квітень 1920 Довженко жив і працював в Житомирі – у Волинському губвійськкоматі та штабі 44-ї стрілецької дивізії. Тут одружився з В.С. Криловою (1917) і надалі мешкав у її будинку в Квітковому провулку, 4 (будинок зберігся). У 1987 на будинку по вулиці 1 Травня, 51 встановлено бронзову меморіальну дошку (0,5 x 1 м) з написом (викрадена).

Дж. та літ.: Памятная книжка Вольнской губернии на 1917 год. – Житомир, 1916. – С. 259; Плачинда С.П. Олександр Довженко. – К., Молодь, 1980. – С. 67-84; Мокрицький Г.П. Житомирські адреси Олександра Довженка // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир: 1994. – С. 290; Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Спогад його душі // У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. – Житомир: Журфонд, 1995. – С. 63-77.

Георгій Мокрицький

39. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ ДУБОВИЙ І.Н. Південна частина міста. Шодуарівський пров., 3. На червоній лінії забудови провулка. Двоповерховий, побудований на початку ХХ ст. І.О. Доманєвським. У 1919 встановлено бронзову меморіальну дошку (0,5 x 1 м) з написом (викрадена). 1923 в цьому будинку у службовій квартирі 44-ї стрілецької дивізії мешкав радянський військовий діяч, командарм другого рангу (з 1935) Дубовий Іван Наумович (1896 – 1938), начальник штабу військ Київського напрямку (1919), заступник командуючого військами Київського округу (1934 – 1935). У 1919 – 1921, після загибелі М.О. Щорса командував 44-ю стрілецькою дивізією, штаб якої знаходився у будинку по Шодуарівському провулку. В 1923 на квартирі І.Н. Дубового зупинявся, командуючий Збройними силами України і Криму М.В. Фрунзе (1885 – 1925). І.Н. Дубовий репресований і розстріляний 1938. Нині будинок житловий.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 3-280, оп. 1, спр. 407, арк. 81, 81 зв.; Ф.Р. 129, оп. 1, спр. 83, арк. 7, 10; Мокрицький Г. Діалог з минулим // "Комсомольська зірка", 1987, 10 верес.; Чередник-Дубова Н. Спогад про Івана Дубового // "Радянська Житомирщина", 1985, 19 лют.; Черушев Н.С. Кто убил Щорса? // "Военно-исторический архив". — 2001, — № 1.

Георгій Мокрицький

40. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ КОСЕНКО В.С. Центральна частина міста. Вул. Дмитрівська, 10. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, цегляний. Побудований кін. XIX ст. Належав А.В. Янович-Канеп. У будинку з 1919 по 1929 мешкав Віктор Степанович Косенко (1886 — 1936) композитор, музикант і педагог. Після закінчення 1918 Петроградської консерваторії В.С. Косенко переїхав до Житомира, де оселився в квартирі матері Л.Й. Косенко на вулиці В. Бердичівській, 15 (будинок зберігся). Після одруження з житомирянкою А.В. Канеп, взимку 1919 переселився з квартири матері до дружини на вул. Дмитрівську, 10. Впродовж 1919 — 1929 В.С. Косенко написав більшість своїх творів, займався педагогічною та концертною діяльністю разом з місцевими музично-громадськими діячами В.Г. Скороходом (скрипаль), В.Ю. Коломойцевим (віолончеліст), художником і скрипалем О.Г. Канцером [137]. В цьому будинку у В.С. Косенка гостювали у 1920-х р.р. видатні музичні діячі: М.А. Вольф-Ізраель (скрипаль), Д.Р. Чаров (соліст Міланської опери), М.І. Литвиненко-Вольгемут (співачка), І.С. Паторжинський (співак), Ойстрах Д.Ф. (скрипаль), Томлін В.К., Лятошинський Б.М. (композитори), Л.М. Ревуцький. (композитор), Г.М. Беклемешев (піаніст), В.А. Золотарьов (композитор). На фасаді будинку встановлено мармурову меморіальну дошку (0,6 x 0,4 м).

Дж. та літ.: В.С. Косенко. Спогади. Листи. — К., 1975. — С. 5-7, 15-18, 24, 36, 85.; Скороход В. Пісні композитора і друга // "Радянська Житомирщина", 1968, 22, 29 верес.; Копоть І.Є., Мокрицький Г.П. Віктор Косенко і Житомир: (Ілюстрована краєзн. і музикознавча розповідь). — Житомир: Журфонд, 1996. — 32 с.; Житомирське музичне училище. Сторінки історії: 1905 — 2005 (Історико-краєзн. фоторозповідь). Упоряд. Є.Б. Дишнієва-Набедрик, Г.П. Мокрицький. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2005. — 140 с.

Георгій Мокрицький

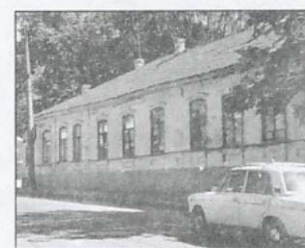
41. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ КРАШЕВСЬКИЙ Ю.І. Південно-західна частина міста. Вул. Любарська, 3. На червоній лінії забудови вулиці. Побудований в середині XIX ст. Одноповерховий, дерев'яний, тинькований, дах залізний, двосхилий. 1853 придбаний Юзефом Ігнаци Крашевським (1812 — 87) польським письменником, який прожив у ньому до 1860. В Житомирі написав понад сотні художніх, публіцистичних, наукових, критичних творів. Серед них "Роман без назви" (1854),

Будинок, в якому жив І.Н. Дубовий

Будинок, в якому жив В.С. Косенко і меморіальна дошка на фасаді

Будинок, в якому жив Ю. І. Крашевський

Будівлі обласної ради (ліворуч – нова), праворуч – стара) на майдані Корольова, в яких працював В.О. Кременицький

Меморіальна дошка В.О. Кременицькому на будинку по вул. Театральній, 9/5.

"Два світа" (1855), "Хвороби віку" (1856), "Волинські вечори" (1857), повісті "Хата за селом" (1854), "Єрмола" (1857), "Історія кілочка в тині" (1859), "Каштелянський мед" (1860). Тричі (1852-1860) обирався почесним попечителем Житомирської чоловічої гімназії. Був головою Волинського губернського статистичного комітету (1854). Від 1857 обіймав посаду художнього керівника щойно збудованого міського театру (49), для трупи якого написав п'єси "Портрет" (1857), "Легше зіпсувати, ніж виправити" (1858), "Стара історія" (1859). Обирався головою Товариства добродійності з 1857, з 1858 – головою Губернського Волинського клубу, де він зумів згуртувати навколо себе талановиту літературну молодь. У своєму будинку письменник влаштовував музичні вечори, на яких сам чудово грав на фортепіано. В результаті конфлікту з місцевим дворянством, 1860 виїхав до Варшави. Один із наступних власників будинку 1895 зніс більшу його частину, а до решти прибудував нову споруду. Збереглося тільки одне крило старої оселі. Саме в ньому 1917 три кімнати орендувала міська профспілка металістів, при якій у червні виникла перша в Житомирі більшовицька організація. Початково заснована як фракція профспілки металістів. 20 червня 1917 після об'єднання з більшовицьким осередком житомирського гарнізону в цьому будинку утворено міську організацію РСДРП(б). Нині будинок використовується як житловий. 1957 на його фасаді була встановлена меморіальна дошка із білого мармуру (80 x 60 см) з написом.

Дж. та літ.: ЦДАВОВУ – Ф. 17, оп. 1, спр. 130, арк. 17, 45; спр. 259, арк. 1-2; ЦДІАУ – Ф. 707, оп. 22, спр. 248, арк. 30 зв.; оп. 26, спр. 321, арк. 27; Ф. 442, оп. 809, спр. 82, арк. 109, 111 зв.; ДАЖО – Ф. 19, оп. 2 д, спр. 206; Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 – декабрь 1920): Сб. документов и материалов. – Житомир, 1957. – С. 41; Воровский В.В. Иосиф Игнатий Крашевский // В кн. Воровский В.В. Литературно-критические статьи – М., 1956. – С. 351-352; Сейко Н.А. Ю-І. Крашевський у Житомирі (з листів до родини) // Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції – Житомир: Журфонд, 1994 – С. 161-163; Кондратюк Р. Де ви мешкали, пане Крашевський? // "Житомирський вісник", 1990, 14 груд.

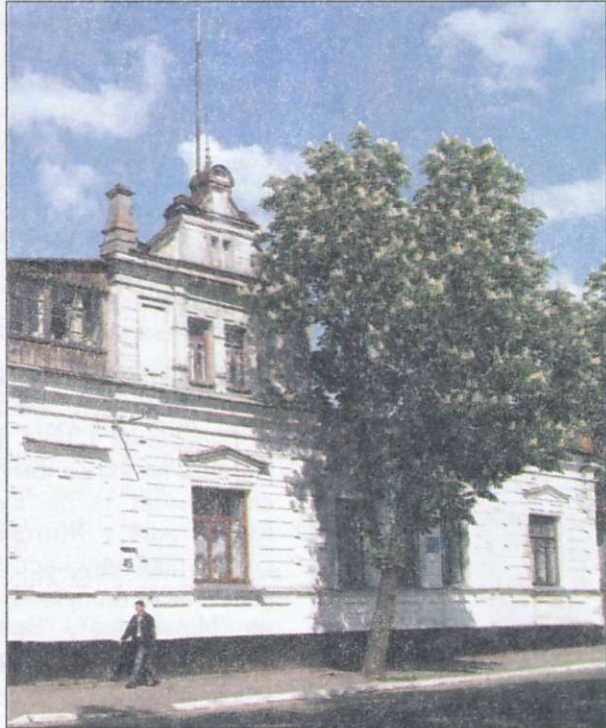
Олена Іващенко

42. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ КРЕМЕНИЦЬКИЙ В.О. Центральна частина міста. Вул.Театральна, 9/5. На червоній лінії забудови вулиці. П'ятиповерховий, цегляний. Побудований 1960. В цьому будинку 1962 – 80 жив Кременицький Віктор Олександрович (1916 – 94) – державний діяч, голова виконкому Житомирської обласної Ради (1955 – 82), депутат Верховної Ради УРСР 9-ти скликань, заступник голови Верховної Ради УРСР (1951 – 55), голова Планово-бюджетної комісії Верховної Ради УРСР (1963 – 80). [93]. Похований в Жи-

Будинок, в якому жив Юзеф Крашевський (до ст. 41)

Будинок, в якому жив Леонід Волинський (до ст. 36)

Будинок, в якому жив Григорій Мачтет [45]

Будинок, в якому
жив Віктор
Кременицький
[42]

Меморіальна дошка
О.І. Купріну

Будинок, в якому жив
О.І. Купрін

Будинок, в якому жив
В.І. Липський

томірі (62). 2003 на фасаді будинку встановлено дві меморіальні дошки з чорного граніту, кожна з них 60 х 60 см: на лівій — меморіальний напис, на правій, яка розміщена на 10 см вище, — барельєф з чорного граніту. [окр. фото с. 97]

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф.П. 76, оп. 20 додат., спр. 804; Ф.р. 1150, оп. 2, спр. 2094, 2226, 1969, 1834, 1710, 2367, 2571; оп. 4 спр. 600, 826, 83, 514, 625, 761; Архів Житомирської обласної державної адміністрації. — Спр. 162 за 1982, арк. 1-19; Українська ССР в Великій Отчезественной войне Советского Союза 1941 — 1945. — Т. 3. — К., 1975. — С. 119, 311; Іващенко О.М. Напередодні Чорнобильської катастрофи // Чорний біль Житомирщини. — Житомир: Вид-во "Полісся", 2001. — С. 30-75; Васильєва Галина. Для увічнення пам'яті В.О.Кременицького // "Житомирщина", 2002, 6 лип.; Кавун Василь. Подвиг усього життя — ратний і трудовий // "Житомирщина", 2003, 27 трав.

Олена Іващенко

43. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ КУПРІН О.І. Центральна частина міста. Вул. Хлібна, 17. На червоній лінії забудови вулиці. Побудований у 1894 домовласником І.В. Бадаєвим. Одноповерховий, на кам'яному фундаменті, вкритий шифером, мав десять кімнат та дві кухні. Російський письменник Олександр Купрін жив у Житомирі з 1908 по серпень 1909, займав з сім'єю південну частину будинку — п'ять кімнат з кухнею. Тут він написав і опублікував у місцевій газеті "Волинь" оповідання "Мільйонер", "Брегет", "Собаче щастя", "Уперед, марш", "Лісова глушина", "Срібний вовк", "Олеся", а також написав оповідання "Суламифь", працював над першою частиною повісті "Яма". В пошуках сюжетів для нових творів Купрін відвідував місця постійних зібрань людей — від театру до нічних трактирів. У серпні 1909 виїхав з Житомира. Нині у двох кімнатах, де жив Купрін, розміщена ветеринарна аптека, три інші використовуються як житлові. На фасаді, що виходить на Хлібну вулицю, 1971 встановлено гранітну меморіальну дошку (95,5 х 60 см) з барельєфом письменника та написом. [окр. фото с. 100]

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 249, оп. 1, спр. 28, арк. 79; БСЭ. — Т. 14 — М., 1973 — С. 19; Сімейна реліквія // Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: (Видатні постаті Житомирщини). — Житомир: Журфонд, 1995. — 208 с. — С. 133-155.

Віктор Ліпінський

44. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ ЛИПСЬКИЙ В.І. Північно-західна частина міста, на червоній лінії забудови вулиці. Вул. Перемоги, 80. Одноповерховий, дерев'яний. Побудований у 90-х XIX ст. як причтовий будинок Св. Яковлевської кладовищенської церкви, настоятелем якої був батько В.І. Липського — І.Ф. Липський. З 1897 по 1927 в цьому будинку зупинявся і жив, буваючи в Житомирі, український вчений-ботанік, один з

фундаторів УАН (1919) і перших президентів Академії наук (1922 — 1928), академік ВУАН, член-кор. АН СРСР (з 1928) Володимир Іполитович Липський (1863 — 1937). Народився в с. Самострілі Ровенського повіту Волинської губернії (тепер Корецького району Рівненської області). З 1873 в Житомирі, де навчався у чоловічій гімназії. З 1873 по 1877 жив у будинку Ф.І. Козакевича (не зберігся) на вулиці Великій Вільській (тепер Перемоги). У 1877 переїхав до Києва, де навчався в колегії Павла Галагана, університеті Св. Володимира. У 1880 — 1910 здійснив десятки наукових експедицій до багатьох країн світу. Щороку бував в домі батька у Житомирі (жив довгий час у 1918), зокрема з колегою професором Е.С. Бурксером (1887 — 1965) під час відрядження на Волинь за завданням Укрторфу (вересень 1926), під час вивчення радіоактивних джерел на околицях Житомира за завданням хіміко-радієвого інституту (серпень 1927). В даний час будинок використовується як житловий. У дачній садибі на пров. Щенявського (теп. пров. Цюрупи, 6) у 1924 проводив серію ботанічних дослідів. Будинок зберігся у перебудованому вигляді як житловий.

Дж. та літ.: Архів СПб відділення РАН. — Ф. 303, оп. 1, спр. 128/8, арк. 25 зв.; ДАЖО. — Ф. 347, оп. 1, спр. 12, арк. зв.; Ф. 72, оп. 1, спр. 307, арк. 11, 111 зв.; Політ починається з землі // Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: (Видатні постаті Житомирщини). — Житомир: Журфонд, 1995. — 208 с. — С. 78 — 86; Мокрицький Г.П. Адресами видадного вченого // "Комсомольська зірка", 1984, 25 серп.; Доброчаєва Д.М., Мокрицький Г.П. Життя, повне сонця і тепла//Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. — Львів: Каменяр, 1991. — 246 с. — С. 168 — 185; Доброчаєва Д.Н., Мокрицький Г.П. Владимир Ипполитович Липский [монографія] — К.: Наук. думка, 1991. — 216 с.

Георгій Мокрицький

45. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ МАЧТЕТ Г.О. Центральна частина міста, Лермонтовська вул, 4. Червона лінія забудови вулиці. Одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, тинькований. Збудований у другій половині ХІХ ст. У 1898 в цьому будинку жив російський письменник-демократ Григорій Олександрович Мачтет (1852 — 1901). У Житомирі Мачтет мешкав у 1896 — 1900, служив діловодом у Волинському акцизному управлінні. Друкувався у місцевій газеті "Волинь". Його нариси, оповідання, фейлетони були безпосереднім відгуком на події міського життя, відзначалися гумором, викривальним гротесковим пафосом. Підписувався псевдонімом "Черномор". Найбільш відомі дописи — "Десять копійок", "По дорозі", "Перший гонорар", "Листи з Гонолулу". В дні святкування 100-річчя з дня народження О.С. Пушкіна Г.О. Мачтет був членом створеної в місті "Пушкінської комісії" і виступив з промовою на урочистості відкриття пам'ятника поету. У Житомирі Мачтет проживав за чотирма адресами, три з яких визначити не вда-

Св. Яковлевська церква, в якій служив настоятелем Іполит Липський — батько В.І. Липського

Будинок, в якому жив Г.О. Мачтет

Меморіальна дошка Г.О. Мачтету

Будинок, в якому живе
Василь Омелянський [46]

Будинок, в якому народився
Ярослав Домбровський
[49]

Охоронна дошка
пам'ятки старого
зразка

Будинок, в якому живе
Олександр Купрін
[43]

лося. 1900 виїхав до Санкт-Петербурга. Будинок по вул. Лермонтовській нині житловий. У 1986 встановлено бронзову меморіальну дошку (0,7 x 1,2 м) з барельєфним портретом і присвятним написом. [окр. фото с. 97]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 120, оп. 1, спр. 2, арк. 27; Зайко Я.О. Життя як пісня // "Літературна Україна", 1986, 6 листоп.; Близнюк А.С. Григорій Мачтет – фейлетоніст газети "Волинь" // Поліський дивосвіт. Література рідного краю: Житомирщина. Ч. 1. – Житомир: Вид-во "Полісся" 2000. – 366 с.

Юхим Меламед

46. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ ОМЕЛЯНСЬКИЙ В.Л. Центральна частина міста. Вул. Велика Бердичівська, 42/2. На червоній лінії забудови вулиці. Будинок цегляний, двоповерховий, побудований в комплексі споруд колишньої Житомирської чоловічої гімназії у 1860-х як будинок для казенних квартир дирекції та викладачів. З 1881 по 1885 разом з батьками (батько – Л.М. Омелянський був директором гімназії) в цьому будинку мешкав учень гімназії Василь Леонідович Омелянський, в майбутньому – мікробіолог, академік АН СРСР, почесний член ряду зарубіжних академій наук, автор першого вітчизняного підручника з мікробіології (1909). Народився у м. Полтава. З 1881 по 1886 навчався у Житомирській чоловічій гімназії. У будинку по вул. Великій Бердичівській, 42/2 В.Л. Омелянський також перебував на літніх канікулах 1886 – 94 р., під час навчання у Петербурзькому університеті і праці у наукових закладах С.-Петербурга. У 1880-х очолював громадський комітет Публічної бібліотеки Житомира. Після 1919 будинок суттєво переплановано. В даний час в ньому знаходяться заклади торгівлі та громадського харчування. [окр. фото с. 100]

Дж. та літ.: Архів Російської Академії наук в Москві. – Ф. 583, оп.1, спр. 209, арк. 32; ДАЖО. – Ф. 72, оп. 1, спр. 209, арк. 32; Мокрицький Г.П. Вертав до місць свого дитинства // "Комсомольська зірка", 1986, 31 лип.; Омелянський Василь Леонідович // УРЕС – Т. 2. – К., 1977. – С. 574.

Георгій Мокрицький

47. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ ТУТКОВСЬКИЙ П.А. Південна частина міста. Вул. Дитячої Комуни, 6. На червоній лінії забудови вулиці. Одноповерховий, дерев'яний, побудований в кінці XIX ст. і належав О.М. Ростовцевій. В цьому будинку в 1913 мешкав Павло Аполлонович Тутковський (1858 – 1930) – видатний вчений-геолог, один з фундаторів геологічної наукової школи України та засновників ВУАН (1918), в наступні роки – академік ВУАН та АН БРСР. 1871 родина Тутковських переїхала з м. Липовця на Київщині (тепер Вінницька обл.) до Житомира, де придбала на Хлібній вулиці будинок (не зберігся). 1877 П.А. Тутковський закінчив із срібною медаллю Жи-

Будинок, в якому жив В.Л. Омелянський

Меморіальна дошка П.А. Тутковському (виготовлена за кошти Г.П. Мокрицького)

Будинок, в якому жив П.А. Тутковський

Будинок, в якому жив
П.А. Тутковський

Будинок на вул. Миколи
Лисенка, в якому жив Іван
Фещенко-Чопівський. Вгорі –
вид з двору; внизу – головний
фасад.

томирську чоловічу гімназію. 1882 — Київський університет. В наступні роки проводив значні геологічні дослідження в Україні, в т.ч. у Волинській губернії. З 1904 по 1913 служив повітовим інспектором народних училищ у Луцьку, директором народних училищ Волинської губернії. Тоді ж обирається почесним членом Товариства дослідників Волині навколо якого згуртувались найкращі науково-краєзнавчі сили краю. З 1910 П.А. Тутковський стає віце-головою, а фактично — керівником Товариства. В період мешкання у цьому будинку активно займався обладнанням приміщень Центрального Волинського науково-дослідного музею в Житомирі, які установа отримала завдяки клопотанням П.А. Тутковського. 1913 через відсутність власного приміщення засідання Товариства дослідників Волині відбувалися на квартирі П.А. Тутковського (13). Наприкінці літа 1913 П.А. Тутковський залишає Житомир і переїжджає до Києва, де призначається викладачем університету Св. Володимира. Працюючи в Києві, Тутковський не поривав зв'язків з Житомиром, бував на засіданнях Товариства дослідників Волині, друкував, як і раніше, наукові статті в "Трудах" Товариства. Нині будинок по вулиці Дитячої Комуни, 6 використовується як житловий.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф.72, оп.1, спр. 426, арк. 21-21 зв.; Оноприенко В.И. Павел Тутковський. — М., Наука, 1987. — С. 34, 35, 41-48, 138, 139; Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Кому не сподобались краєвиди України (П.А. Тутковський) // Репресоване краєзнавство 20 — 30 роки // Інститут історії України. — К., Рідний край. 1991. — С. 73-79; Адресная книжка города Житомира на 1913 год. — С. 75; Памятная книжка Волинской губернии на 1913 год. — Житомир, 1912. — С. 435; М.Ю. Костриця, Г.П. Мокрицький. У просторі і часі: Видатні постаті Житомирщини. — Житомир: Журфонд, 1995. — 204 с. — С. 87-99.

Георгій Мокрицький

48. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЖИВ ФЕЩЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ І.А. Центральна частина міста. Вул. Миколи Лисенка, 18. На червоній лінії вулиці. Дво- триповерховий, з цегли. Збудований у другій половині XIX ст. У 1890-х належав міщанину Катербергу. В цьому будинку на квартирі Шубовича в 1892-1893 жив, навчаючись у Першій житомирській чоловічій гімназії, Іван Адриянович Фещенко-Чопівський (1884 — 1952) — вчений-металознавець, громадсько-політичний і державний діяч, член-кор. Польської технічної АН (з 1933), член УЦР і Малої Ради (1917 — 18), Міністр торгу і промисловості УНР (1918), Міністр народного господарства і товариш прем'єр-міністра в уряді Директорії УНР (1919), голова УНР в екзилі (1921) і вчений-металург, професор Катовицького університету (Польща), автор праць з металознавства. В одному класі в гімназії з Фещенком-Чопівським навчалися Леонтій Капеліст (житомир-

ський педагог), В'ячеслав Липинський (український філософ, публіцист і історик), Юзеф Турчинський (польський музикант), які бували у квартирі свого однокласника. Будинок зберігся у первісному вигляді. У вересні 1992 рішенням міськвиконкому вулицю Паризької Комуні названо іменем Феценка-Чопівського.

Дж. і літ.: ДАЖО. – Ф. 72, оп. 1, спр. 612, арк. 101 зв.; спр. 638, арк. 29 зв.; Феценко-Чопівський І.А. Хроніка мого життя. – Житомир, 1992. – 124 с.; Чопівська-Богун І. Життя, гідне слави. // "Авжеж", 1991, № 8. С. 33-42; Чопівська-Богун І. Я росла в тіні видатної людини // Криниці (Варшава) – 1994, № 1, – С. 1-5; Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. У просторі і часі: (Видатні постаті Житомирщини). – Житомир: Журфонд, 1995. – 208 с. – С. 39-50.

Георгій Мокрицький

49. БУДИНОК, В ЯКОМУ НАРОДИВСЯ ДОМБРОВСЬКИЙ Я.В. Центральна частина міста. Вул. Мала Бердичівська, 10. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений у 20-ті роки ХІХ ст. 1839 його придбала родина Домбровських, в якому мешкала до 1841. Прямокутний, одноповерховий дерев'яний будинок критий залізом, дах двосхилий. Вікна невеликі, прямокутні, з віконцями. Конструкції вирішені в традиціях народної архітектури. В будинку 6 кімнат, кухня, два парадних виходи. 1912 зазнав капітального ремонту. Тут, в сім'ї Віктора і Зофії Домбровських народився і провів перші роки життя Ярослав Вікторович Домбровський (1836 – 71) – діяч польського національно-визвольного руху та Паризької Комуні. З 1849 навчався у Брест-Литовському та Петербурзькому кадетських корпусах, Константинівському військовому училищі (С.-Петербург), яке закінчив 1855 з чином прапорщика артилерії. 1856 – 59 у бойових діях на Північному Кавказі. З 1858 – поручик. Після закінчення Академії Генерального штабу (1861) направлений на службу до Варшави, де включився до підготовки повстання. Один з керівників Комітету російських офіцерів в Польщі, Центрального національного комітету. 1862 заарештований, засуджений до 15 років каторги, втік з Московської пересильної тюрми. З 1865 в еміграції у Франції. Головнокомандуючий збройними силами Паризької Комуні (1871), генерал. Загинув у бою з урядовими військами. Нині житловий будинок. На його фасаді 1987 вмонтована на всю висоту стіни стела із червоного крупнозернистого граніту (вис. 2,5, шир. 75 см), з бронзовим барельєфом зі стилізованими зображеннями прапорів Парижської Комуні та гармат. (Ск. Табачник Й.С., арх. Бірюк П.М.) Нижче присвятний напис. В місті на майдані Згоди встановлено пам'ятник Я. Домбровському [151]. [окр. фото с. 100]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.17, оп. 2, спр. 695, арк. 1-5; Ф. 178, оп. 51,

Будинок, в якому народився Я.В. Домбровський

Меморіальна дошка Ярославу Домбровському на будинку, в якому він народився.

Меморіальна дошка Ярославу Домбровському

Меморіальна дошка, будинок, в якому народився В.Г. Короленко (тепер літературно-меморіальний музей письменника)

спр. 385, арк. 47; Дьяков В. Ярослав Домбровський. — М., 1967. — С. 7, 12, 20; Лисий А.К., Лойко О.Г., Ім'я Ярослава Домбровського на сторінках наукових видань // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції — Житомир, 1993 — С. 123-124; Іващенко О.М. Генерал Комуни // "Рад. Житомирщина", 1986, 12 листоп. Журавська Л. Будинок Ярослава Домбровського (з історії дослідження) // "Комсомольська зірка", 1987, 21 листоп.

Олена Іващенко

50. БУДИНОК, В ЯКОМУ НАРОДИВСЯ КОРОЛЕНКО В.Г.

Західна частина міста. Майдан Короленка, 1. Побудований у першій половині XIX ст. Розташований у глибині колишньої садиби Полянських залишки якої обнесено кованою чавуною огорожею. Одноповерховий, дерев'яний, обкладений цеглою, під залізним дахом, має 9 кімнат. Тут 27 липня 1853 у сім'ї житомирського повітового судді Короленка Г.О. та Короленко Е.Й. народився видатний російський письменник і громадський діяч Володимир Галактіонович Короленко (1853 — 1921). Прожив у Житомирі перші 13 років життя. З 1864 по 1866 навчався в Житомирській чоловічій гімназії [70]. У липні 1866 від'їжджає до м. Ровно (Рівне), в зв'язку з переведенням батька на нове місце служби. Перу Короленка належать твори, які увійшли до скарбниці світової класичної літератури: повісті "У поганому товаристві" ("Діти підземелля") (1885), "Сліпий музикант" (1886), "Ліс шумить" (1886), "Без язика" (1895), низка оповідань та публіцистичних творів, присвячених найбільш актуальним проблемам суспільства (зокрема, "Мултанське жертвоприношення" (1896), "Побутове явище" (1906), "Сорочинська трагедія" (1906), "Справа Бейліса" (1913), шість листів до А.В. Луначарського (1920) та ін. Світогляд Короленка — громадського діяча ґрунтувався на загальнолюдських принципах моралі — свобода та гідність людини, совість, справедливість, істина, гуманізм. Житомирський період життя письменника (1853 — 1866) — дитячі та ранні оточні роки — відображені в оповіданнях "Вночі" (1888), "Парадокс" (1894), "Моє перше знайомство з Діккенсом" (1912), а також у автобіографічній повісті "Історія мого сучасника". Ці твори письменника, навіяні спогадами дитинства, не тільки містять яскраві сцени провінційного життя, галерею образів і типів мешканців міста, але й сповнені глибоких філософських роздумів [134]. 27 липня 1973 у будинку до 120-річного ювілею В.Г. Короленка відкрито літературно-меморіальний музей письменника. Його літературна експозиція розгорнута у 7-ми залах за хронологічним принципом, послідовно відображає етапи життя, літературної та громадської діяльності письменника. Основний фонд музею налічує 1,5 тисячі одиниць зберігання, серед яких прижиттєві та посмертні видання творів В.Г. Короленка, меморі-

альні предмети, документи, фото, твори образотворчого та художньо-ужиткового мистецтва тощо. У 1956 на будинку встановлено меморіальну дошку, яка у 1973 замінена на нову, виготовлену з чорного житомирського граніту, розміром 104 x 69 см, з барельєфом письменника. (Автори: ск. Д.Н. Красняк, арх. П.М. Бірюк). [окр. фото с. 109]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.1, оп. 76, спр. 112, арк. 44 зв., 45; Ф. 146, – оп. 1, спр. 3037, арк. 1-50; Ф. 2, – оп. 1, спр. 71, – арк. 3; Ф. 72, оп. 1, спр. 364, арк. 12 зв., 13, 16; спр. 360, арк. 223 зв., 224; В.Г. Короленко. Собр. соч. в 10-ти т. – М., 1956. Т. 2, С. 238-268; 355-372; Т. 10, С. 381. В.Г. Короленко. История моего современника – Т. 3-4. – Л., 1976. С. 349-355.

Віра Мороз

51. БУДИНОК, У ЯКОМУ НАРОДИВСЯ КОРОЛЬОВ С.П.

Центральна частина міста. Вул. Дмитрівська, 5. Червона лінія забудови вулиці. Одноповерховий, дерев'яний, на кам'яному фундаменті. Три входи, шість кімнат. Побудований у 80-х роках XIX ст. Належав Є.Ф. Кохановій. У 1976 будинок обкладений цеглою. У серпні 1906 П.Я. Корольова призначено вчителем російської мови 1-ї Житомирської чоловічої гімназії. Родина Корольових оселилася, і 2 роки прожила у цьому будинку [135, 136]. Тут народився Корольов Сергій Павлович (12.1.1907 [30.12.1906 ст.] 14.1.1966, Москва) – радянський вчений, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (1958), двічі Герой Соціалістичної праці (1956, 1961). Закінчив Одеську професійно-технічну школу (1924). В 1924 – 26 навчався у Київському політехнічному інституті, 1930 закінчив Московське вище технічне училище і одночасно Московську школу льотчиків. Розробив кілька конструкцій планерів. Був одним з організаторів, а пізніше керівником Групи вивчення реактивного руху. Група створила й випробувала (1933) першу радянську рідинну ракету "ГИРД-09". З кінця 1933 Корольов – заступник директора по науковій частині Реактивного науково-дослідного інституту, з 1934 – керівник відділу реактивних літальних апаратів. Розробив ряд проектів, зокрема крилатої ракети і ракетоплану. В 1942 – 45 Корольов заступник головного конструктора двигунів у Дослідно-конструкторському бюро, займався оснащенням серійних бойових літаків рідинними ракетними прискорювачами. Подальша діяльність Корольова пов'язана із створенням ракетної техніки: він очолював розробку і запуск балістичних і геофізичних ракет, ракет-носіїв і кораблів-супутників "Восход", супутників серії "Електрон" і "Молнія", багатьох супутників "Космос", перших автоматичних міжпланетних станцій (АМС) "Зонд". Ракетно-космічні системи, створені під його керівництвом, дали змогу здійснити запуск штучних супутників Землі й штучних супутників Сонця, польоти АМС на Місяць, Венеру й Марс, а також

Меморіальна дошка С.П. Корольову на будинку, в якому він народився

До будинку, в якому народився С.П. Корольов, ідуть з багатьох країн світу

Будинок, в якому народився С.П. Корольов

Будинок-музей С.П. Корольова до реставрації (вгорі) і після (внизу)

м'яку посадку на поверхню Місяця. Нагороджений 3 орденами Леніна. Ленінська премія 1957. Ім'я Корольова присвоєно одному з найбільших утворень (таласоїду) на зворотному боці Місяця. Урна з прахом вмурована у Кремлівську стіну. В Житомирі відкрито Будинок-музей С.П. Корольова (1970), на базі якого створено Житомирський музей космонавтики ім. С.П. Корольова (1987). Основний фонд музею налічує понад 3 тис. експонатів, серед яких представлено документи, особисті речі, книги С.П. Корольова. 1966 на фасаді укріплено меморіальну дошку з мармуру. 1970 замінена новою, з сірого граніту (108,5x54 см) з барельєфним зображенням С.П. Корольова та присвятним написом. Встановлено (1990) бронзовий бюст (постамент граніт. 2,3x0,56x0,73 м; погруддя 1,1 м), скульпт. Ю.П. Іванов, арх. М.Я. Ксеневич та пам'ятник на майдані Корольова (1968) (габро, 5,5x2,7x1 м) (91). [окр. фото с. 109]

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф.249, оп. 1, спр. 25, арк. 513; Космонавтика. Енциклопедія. — М., 1985. — С. 170; Українська радянська енциклопедія. — К., 1980, т. 5. — С. 420; Старостин Александр. Адмирал Вселенной. — М., 1973. — 237 с.; Овчаренко В. Там, где родился С.П. Королев // "Труд", 1970, 2 серп.

Надія Маслова

52. БУДИНОК ГОТЕЛЮ МІНЄЛЯ. Центр міста. Вул. Київська, 12. На червоній лінії забудови вулиці. Побудований у другій половині ХІХ ст., як готель. Являє собою Г-подібний, в плані двоповерховий, цегляний, тинькований будинок з коридорним, двобічним групуванням приміщень по боках від центрального вестибюлю, із залогом та балконом. Під час Великої Вітчизняної війни будинок був частково спалений, в 1949 відбудований. В даний час в будинку розміщується офісні та торговельні приміщення. Тут у 34-му готельному номері на другому поверсі з вересня 1897 по березень 1898 мешкав Михайло Михайлович Коцюбинський (1864 — 1913) — видатний український письменник. Після роботи в філоксерній комісії в Бесарабії та Криму М.М. Коцюбинський мав намір оселитись у Чернігові і зайняти посаду завідуючого книжковим складом губернської земської управи. Проте губернатор не допустив М.М. Коцюбинського до служби, посилаючись на його політичну неблагонадійність. Це й спричинило приїзд письменника до Житомира. Тут працював у місцевій газеті "Волинь" (з 1897), був редактором відділу "Хроника" (1897 — 98), опублікував ряд нарисів під рубрикою "Світло і тіні російського життя" (1897), а також публіцистичні статті "Організація громадських розваг" (1897), "До полеміки про самостійність малоросійської мови" (1898) та інші. У цьому будинку М.М. Коцюбинського відвідували російський письменник Г.О. Мачтет, народоволець та етнограф Л.Я. Штернберг, письменник і етнограф В.Г. Кравченко. У

Житомирі М.М. Коцюбинський закінчив оповідання "В путях шайтана". У березні 1898 виїхав до Чернігова де почав працювати діловодом у губернській земській управі. З весни 1919 будинок займали Волинський губком партії більшовиків і губревком. 29 квітня 1919 тут відбулися збори молодих робітників й службовців, учнів гімназій та землемірного училища на яких організаційно оформилася перша комсомольська організація в місті й губернії, обрано міськомком комсомолу в складі 9 чоловік (О.В. Байко, М.Б. Мітін, М.А. Окулик, Ю.Р. Рушайло та інші). Діяв у цьому ж будинку на чолі з М.Б. Мітіним. (66). Основну увагу у своїй роботі міський комітет приділив мобілізації молоді до Червоної Армії та створенню комсомольських осередків на селі. З жовтня 1917 в будинку працювали губревком, губвиконком Волині, губернські органи. З 1932 тут розміщувався будинок Червоної Армії. На фасаді будинку укріплені дві меморіальні дошки. Одна з них від трудящих Волині, встановлена в 1929, присвячена М.М. Коцюбинському, це перша меморіальна дошка в Житомирі, друга встановлена в 1967 – комсомольській організації міста. [окр. фото с. 109]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.Р. 326, оп. 3, спр. 92, арк. 338-344; Ф. 848, оп. 1, спр. 31, арк. 1-6.; Івашенко О.М. Нариси історії Житомирської обласної комсомольської організації. – К.: 1986. – С. 15-16.; Ілюченко І.П. М. Коцюбинський у Житомирі (сторінка з життя Коцюбинського) – Житомир, 1928. – С. 7, 12; Известия Волинського губернського революційного комітета, 1919, 1 трав.; Купоянський Й.Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського – К., 1965. – С. 91-100; "Радянська Волинь", 1929, 22 верес.

Олена Івашенко

53. БУДИНОК ЖИТОМИРСЬКОЇ РОСІЙСЬКОЇ ПУБЛІЧНОЇ БІБЛІОТЕКИ. Центральна частина міста. Вул. Пушкінська, 36. Розташований на червоній лінії вулиці. Двоповерховий, цегляний, тинькований. Збудований 1897 для бібліотеки, і є типовим зразком громадського будинку, з однофасадною архітектурою, розрахованою на фронтальне сприйняття, з великими вікнами, що добре освітлюють внутрішні приміщення будинку. Це був новий тип бібліотечних приміщень, які стали будуватися в містах України в кінці ХІХ ст. Публічна бібліотека початково відкрита 10 (23) квітня 1866 у Будинку губернатора (вул. Київська, 13). Одним із її засновників був письменник, етнограф і фольклорист І.Я. Рудченко (псевдонім Іван Білик). Бібліотека керувалася розпорядчим комітетом. З 1882 по 1889 його членом був директор 1-ї чоловічої гімназії Л.М. Омелянський. До нового будинку бібліотека переїхала в 1897. У 1909-1911 тут діяла музейна експозиція. Значний внесок у її створення зробив краєзнавець, історик, археолог Я.В. Яроцький. 2 грудня 1900 в будинку відбулося організаційне засідання То-

Будинок, в якому знаходився готель Мінскя. Фрагмент фасаду. Ліворуч – меморіальна дошка М.М. Коцюбинському.

Меморіальна дошка М.М. Коцюбинському

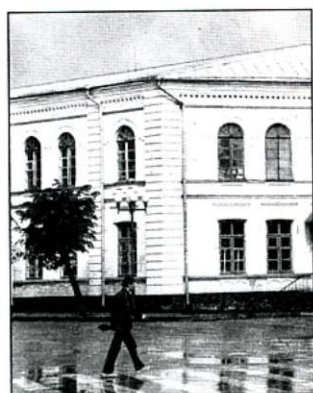
Російська публічна (тепер обласна дитяча) бібліотека. Пам'ятка історії та архітектури.

Меморіальна дошка на будівлі колишньої російської публічної бібліотеки

Будинок колишньої Російської публічної бібліотеки (тепер обласної бібліотеки для дітей)

Північний фасад будинку колишньої Жіночої маріїнської гімназії

вариства дослідників Волині. У його діяльності брали активну участь: географ, геолог, мінералог, академік П.А. Тутковський, історики О.О. Фотинський, Я.В. Яроцький, метеоролог С.А. Бжозовський, ботанік Р.Й., Собкевич, геолог С.В. Бельський, етнограф В.Г. Кравченко (21). З вересня 1917 по весну 1918 у будинку знаходився Волинський народний університет з факультетами: філологічний, соціально-економічний, правничий, медичний, викладачами якого були, зокрема, історики О.О. Фотинський, М.Л. Лятошинський-батько композитора Лятошинського Б.М. 1937 — обласна бібліотека, 1957 — обласна наукова бібліотека ім. Жовтневої революції. З 1979 у будинку — обласна бібліотека для дітей. 21 вересня 2000 на фасаді будинку встановлено меморіальну дошку з написом: "У цьому будинку 2 грудня 1900 року відбулося організаційне засідання Товариства дослідників Волині". Встановлена на честь 100-річчя з часу заснування Товариства у вересні 2000 року". [окр. фото с. 112]

Дж. та літ.: Боцяновський В. Публичная библиотека в Житомире. — К., 1981.; Рудченко І. Десять лет Житомирской публичной библиотеке. — Житомир, 1876.; Труды общества исследователей Волини: т. I. — Житомир, 1902. — С. 38-41; Отчет о деятельности Общества исследователей Волини и Волинского Центрального музея за 1913 год. — Житомир, — С. 15-22; Газ. "Волинь", № 65, 1898, 21 берез.; Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (22-23 травня 1996). — Житомир, 1996; Костиця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. — Житомир: МАК, 2001; Мокрицький Г.П. Будинок обласної дитячої бібліотеки: (Вул. Пушкінська, 36. Архітектурно-історичний портрет) // Книжковий дім — відкритий всім: Збірник статей — Житомир: ПП «Рута», вид-во «Волинь», 2008. — 148 с. — С. 51-65.

Наталія Ланчук

54. БУДИНОК ЖІНОЧОЇ МАРІЇНСЬКОЇ ГІМНАЗІЇ. Центральна частина міста. Майдан Корольова, 10. На червоній лінії забудови майдану Корольова, на яку виходить головним фасадом. Двома іншими — боковими — виходить на вул. В. Бердичівську та Новий бульвар. Складається з двох частин: основної і прибудови. Основна — дво-триповерхова (з двору), цегляна, побудована як прибутковий будинок у середині XIX ст., винаймалася губернською поштовою конторою В січні 1875 будинок придбано Маріїнською жіночою гімназією. З часу відкриття у 1866 знаходилася в найманих приміщеннях. Це був єдиний у Волинській губернії, до кінця XIX ст., жіночій середній навчальний заклад. В гімназії у 1900-х рр. викладав співи житомирський музичний діяч, музичний етнограф М.П. Гайдай — батько української співачки, народної артистки СРСР З.М. Гайдай (1902 — 1965) яка навчалась тут у 1912. Вихованками гімназії були також сестри Лесі Українки — Ніна та Ольга

Меморіальний будинок-музей академіка
Сергія Корольова

Будинок готелю Мінеля,
в якому жив Михайло Коцюбинський
[521]

Літературно-меморіальний будинок-
музей Володимира Короленка І SO J

Західний фасад будинку колишньої Жіночої маріїнської гімназії

Головний фасад будинку колишньої Жіночої маріїнської гімназії, що зорієнтований на майдан Корольова

Будинок, на Лермонтовській, 13, в якому знаходилась квартира Похідної групи воїнів ОУН-Б.

Косачі, природознавець М.Н. Копачевська, поетеса Вероніка Морозівна (В.Я. Морозова), мати Святослава Ріхтера – Г.П. Москальова. У 1919 гімназію було закрито. В її приміщенні розташувався перев'язочний пункт 44-ої стрілецької дивізії, в якому 18 серпня 1919 р. помер командир Таращанської бригади 44-ї дивізії В.Н. Боженко. В наступні роки в будинку знаходилась школа партійно-радянського будівництва, потім – одна із міських шкіл, школа-інтернат, Корольовський райвиконком, з 1983 міський центр дитячої творчості та дитяча картинна галерея. [окр. фото с. 117, 121]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.74, оп. 1, спр. 104, арк. 103, 104, 105, 106, 107, 108; Мокрицький Г. Малюнок на конверті. // "Комсомольська зірка", 1988, 12 січ.; Мокрицький Г.П. Святослав Ріхтер: Неразрезанные страницы из жизни Мастера. – Житомир: Вид-во "Волинь" 2002. – 24 с.; Розенблат Ф. Куточок народної артистки // "Радянська Житомирщина", 1971, 2 серп.

Георгій Мокрицький

55. БУДИНОК, В ЯКОМУ ЗНАХОДИЛАСЯ ЯВКА ПІДПІЛЬНИКІВ. Центральна частина міста. Вул. Лермонтовська, 5. На червоній лінії забудови вулиці. Споруджений у другій половині XIX ст. Двоповерховий, цегляний, на кам'яному фундаменті. До 1918 розміщувався з'їзд мирових суддів, з 1930-х років – аптекоуправління. Тут з кінця 1941 по травень 1943 у підвальному приміщенні знаходилася явка підпільної групи яку очолював Григорій Семенович Протасевич (1905 – 1943) – один з керівників підпільного міського (1942), та член підпільного обкому партії (з 1941). Перед війною працював завідувачим аптечним складом, з початку окупації міста – завідувачим аптекоуправлінням. Організував підпільну групу (1942) з медичних працівників, до складу якої входили С.Й. Першин – лікар обласної лікарні, І.Ф. Тринус – завідувач аптеки в Любарі, А.Г. Селюченко – завідувач ветеринарної аптеки в Житомирі, І.М. Сорокін – завідувач аптеки у Червоноармійську, В.В. Михайлов – колишній військлікар II рангу, який втік з полону і працював лікарем у с. Новий Завод Довбиського (нині Червоноармійського) району та інші. Під виглядом виконання службових обов'язків вони приїздили до аптекоуправління, зустрічалися з Г.С. Протасевичем, повідомляли необхідні розвіддані, отримували чергові завдання. Членам групи вдалося налагодити зв'язки з багатьма підпільними райкомами партії та групами, створити у ряді аптечних закладів області значний запас медикаментів та перев'язочного матеріалу, які переправлялись через зв'язкових партизанам. У травні 1943 Г.С. Протасевич, С.Й. Першин, І.М. Сорокін були схоплені і замучені у німецькій катівні. Їх прах покоїться у братській могилі жертв нацизму поблизу житлового масиву Довжик Богунського р-ну м. Житомир. (137). В.В. Михайлов у липні 1943

страчений вояками УПА. Г.С. Протасевич посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни. Його ім'я у 1988 присвоєно Житомирському фармацевтичному училищу. Нині у будинку розміщується обласне аптекоуправління, у підвальному приміщенні — фармацевтична фабрика.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 1376, оп. 1, спр. 3, арк. 3-4, 10, 13-14, 20-21; спр. 69, арк. 1, 4-6; спр. 151, арк. 25, 29, 33, 35, 228; спр. 227, арк. 8, 28; Ф. 76, оп. 3а; спр. 91, арк. 35; оп. 4, спр. 9, арк. 46, 138-144; Герои подполья. О подпольной борьбе советских патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. Вып. 2. — М., 1968. — С. 268-269, 278, 287, 289; Григорович Д., Денисенко Г., Нематый В. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — К., 1976. — С. 55; Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. — К., 1980. — С. 151, 157.

Олена Іващенко

56. БУДИНОК, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ ВОРОНИЙ Ю.Ю.

Південно-східна частина міста. Вул. Велика Бердичівська, 70, на території міської лікарні № 1. Споруджений в середині XIX ст. як один з корпусів лікарні. У цьому будинку в 1944 — 1950 працював Вороний Юрій Юрійович (1895 — 1965), український хірург, доктор медичних наук, професор, який 1933 здійснив першу у світі операцію з трансплантації нирки людині. Працюючи хірургом у житомирській міській лікарні № 1 Ю.Ю. Вороний разом із колегами Е. Левітаном, Н.А. Атаманчуком здійснювали складні нефрологічні операції. У Житомирі працював також в обласній та фізіотерапевтичній лікарнях. У 1950 Ю.Ю. Вороний переїхав до Києва, де спочатку працював в Інституті експериментальної медицини, а в 1953 — 1960 — в Київському НДІ невідкладної хірургії та переливання крові МОЗ УРСР (тепер Інститут гематології та трансфузії АМН України). Будинок зберігся у незмінному вигляді. В ньому знаходиться травмотологічне відділення Житомирської міської лікарні № 1.

Дж. та літ.: Книга рекордов Гіннеса. М; 1991. — С. 20; Мирский М.Б. Советский хирург Ю.Ю. Вороной — пионер аллотрансплантации трупной почки в клинике // "Клиническая хирургия.", 1973. — № 5 — С. 76-81; Самсонов С. В. Житомирські здравниці // "Рад. Житомирщина", 1994, 27 серп.

Георгій Мокрицький

57. БУДИНОК, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ ЗЕМЛЯК В.С.

Центральна частина міста. Вул. Б. Лятошинського, 16. З відступом від червоної лінії вулиці. Збудований в 1939. Триповерховий, цегляний з двома під'їздами. Зазнав часткової руйнації під час війни, відбудований у 1946. В ньому розмістилася редакція обласної газети "Радянська Житомирщина". З 1946 по 1958 у цьому будинку працював Василь Сидорович Земляк (В. Вацик) (1923 — 77) — український письменник, лауреат Шевченківської премії (1978) (посмертно). У цей період обіймав посади

Будинок «пансіона благородних девиць» (тепер фармфабрика)

Будинок хірургічного відділення міської лікарні №1 (1944), в якому працював Ю.Ю. Вороний

Будинок, в якому працював В.С. Земляк

Будинок російської публічної бібліотеки. Тепер обласна бібліотека для дітей. [53]

Охоронна дошка пам'ятки («Публічна бібліотека») нового зразка

Будинок, в якому в редакціях газет «Робітник» і «Радянська Волинь» працював І.А. Кочерга [59]

обласного кореспондента (1946 – 51), завідувача сільськогосподарським відділом (1951 – 52), відповідального секретаря газети "Радянська Житомирщина" (1952 – 58). Його публікації на сторінках газети того часу співзвучні з першими повістями "Рідна сторона" (1954), "Кам'яний Брід" (1957), які перейняті складними проблемами відбудови села. Повісті "Гнівний Стратіон" (1960), "Підполковник Шиманський" (1965), "Ніч без милосердя" (1973) відтворюють події з життя письменника, коли він воював з німецькими загарбниками в Ружинському партизанському загоні на Житомирщині. Земляк – партизанський псевдонім письменника, яким він уперше підписав оповідання "Галина Лебідь", надруковане в "Радянській Житомирщині" (1957). Тут, у цьому будинку, почав писати кіноповісті. 1963 – 66 – головний редактор Київської кіностудії ім. О. Довженка, де за його сценарієм знято художній фільм "Люди моєї долини" (1958). У Житомирі здобув вищу освіту у сільськогосподарському інституті (1946 – 50). Разом з Борисом Теном і Михайлом Клименком брав участь у створенні обласної організації Спілки письменників України (1965). У краєзнавчому музеї зберігаються рукописи перших літературних творів митця. Ім'я Василя Земляка присвоєно центральній міській бібліотеці (1983). На фасаді будинку, де він працював, встановлено меморіальну дошку (1982).

Дж. та літ.: Фонд Житомирського краєзнавчого музею ЖКМ КП 1140/ІД-2572; ЖКМ КП 1662/ІД-2519; Письменники Радянської України 1917 – 1987. Біобліограф. довідник. – К., 1988 – С. 230; Українська літературна енциклопедія, Т. 2. – К., 1990. – С. 262. Щерба С.П. Ружинський район//Книга Пам'яті України. Житомирська область. Т. 10. – Житомир, 1996. – С. 10; Монастирський Л.С. Житомирські стежки Василя Земляка // Поліський дивосвіт. Література рідного краю: Житомирщина. Ч. 1. – Житомир: Вид-во "Полісся". 2002. – С. 212-220; Володар чарівного коня. Спогади, статті, вірші про Василя Земляка // Земляк В. Заповіт любові – К., 1983; Музейна папка письменника // "Житомирщина", 1998, 21 квіт.

Олена Іващенко

58. БУДИНОК, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ КОВАЛІВ Л.Б. Центральна частина міста. Вул. Велика Бердичівська, 17. На червоній лінії забудови вулиці. Входить до ансамблю колишнього "Архірейського подвір'я", будівлі якого споруджувалися в середині XIX ст. Будинок двоповерховий, цегляний. Тут в листопаді-грудні 1919 знаходилась редакція газети української комуністичної організації "Пролетарська боротьба", редактором якої був Ковалів Левко Борисович (1894 – 1937), український політичний і державний діяч. В той час в газеті співробітничали українські політичні діячі Михайло Полоз (1890 – 1937), Олександр Шумський (1890 – 1946), згодом репресовані. Членом редколегії був український поет Іван Косач, друкував вірші Микола Вороний. З 1927 в цьому будинку знаходяться вій-

Меморіальна дошка В.С. Земляку на будинку, в якому він працював

Будинок комплексу Архірейського подвір'я, в якому працював Л.Б. Ковалів, перебував Т.Г. Шевченко

Меморіальна дошка Т.Г. Шевченку на будинку, в якому він перебував

Меморіальна дошка Іванові Кочерзі на будинку, в якому він працював

ськові частини Житомирського гарнізону. Будинок зберіг первісний архітектурний вигляд. У жовтні 1836 тут перебував Тарас Шевченко (меморіальна дошка була викрадена і у 2008 відновлена ураїнськими патріотами). [окр. фото с. 117]

Дж. та літ.: Комплект газети "Пролетарська боротьба" у фондах ДАЖО за 1919 – 1920 рр.; Юренко О.П. Левко Борисович Ковалів // УІЖ – 1993. – №3 – С. 94-104; Ковалів Левко Борисович // Довідник з історії України. Вид. 2. – К., 2002. – С. 318-319; Мокрицький Г.П. Журналістська та політична діяльність Левка Коваліва в Житомирі // Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення Другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції//Львів-Житомир, 1994. – С. 177-180.

Георгій Мокрицький

59. БУДИНОК, В ЯКОМУ ПРАЦЮВАВ КОЧЕРГА І.А.

Центральна частина міста. Вул. Михайлівська, 8, на розі вулиць Михайлівської та Бориса Лятошинського. Будинок цегляний, тинькований, триповерховий. Побудований наприкінці ХІХ ст. як прибутковий. У розташованих тут у 20 – 30-і роки редакціях газет "Робітник" та "Радянська Волинь" працював з 1928 по 1934 Іван Антонович Кочерга (1881 – 1952) – український драматург, заслужений діяч мистецтв України (1950). Від 1914 в Житомирі. З 1928 І.А. Кочерга – літературний редактор газет "Робітник" та "Радянська Волинь". В цей період був активним учасником культурного будівництва на Волині – разом з письменником О. Демчуком організував у Житомирі перші літературні гуртки. 1924 – 1934 плідно працював з трупю музично-драматичного театру, для якого написав п'єси "Алмазне жорно" (1927), "Фея гіркого мигдалю" (1926), "Свічине весілля" (1930), що йшли на сцені театру. (33). Заслужену славу письменнику принесли драматичні п'єси "Пісня про свічку" (1931) та "Майстри часу" (1934). За останню, І.А. Кочерга 1934 удостоєний третьої премії на Всесоюзному конкурсі. В 1934 І.А. Кочерга переїхав до Києва. До 100-річчя з дня народження драматурга 1981 на будинку встановлено меморіальну дошку з оргскла. В даний час у будинку розміщені банківські установи. Ім'я Івана Кочерги присвоєно обласному музично-драматичному театру та одній з вулиць Житомира. [окр. фото с. 112]

Дж. та літ.: Рукописний відділ Інституту літератури АН УРСР. 103 (фонд І.А. Кочерги); Станіславський М.Д., Рубінштейн Л.А. Театр Житомира. – К., 1972 – С. 69-72; Пульгер С.О. І.А. Кочерга – народжений для театру // Поліський дивосвіт. Література рідного краю – Житомирщини. – Ч. 1. – Житомир: Вид-во "Полісся" 2000, – С. 487-492.

Анатолій Журавський

60. БУДИНОК МАРІЇНСЬКОГО ДИТЯЧОГО ПРИТУЛКУ.

Південна частина міста. Вул. Жуйка, 3. З відступом від червоної лінії забудови вулиці. Побудований на початку ХХ ст. З 1936 в будинку розміщено музичну фабрику, яка почала діяти в 1934 на основі кустарної меблевої майстерні, з управлінням та ви-

робничими цехами. Всі виробничі процеси спочатку здійснювалися вручну. У 1940 фабрика виготовила 1500 баянів і 12 тис. гармоній. В роки Великої Вітчизняної війни устаткування фабрики було знищено, будинок частково зазнав ушкоджень. Відбудова почалася в лютому 1944. До кінця року діяли вже 7 цехів, працювало майже 100 робітників. Зростаючий попит на музичні інструменти зумовив будівництво нових цехів. 1952 до ладу стали ремонтно-будівельний, лісопильний цехи та цех товарів широкого вжитку, згодом головний 3-х поверховий корпус і центральний склад. 60-ті роки ХХ ст. стали часом перетворення фабрики в сучасне механізоване і автоматизоване підприємство: діяли міховий, складальний, акордеонний, столярний, оздоблювальний цехи та цех дитячої іграшки, які перейшли на конвеєрні й поточні процеси. З 1960 фабрика почала випускати акордеони. Знайшли широкий збут нові моделі баянів: "Україна", "Житомир", "Полісся"; гармоній: "Весна", "Марічка". Протягом 25 повоєнних років обсяг продукції зріс у 20 разів. З 1990 фабрика реорганізована в ВАТ "Мелодія", з 2002 — в ТОВ "Старт". Нині у будинку розміщується управління фабрики.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 3548, оп. 1, спр. 21, арк. 1; спр. 131, арк. 5; спр. 254, арк. 2; спр. 258, арк. 1-7; спр. 361, арк. 1; спр. 269, арк. 1-2.; Історія міст і сіл Житомирської області. — К., 1973, — С. 49, 105-106; Рибачок І.М. Житомирська область. — К., 1959, — С. 63; Рубінчик П. Розвиток промисловості за роки радянської влади — Житомир, 1954, — С. 17; Каповський Ю., Лев С., Павлов О. Житомирщина — К., — Довідник, 1969 — С. 40.

Любов Светлова

61. БУДИНОК МУЗИЧНОГО УЧИЛИЩА. Центральна частина міста. Вул. 1 Травня, 29. Кутовий, на червоних лініях забудови вулиць 1 Травня та Івана Франка. Двоповерховий, цегляний. Побудований у 1904 — 1905 як житловий. Будинок училища декілька разів перебудовувався. Спочатку був одноповерховим. Після 1950-х надбудований другим поверхом і зроблена двоповерхова прибудова з актовим залом. З 1972 у будинку працює Житомирська міська музична школа № 2. Перша музична школа в Житомирі була відкрита скрипалем Я.М. Строне у 1871. Проіснувала лише один рік. За нею відкрилися музичні школи К.Ф. фон Фейста (1875), П. Грінберга (1885), Є.В. Кущевської (1899), О.С. Ружицького (1900). Місцезнаходження їх невідоме. З вересня 1926 по вересень 1971 в цьому будинку розміщувалось Житомирське музичне училище, що бере початок з музичних класів місцевого відділення Імператорського Російського музичного Товариства, відкритих у Житомирі в 1905 на вул. Михайлівській, 7. З 1919 училище діяло як Волинська музична профшкола за адресою вулиця Михайлівська, 7 в приміщенні колишнього Житомирського від-

Будинок, в якому працював Іван Кочерга

Будинок колишнього Маріїнського притулку

Будинок, в якому знаходилось
Житомирське музичне училище

Будинок музичного училища
до капітального ремонту
фасадів. 1982.

Північне крило Нижчої
ремісничої школи (тепер
виробничі майстерні
Технологічного коледжу)

ділення ИРМО. У 1922 ліквідоване. У грудні 1924 знову відкрите в приміщенні колишнього ремісничого училища на вул. Московській, 39 як музична профшкола. У 1930 р. перейменована на Волинський музичний технікум реорганізований 1937 у Житомирське музичне училище. 1938 р. училищу присвоєно ім'я Віктора Косенка. В училищі викладали: композитор М.А. Скорульський (1925), професор музики С.А. Косова (1930 – 1940), музикознавець і композитор В.П. Задерацький (1946 – 1952), музикознавець і поет Борис Тен (М.В. Хомичевський) (1950-ті р.р.), хореограф К.Ю. Давидова (1930 – 31 р.р.), диригент В.Ф. Мареш (1914 – 1941). В цьому будинку училища навчалися: диригент, народний артист УРСР В.Б. Гнедаш (1946 – 1950); композитор, народний артист УРСР О.І. Білаш (1947 – 1951); доктор мистецтвознавства, професор Київської національної музичної академії К.І. Шамаєва (1947 – 1951); професор Казанської консерваторії (Росія) Ш.Г. Нізамудінов (1948 – 1952); соліст Беларуського театру опери і балету, народний артист Республіки Беларусь В. Гур'єв (1950 – 1954); професор Київської академії музики В.С. Паньков; народний артист Татарстану Г.З. Ройтфарб (1948 – 1952); заслужений артист України, доцент інституту мистецтв Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова А.І. Кузьменко (1955 – 1959); міністр культури Хабаровського краю (2002), професор Хабаровського державного інституту мистецтв і культури, заслужений працівник культури Російської Федерації Валерій В. Журомський (1957 – 1961); професор Хабаровського інституту мистецтв і культури Володимир В. Журомський (1961 – 1965); народний артист України, керівник ВІА "Кобза" Є. Коваленко (1963 – 1967); заслужений діяч мистецтв України, композитор, художній керівник театру естрадної пісні "Струни райдуги" В.П. Титаренко (1960 – 1963). В будинку музичного училища виступали з концертами відомі митці С.Т. Ріхтер (1948), М.І. Литвиненко-Вольгемут та М.І. Донець (початок 1930-х р.р.), Я.І. Зак та Е.Г. Гігельс (1930). [окр. фото с. 117]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.3-266, оп. 1, спр. 1247, арк. 43, 43 зв., 44, 45; Шамаєва К. Из юношеских лет. // Борис Николаевич Лятошинский: сб. статей. – К., 1987. – С. 132-133; Жалань і задумів неспокій: Спогади про Бориса Тена. – К., 1988. – С. 125-126; Копоть І.Є., Мокрицький Г.П. Віктор Косенко і Житомир: (Ілюстрована краєзнавча і музикознавча розповідь).-Житомир: "Журфонд" – 1996. – 32 с.; Житомирське музичне училище. Сторінки історії: 1905-2005 (історико-краєзнавча фоторозповідь). Упоряд. Є.Б. Дишнієва-Набедрик, Г.П. Мокрицький. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2005. – 140 с.

Георгій Мокрицький

62. БУДИНОК РЕМІСНИЧОЇ УЧИЛИЩА. Центральна частина міста. Вул.Московська,39. На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний. Споруджений в 1914 спеціаль-

Будинок колишнього
музичного училища
[51]

Майдан Корольова
(північно-східний бік).
Ліворуч – фасад будинку
колишнього Товариства
взаємного кредиту; в
центрі – комплекс будівель
архієрейського подвір'я;
праворуч кутова частина
будинку колишньої Жіночої
гімназії. [54, 58, 63]

Будинок колишньої ремісничої школи

Фрагмент фасаду. Лівий портал (двері перероблені на широке вікно).

Східний фасад вздовж червоної лінії вул. Московської

но для ремісничої школи в стилі неоготики: підкреслені вертикальні форми, стрільчасті вікна. Споруда має два несиметричні об'єми: двоповерховий зорієнтований головним фасадом на Московську вулицю і одноповерховий (майстерні) на розі вулиць Московської і Чапаєва. В обох об'ємах розміщено 27 кімнат. Головний фасад двоповерхового об'єму поділяється на три частини двома симетрично розміщеними на боках порталами-ризалітами на два вікна кожний. Вікна мають напівциркульне завершення і розміщуються у декоративному заглибленні з лучкоподібними тягами, які ніби підтримують верхню частину portalу, що увінчується кренельяжем з п'ятьох стовпчиків з хрестоподібними металевими дошками у псевдоготичному стилі. Завдяки подібним стовпчикам, тільки вищим підкреслюються кути будівлі. Для будинку характерна багата пластика і виразний ритм фасадів. Пілони влаштовані в центральній частині будівлі між порталами і повторюються через кожні дві вікна. Відсутні міжповерхові карнизи, їх роль виконують групи з трьох прямокутних цегляних виступів, у заглибленнях під вікнами. Склепіння віконних прорізів на другому поверсі утримують трапецієподібні замки з цегли. В оздобленні фасадів використовувалася не лише прямокутна, а й фігурна цегла, що дало змогу гарно оздобити карниз верхнього поверху. Будинок добре зберігся і є пам'яткою архітектури місцевого значення. Архітектор М.А. Лібрович. Школа утримувалася за рахунок державної казни а також земства і міської управи та процентів від капіталу заповіданого відомим житомирським меценатом І.М. Шодуаром. У школі було два класи, де 80 учнів безкоштовно набували спеціальностей: тесля, токарь, слюсар тощо. Завідував школою відомий житомирський інженер Ф.Я. Кашкадаєв. До становлення майстерень свій хист й вміння доклав М.С. Моргунов. Справжніми наступниками школи стали Житомирський технікум механічної обробки деревини, який понад 70 років працював у цьому будинку й нині діючий технологічний коледж. 25 – 28 червня 1924 в будинку проходив 8-й губернський з'їзд комсомолу Волині, делегатом якого був Микола Олексійович Островський (1904 – 1936) – учасник громадянської війни, в майбутньому відомий радянський письменник. На з'їзді він представляв комсомольську організацію Ізяславського району (нині Хмельницька область), був обраний до складу губкому комсомолу. Нині в будинку розміщуються навчальні майстерні технологічного коледжу. 1984 на фасаді будинку укріплена меморіальна дошка із білого мармуру (1,2 x 0,6 м) з відлитим у бронзі барельєфом письменника. (арх. М.Г. Марчук, ск. Д.Н. Красняк) і присвятним написом (викрадено). [окр. фото стор. 120]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.4, оп. 1, спр. 18, арк. 33; Стенографический отчет 8 Волинского губернского съезда ЛКСМУ. 25 – 29 июля 1924. –

Житомир, 1924. — 20 с; Островская Р. Николай Островский — М., 1974. — С. 63-64; Іващенко О.М. Нариси історії Житомирської обласної комсомольської організації — К., 1986. — С. 45-46; Мокрицький Георгій. Московська, 39. Історія будинку: від ремісничої школи до технологічного коледжу. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2001. — С. 4-8, 11-12.

Олена Іващенко

63. БУДИНОК ТОВАРИСТВА ВЗАЄМНОГО КРЕДИТУ.

Центральна частина міста. Майдан Корольова, 4/2, на розі з Михайлівською вулицею. Триповерховий, цегляний. Складається з двох симетричних частин: лівобічна виходить на Михайлівську вулицю, а правобічна — на майдан Корольова. Побудований 1900 для Товариства взаємного кредиту у стилі модернізованого барокко із застосуванням ліпнини, численних карнізів, прикрас, складної форми сандриків. В архітектурі будинку було застосовано принцип ритмічного чергування більш ефективних, динамічних елементів і спокійних другорядних частин фасаду. Через кожних чотири вікна (по другому поверху) п'яте було багатше оздоблене, мало трикутної форми карніз-сандрик, підкреслювалося пілонами і карнізом із суцільної цегляної кладки. Ці частини будинку виконували роль своєрідних ризалітів, що трохи виступали за лінію фасаду, підкреслюючи їх значення. Товариство нараховувало в середньому 600 членів. Серед них — мировий суддя П.А. Косач (батько Лесі Українки), місцевий скульптор Г.М. Олішкевич, засновник музичних класів артистичного Товариства, піаніст і педагог О.С. Ружицький. В лівобічній частині розташовувались в орендованих приміщеннях (1913 — 14) музичні класи Житомирського артистичного Товариства, в яких з 1906 по 1910 навчався Скорульський Михайло Адамович (1887 — 1950), український композитор, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР. Після закінчення Петербурзької консерваторії (1914) М.А. Скорульський повертається до Житомира. Викладає музику, у т.ч. в музичних класах Житомирського артистичного Товариства. Разом із ним тут викладали піаніст Т.Д. Ріхтер (батько Святослава Ріхтера) та музичний педагог, віолончеліст В.Ю. Коломойцев. В класах навчався майбутній український композитор Б.М. Лятошинський. В залі Товариства взаємного кредиту, на другому поверсі будинку у 1916 — 18 р.р. виступали з концертами М.А. Скорульський, 20 травня 1903 Ф.І. Шалаян (тепер тут сесійний зал міської ради). Стіни залу пам'ятають митців: Платона Цесевича, Михайла Ерденка, Йосипа Гофмана. У 1919 — 20 рр. в приміщенні Товариства діяли трупа Волинського театру ВЧК ім. Манцева та житомирський Другий державний драматичний театр, в 1922 р. тут відбулась прем'єра п'єси Івана Кочерги, який тоді жив і творив у Житомирі "Зубний біль Сатани" (28). У роки Великої Вітчизняної

Будинок колишнього Товариства взаємного кредиту (тепер міська рада), західний фасад вздовж Михайлівської вулиці.

Меморіальна дошка М.А. Скорульському, встановлена на західному фасаді будинку

Будинок колишнього
Волинського
губернського правління
[75]

Будинок колишнього
ремісничого училища [62]

Загальний вигляд будинку колишньої
Жіночої маріїнської гімназії
[54]

Кутовий фасад будинку колишнього Товариства
Взаємного кредиту (тепер міська рада), на якому
обабіч входу встановлено мармурові пам'ятні дошки
з найменуванням усіх військових частин і з'єднань,
які брали участь у визволенні Житомира від німецьких
загарбників у 1943 р.
[63]

Загальний вигляд будівлі
колишнього Товариства Взаємного кредиту
після реконструкції, а також
капітального ремонту фасадів
у 2005 - 2006 роках.
[63]

Пам'ятні дошки, встановлені на кутовому фасаді (фронтоні) обабіч входу до міської ради

Одне з приміщень колишньої вчительської семінарії (тепер гуманітарна гімназія №23).

війни будинок був частково пошкоджений. У 1950-х р.р. перепланований, реконструйований, надбудований третім поверхом, з'єднаний новою фасадною стінкою з сусідніми будівлями, що існували до 1941 як самостійні. З 1959 тут знаходиться міська рада та її управління і відділи. 1987 на будинку (лівобічне крило) встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфом М.А. Скорульського та написом. На пілонах перед центральним входом до будинку укріплені дві пам'ятні мармурові дошки на честь військових частин і з'єднань, які звільняли Житомир від німецько-фашистських загарбників. [окр. фото с. 117, 121]

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 249, спр. 24, арк. 217; спр. 26, арк. 409; Ф. 62, оп. 1, спр. 1168, арк. 1-45; "Волинь", 1917, 18 жовт.; Михайло Скорульський: Воспоминания. Письма. Материалы. — К.: Вид-во "Музична Україна", 1988. — С. 3-9, 17-32, 256-264, 267-271; Летопись жизни и творчества Ф.И. Шаляпина. В 2-х кн., 2-е изд. доп. — Л., 1986 — С. 246-258; Мокрицький Г.П. Святослав Рихтер: Неразрезанные страницы из жизни Мастера. — Житомир, Вид-во "Волинь", 2002. — 24 с; Мокрицький Г.П. Майдан Рад, 4: історія будинку: Від Товариства взаємного кредиту до міської ради: (архітектурно-краєзнавчий нарис). Житомир: Вид-во "Волинь", 2002. — 24 с.; Копоть І.Є., Мокрицький Г.П. Віктор Косенко і Житомир: (ілюстрована краєзнавча і музикознавча розповідь). — Житомир: "Журфонд", 1996. — 32 с.

Георгій Мокрицький

64. БУДИНОК ГУМАНІТАРНОЇ ГІМНАЗІЇ 23. Центральна частина міста. Вул. Бориса Лятошинського, 14. З відступом від червоної лінії вулиці. Двоповерховий, цегляний. Побудований в 1864 р. для чоловічого духовного училища в стилі класицизму. Довжина буд. 36 м, шир. 39 м, вис. 10 м. Загальна корисна площа 2112 кв. м. Має 15 класних кімнат з 26 вікнами, три допоміжних приміщення. Вікна, двері та перекриття дерев'яні. В будинку була домовая церква. В роки Великої Вітчизняної війни будинок зазнав руйнації, залишилися лише одні стіни. Відбудований 1950, ознаки архітектурного стилю зникли. З 1964 школа стала спеціалізованою з поглибленим вивченням англійської мови з 1 класу, з 2000 р. одержала статус гуманітарної гімназії № 23. З 1920 в будинку почала діяти єдина трудова школа № 23 — найбільша на той час школа в місті, в якій здобували знання 368 учнів і працювало 19 вчителів. З 1934 до 1941 в школі навчався Михайло Йосипович Очерет (1926 — 44) — Герой Радянського Союзу (з 31.05.1945). Народився в Житомирі в сім'ї службовця. Закінчив 7 класів 23-ї середньої школи. Від початку Великої Вітчизняної війни в евакуації у м. Пугачов Саратовської області (РФ). У діючій армії з жовтня 1944 на 1-му Білоруському фронті. Стрелець 990-го стрілецького полку 230-ї стрілецької дивізії, ефрейтор М.Й. Очерет відзначився в бою 8 лютого 1945 на лівому боці р. Одер в

районі населеного пункту Карлсбізе (10 км на схід м. Вріцен, Німеччина), коли танк противника наблизився до командного пункту батальйону, він з гранатою кинувся під танк і підірвав його. Ціною власного життя сприяв виконанню бойового завдання. Звання Героя присвоєно 31 травня 1945 посмертно. Нагороджений орденом Леніна. Похований в населеному пункті Нюйлевин (9 км на схід м. Вріцен). 1965 на будинку школи укріплена дошка з сірого мармуру (0,8 x 0,6) з меморіальним написом. [окр. фото с. 144]

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф.33, оп. 793756, спр. 35, арк. 325; ДАЖО. – Ф. 4413, – оп. 1, спр. 1, арк. 108-109; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, т. 2 – М., 1988, – С. 215; Золотые Звезды Полесья. Очерки о Героях Советского Союза. Вид. 3, виправлене і доповнене – К., 1985. – С. 314-316; Волинская духовная семинария – Житомир, 1901, – 145 с.; Вержбицкий Т. Краткое описание города Житомира. – Житомир, 1889. Івашенко О.М. Герої землі Житомирської, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни // Книга Пам'яті України. Житомирська область, т. 12 – Житомир, 1998, – С. 189; Меліненкова Евеліна. Історія моєї школи. Художньо-документальний нарис – Житомир, 2000, – С. 19-20.

Олена Іващенко

65. БУДИНОК ШКОЛИ № 32. Південно-західна частина міста. Вул. Черняхівського, 36. На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний, збудований 1936 для середньої школи № 32. Тут з 1936 по 1941 вчилися Леонід Сергійович Калинович (1924 – 1943) і Олександр Степанович Якубець (1925 – 1943) – уродженці Житомира, комсомольці, члени підпільної міської організації, згодом – партизани з'єднання І.І. Шитова. Олександр Якубець під час розвідки попав у засідку, був поранений і взятий в полон. Після 39 діб катування у гестапо повішений 17 липня 1943 на Сінній площі в Житомирі. Леонід Калинович після арешту Якубця став партизанським розвідником. 22 грудня 1943 в бою з фашистами біля села Глибочок Троянівського (тепер Житомирського) району був поранений але поля бою не залишив. Коли закінчилися патрони, останньою гранатою підірвав себе разом з ворогами. У 1965 до 20-річчя Перемоги школі присвоєно ім'я Калиновича. Через 10 років завдяки пошуковій роботі увічнено ім'я Якубця: провулок Гранітний, де він народився і жив, названо його іменем. 1976 на фасаді школи встановлена меморіальна мармурова дошка розміром 1,2 x 1,5 м з барельєфним погруддям героя і присвятним текстом (ск. В. Фещенко, арх. М. Марчук).

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.76. – оп. 3а, спр. 1 38, арк. 132; Книга Пам'яті України. Житомирська область. Т. 12, С. 329, 331; Костриця М., Кондратюк Р. Середня школа № 32 ім. Л. Калиновича. – Житомир: "Журфонд", 1996; Юні месники Поліського краю. – Житомир, 1997, – С. 3-4, 28, 32.

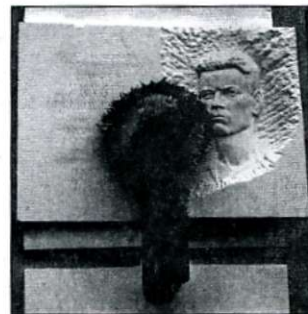
Павло Слідзюк

Пам'ятна дошка Михайлу Очерету на фасаді будинку гуманітарної гімназії №23

Будинок школи № 32

Пам'ятна дошка О.С. Якубцю на фасаді будинку школи № 32

Старий бульвар, 8

Пам'ятний знак з нагоди нагородження Житомира орденом «Трудового Червоного Знамени»

Вул. Пушкінська, корпус історико-філологічного факультету

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ НИКОНЧУК

КОСТЯНТИН ПЕТРОВИЧ МИХАЛЬЧУК

вул. В. Бердичівська, 36

Соборний майдан, 6. Пам'ятна плита на місці страти заручників німецько-нацистськими окупантами.

Меморіальні та пам'ятні дошки і пам'ятні знаки про які статті в цьому розділі відсутні

вул. В. Бердичівська, 11

вул. Подільська, 9

66. ВІЙСЬКОВЕ КЛАДОВИЩЕ №1. Північно-західна частина міста. Вул. Перемоги, 82. Північно-західна частина Вільського (російського) кладовища. Займає площу близько 2 тис. кв. м. Утворилося в 1943 – 45, як військова дільниця. У 113-ти братських та 819-ти одиночних могилах поховано 1144 радянських воїни (імена 1140 відомі – *див. додаток 1.1.*) 38-ї, 1-ї гвардійської армій, та інших частин 1-го Українського фронту, які загинули в боях за Житомир у листопаді – грудні 1943; померли 1944 – 45 у госпіталях дислокованих у місті. В числі похованих на кладовищі також 70 військовослужбовців житомирського гарнізону, які померли або загинули у 1946 – 65 рр. 1965 на братських могилах встановлені бетонні обеліски, з присвятним написом, на одиночних могилах покладені плити з чорного лабрадорита (0,35 x 25 см), на яких викарбувано номери ряду, могили, військове звання, прізвище з ініціалами, дати народження та смерті.

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф. 1206, оп. 2, спр. 92, арк. 97-98; спр. 93, арк. 75, 91, 94; Ф. 1331, оп. 1, спр. 10, арк. 22-23; Ф. 1349, оп. 1, спр. 3, арк. 41, 42, 44; Ф. 1367, оп. 1, спр. 40, арк. 478-479; оп. 2, спр. 12, арк. 176-177; 180-181; 183; Ф. 1611, оп. 2, спр. 9, арк. 7-11; Ф. 1635, оп. 2, спр. 42, арк. 2-45; Ф. 1651, оп. 2, спр. 32, арк. 3-89; ДАЖО. – Ф. 2668, оп. 3, спр. 3, арк. 112; спр. 114, арк. 1-14; Ф. 4413, оп. 1, спр. 3, арк. 114-115; Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., 1985. – С. 91-92; Военные грозы над Полесьем – К., 1985. – С. 103-106; 170-173.

Олена Іващенко

67. ВІЙСЬКОВЕ КЛАДОВИЩЕ № 2. Південно-східна частина міста. Вул. Селецька, 11. Кладовище прямокутної форми, площею 2 га, обнесено з південної сторони металевою, з північної, східної та західної сторін бетонною декоративною огорожею. 1945 – 1948 тут перепоховано з могил розташованих в різних частинах міста останки радянських воїнів, які загинули в боях за Житомир у листопаді – грудні 1943. У 29 братських та 425 одиночних могилах поховано 742 радянські воїни (прізвища 717 відомі – *див. дод. 1.2.*) та військовослужбовці житомирського гарнізону, які померли або загинули у повоєнні роки. На кожній з братських та одиночних могил вмонтовано плитку (40 x 25 см) з чорного лабрадориту з викарбованими на них військовим званням, прізвищем та ініціалами, роком народження і датою поховання. В центрі кладовища встановлено бетонну скульптуру воїна. Перед постаментом горизонтально покладені три плити із габро (0,8 x 0,6 м) з прізвищами Героїв Радянського Союзу, які загинули у боях за звільнення Житомирської області.

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф. 1367, оп. 1, спр. 40, арк. 468, 479; спр. 12, арк. 176, 177, 180, 181, 188, 192; Ф. 1669, оп. 2, спр. 14, арк. 97, 98; Ф. 1206, оп. 2, спр. 93, арк. 81-83; ДАЖО. – Ф.Р. 420, оп. 1, спр. 9, арк. 23, 12, 14; Военные грозы над Полесьем. Житомирщина в годы Великой Отечественной войны. – К., 1985. – С. 103-104, 170-173.

Микола Горб

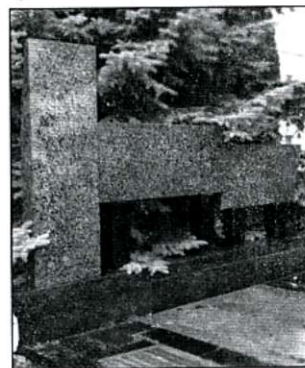
Пам'ятник загиблим воїнам, які визволяли Житомир, на військовому кладовищі № 2.

Пам'ятна плита на військовому кладовищі № 2 з прізвищами Героїв Радянського Союзу, які полягли у боях за визволення Житомирщини від німецько-нацистських загарбників

Головний корпус колишніх очисних винних складів (тепер лікєро-горілочаний завод). Пам'ятки історії та промислової архітектури.

Пам'ятний знак, присвячений 100-річчю лікєро-горілочаного заводу

68. КАЗЕННИЙ ОЧИСНИЙ ВИННИЙ СКЛАД. Південно-східна частина міста. Вул. 1 Травня, 38. Волинське акцизне управління 1896 придбало в приватних власників по вул. Базарній, 26 майже 3 тис. кв. сажень землі за 12 тис. руб. На цій ділянці було збудовано одноповерхове цегляне приміщення очисного винного складу, яке збереглося до наших днів. Кам'яний фундамент, стіни вимуровані товстою кладкою. Дах двосхилий, вкритий залізом. В ньому розмістилися контора і 6 виробничих підрозділів: спиртоприймальний, очисний, сортувальний, мийний, розливний і машинний. Це було звичайне спирто-горілчане підприємство, яке в кінці XIX ст. мало назву очисний винний склад, оскільки виробляло підакцизний товар, що обліковувався на складі. Офіційне відкриття його відбулося 1 липня 1896. Житомирський очисний склад № 1 був першим подібним підприємством у Волинській губернії і найбільшим за обсягами продукції з усіх 16 казенних очисних складів Волині. Він був розрахований на очищення 205 тис. відер на рік вина звичайного і 50 тис. відер вина столового. Для реалізації продукції за складом закріплювалися 8 казенних лавок першого, 20 — другого і 90 — третього розрядів. Склад також виробляв спирт міцністю 57, 90 і 95 градусів. Останні відпускалися для потреб аптек, міської та Червоного Хреста лікарень. 1902 підприємство розширило свою територію ще на 666 кв. сажень, його загальна площа становила понад 3,6 тис. кв. сажень. В роки першої світової війни в приміщенні складу було відкрито лазарет для поранених воїнів на 100 ліжок, які були обладнані й утримувалися на кошти відомого житомирського мецената І.М. де-Шодуара. Під час громадянської війни внаслідок відсутності сировини склад не діяв. Його приміщення використовувалися військовими частинами й різними установами. Наприкінці 1926 очисний склад зазнав капітального ремонту й була здійснена реконструкція. З 1927 підприємство почало діяти як Житомирський спирто-горілочаний завод. Почало зростати число робітників: якщо в 1927 їх налічувалося 42, то в 1929 вже 70. Завод випускав хлібне та столове вино і спирт-денатурат. З 1938 носить назву — лікєро-горілочаний. Напередодні війни на ньому працювало понад 100 чоловік, діяло два напівавтомата розливу. Його продукція: горілки "Пшенична" і "Московська", гіркі настоянки і наливки користувалися великим попитом у житомир'ян. У роки тимчасової німецької окупації гітлерівці прагнули налагодити виробництво спирту. Цього вимагав наказ рейхскомісара України про відправку спирту до Німеччини в бензинових цистернах військових частин, що поверталися з фронту. Однак їм вдалося це зробити на короткий проміжок часу. На 1 січня 1944, після визволення Житомира, завод не працював, втрати, завдані ворогом заводі, складали 1855762 крб. Відбудова почалась

відразу після визволення міста. На кінець року завод виробив 147,5 тис. декалітрів горілки й лікєро-горілочаних виробів. 50-ті роки ХХ ст. позначені початком автоматизації й механізації процесів виробництва: встановлено перший автомат розливу, друга пляшководна машина й етикувальний автомат, у посудному цеху — стрічковий транспортер. В 60-ті продовжувалася модернізація виробництва — був введений в дію новий паровий котел, бракувальні апарати, в 1965 — обкатувальні автомати із застосуванням алюмінієвих ковпачків. Саме в цей час починається створення авторських горілок. Першою з них стала "Житомирська ароматна", в основу якої був взятий настій із березових бруньок. В 1970 споруджуються нові приміщення пляшководного цеху, дегустаційного залу, встановлюється автоматична лінія італійського виробництва. Були запущені у виробництво нові сорти горілки, в основі яких — цілющі властивості дарів поліської природи: "Житомирська ювілейна" до 1100-річчя Житомира, "Поліська особлива", "Древлянська", "Замкова гора" та інші. Горілка "Житомирська ароматна" була удостоєна Золотої медалі на виставці в Москві в 1969 і призу на виставці в Лос-Анджелосі (США) в 1977. 1995 завод отримав кубок "Золотий глобус" за конкурентноспроможну і якісну продукцію, в 1997, 2001 — Європейський приз за якість "Золотий глобус". Досягнення заводу в значній мірі стали результатом того, що понад тридцять років заводом керував талановитий винороб, організатор І.А. Юргутіс. Помер 2007 р. Нині потужність підприємства становить 1 мільйон 100 тис. декалітрів продукції на рік, асортимент налічує близько 60 видів продукції. З нагоди 100-річчя Житомирського лікєро-горілочаного заводу на його території в 1996 встановлена із рожевого граніту стела (вис. 3 м., шир. 0,4 м.) з меморіальним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф.8, оп. 1, спр. 21, арк. 24; Газета "Волинь", 1896, 3, 6 лип.; Газета "Жизнь Волини", 1914, 5 жовт.; Голованова І.Л. За рідну землю, отчий дім. — Житомир, 2001. — С. 33-37, 49-50; Савчук І.К. Кораллы Диониса. — Житомир, 2000. — 302 с.

Іраїда Голованова

69. КОМПЛЕКС БУДІВЕЛЬ БОГОУГОДНИХ ЗАКЛАДІВ. Південна частина міста. Вул. В. Бердичівська, 70. 7 корпусів діючої міської лікарні № 1, споруджені у другій пол. ХІХ — початку ХХ ст., збереглися до наших днів. Головний корпус збудований 1886. Триповерховий, цегляний прямокутний у плані, неокласичного стилю. 1943 частково зруйнований. Відбудований у 1947. Реконструйований у 1960-х з надбудовою четвертого поверху, з прибудовою трьох розвинутих ризалітів. В ньому розміщені пологове відділення, хірургічні та відділення інтенсивної терапії. Корпус інфекційного відділення № 1 збудований 1886. Двоповерховий, цегляний будинок чотирикутний у

Головний фасад старого корпусу колишніх казенних очисних винних складів (нині ДП «Житомирський лікєро-горілочаний завод») і старовинна огорожа вздовж хідника вулиці 1 Травня.

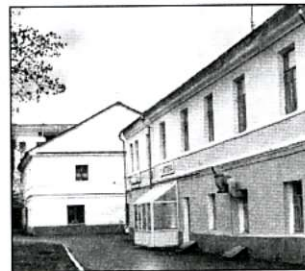
Головний корпус міської лікарні №1 побудований на базі дореволюційного триповерхового будинку Богоугодних закладів. У 1960-х рр. прибудовано три ризаліта і надбудовано 4-й поверх.

Східний флігель комплексу Богогодних закладів в неокласичному стилі.

Лікувальний корпус, збудований у 1904 р. в у стилі псевдомодерну

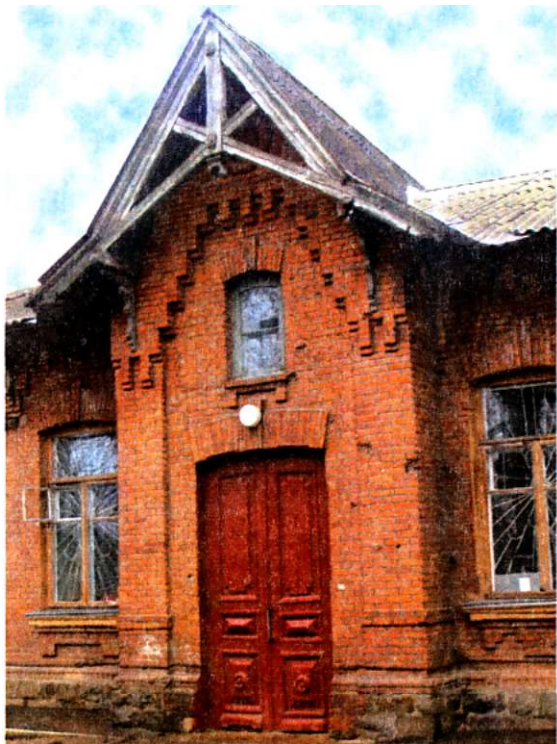
Східна фланкуюча забудова комплексу Богогодних закладів

Пральня. Поч. 1911.

плані, неокласичного стилю. 1943 зазнав часткової руйнації. Відбудований у 1947 і в такому вигляді зберігся до наших днів. До 1978 в ньому розміщувалося інфекційне відділення, з наступного року – адміністрація лікарні. Корпус інфекційного відділення № 2 збудований 1904 у псевдомодерному стилі. Одноповерховий, цегляний, з трьома окремими входами, що являють собою оригінальні портали, які завершуються гострокінечним двоскатним півшпильовим дахом [окр. фото с. 129]. Вертикально розвинений портал в горизонтальній площині підкреслено пілонами класичного ордера, у вертикальній – членується дверним прорізом, з масивним лучкоподібним сандріком, що має слабовиявлений псевдозамок, невеликим віконцем над ним, трапецієподібним ступінчастим цегляним карнизом. Над дверима влаштовано навіс як продовження даху, що тримається на дерев'яній фахверковій конструкції, яка складається з двох розпірних балок, що під тупим кутом утворюють над дверима фронтон, і на перетині яких укріплено вертикальний несучий брусок-стояк, вивершення якого тримає гребінь (ребро) виступаючого над входом даху, а низ завершується декоративною гиркою (важком). Схили даху підтримують декоративні кронштейни у мотивах романського стилю, що завершуються різбленими валютами. Корпус зберігся і продовжує функціонувати як інфекційне відділення. Корпус урологічного відділення збудований 1886. Одноповерховий, цегляний, з трьома сильно розвинутими ризалітами, на три окремі входи. Частково перебудований. До 1913 використовувався як громадська богодільня для престарілих людей. Утримувалася на кошти лікарні та добровільних пожертвувань. 1921 – 1941 в будинку розміщувалося травматологічне відділення. В роки окупації Житомира німецькими військами тут розміщувалося хірургічне відділення. Нині в ньому функціонують: уронефрологічний центр, травматологічне відділення та травматологічний пункт невідкладної допомоги. Корпус паталого-анатомічного відділення збудований 1905. Одноповерховий, цегляний, прямокутний у плані, на масивному кам'яному фундаменті і цоколі. У 1909 до нього прибудовано мург на 2 кімнати з льодовнею. Обидва будинки збереглися у первісному вигляді й використовуються за призначенням. Корпус пральні збудований 1911. Двоповерховий, цегляний, квадратний у плані, з кам'яними фундаментом та розвиненим цоколем, верхня частина якого є частиною стіни із мішаною «німецькою» цеглянокам'яною кладкою. 1921 до нього прибудовано одноповерхове, цегляне приміщення, в якому розміщено котельню й дизельну камеру. В 1943 частково зруйнований. Відбудований у 1948. Нині продовжує виконувати свої функції. Корпус бактеріологічної лабораторії збудований 1913. Двоповерхо-

Пам'ятка історії та промислової архітектури Казенний очисний винний склад (теперлікоро-горілчаний завод) /6SJ

Вхід до інфекційного корпусу Богоугодних закладів (1904). [69]

Головний корпус Державного університету ім. Івана Франка (колишня І чоловіча гімназія). [70]

Будинок харчоблоку. Цегляний, первісно тинькований, еkleктика. Поч. ХХ ст. По центральній вісі будинку для підсилення освітлення головного приміщення влаштовано надбудову у вигляді прямокутного ліхтаря з глухими фронтонами та двоскатною покрівлею, що створює оригінальну композицію з трьох симетричних об'ємів. Фронтони підтримуються у поперечному розрізі слабовиявленими контрфорсами, що спираються на пілони. Ліхтар зорієнтований на схід та захід, що забезпечувало додаткове освітлення вранці та увечері, коли рівень природного освітлення на рівні першого поверху недостатній. У стінах фронтонів ліхтаря влаштовано димоходи, які у шпильях завершуються прямокутними димарями, оздобленими у вивершенні фризом з мурованої під кутом 45 градусів цегли та карнизом, який підтримується декоративними цегляними зубчиками (сухариками). У 1980-х роках фасади необачно спрощені і обличковані керамічною плиткою.

Західний флігель комплексу Богоугодних закладів у неокласичному стилі

вий, цегляний, прямокутний в плані з трьома ризалітами. 1922 – 40 використовувався як обласна санітарно-бактеріологічна лабораторія. У 1941 частково зруйнований. Відбудований 1947. Має два входи. Тут розміщені бактеріологічна лабораторія та офтальмологічне відділення. В різні роки в лікарні працювали: К.І. Коровицький (1861 – 1921), доктор медичних наук, професор, відомий інфекціоніст; С.М. Тер-Арутюнянц (1880 – 1967), доктор медицини, заслужений лікар УРСР (1964), засновник офтальмологічної служби на Житомирщині, автор розробки наукового методу лікування антиглаукоматозної іредектомії. В роки Великої Вітчизняної війни в хірургічному відділенні лікарні працювали О.Ф. Гербачевський (1884 – 1979), засновник хірургічної та рентгенологічної служби Житомирщини, Заслужений лікар України (1944), Герой Соціалістичної Праці (1969) [84, 131] та Ю.Ю. Вороний, який здійснив першу у світі операцію з пересадки нирки [56]. 1984 біля головного корпусу встановлено скульптуру медичної сестри [144].

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 171; Ф. 58, оп. 1, спр. 731; Ф. 226, оп. 1, спр. 87; спр. 119; Ф. 329, оп. 1, спр. 87; Ф. 3723, оп. 1, спр. 602; Ф. 4919, оп. 1, спр. 4; Памятная книжка Волынской губернии на 1886 г. – Житомир, 1886. Розд. IV. – С. 15; Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. – Житомир, 1915. – Розд. IV, С. 21; Обзор Волынской губернии за 1907 год. – Житомир, 1907. – С. 59; Врачебно-санитарная хроника Волынской губернии. 1916, № 4. – С. 2-5; Щерба С.П., Кузьмін О.С., Ямковий І.П., На варті здоров'я. 220 років першій Житомирській міській лікарні. – Житомир, 1996. – С. 10-11, 15, 21-23; Васильєв Н.Н. Лікарська династія Коровицьких. // Житомирщина в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 170-174; Білоус В.Й. Тер-Арутюнянц – засновник офтальмологічної служби на Волині. – Там само – С. 189-191; Дещук О. Партизанський лікар. // "Радянська Житомирщина", 1962, 9 трав.; Самая первая больница Житомирщины: Вчера, сегодня, завтра.../Авт. текста С.В. Харченко – Житомир: Полісся, 2002. – 52 с.

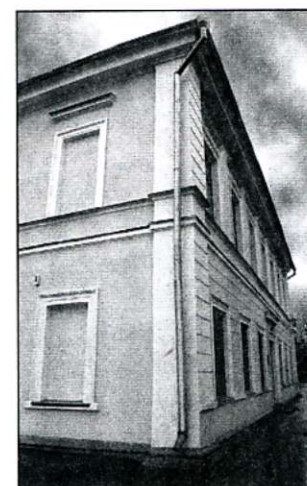
Олександр Кузьмін
Георгій Мокрицький

70. КОМПЛЕКС БУДІВЕЛЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ. Центральна частина міста. Вул. В. Бердичівська, 40. З відступом від червоної лінії забудови вулиці. Головним фасадом виходить на вул. В. Бердичівську. Побудований 1862 для Житомирської чоловічої гімназії, яка розміщувалася в ньому до закриття в 1918. В наступні роки (1862 – 64) зліва і справа на відстані 30 м від навчального корпусу були збудовані кам'яні двоповерхові флігелі, в яких розміщувались канцелярія гімназії та квартира її директора, а в другому бібліотека і житло для вихователів гімназії. Будинок П-подібний в плані, двоповерховий, цегляний, тинькований. Вікна прямокутні, дах залізний, двосхилий. Перший поверх фасаду виконаний з рустуванням. У центральній частині будинку портик, перед фасадом палісадник з рідкісними деревами та фонтаном. Будинок

мав два входи: парадний та робочий. З просторого фойє парадного входу східці вели на другий поверх, у правому крилі якого знаходився актовий зал, у лівому – зал для відпочинку. Останню площу займали класні кімнати, церква, музей та кабінет директора. 1881 – 88 директором гімназії працював Л.М. Омелянський, його син Василь Леонідович (1867 – 1928) проживав разом з родиною в квартирі директора – в майбутньому вчений-мікробіолог, академік АН СРСР [16]. В гімназії 1906 – 08 працював вчителем російської мови батько С.П. Корольова. Тут з 1863 по 1866 у початкових класах навчався В.Г. Короленко (1853 – 1921) – видатний письменник і публіцист, почесний академік Петербурзької АН (з 1900), почесний академік Російської АН (з 1918), редактор журналу "Русское богатство" (з 1893). Про роки навчання в Житомирській гімназії письменник згадує в автобіографічному творі "Історія мого сучасника" (1922). В різні роки в цьому будинку гімназію літературознавець М.П. Дашкевич (1868), паталогоанатом В.В. Подвисоцький (1875), геолог П.А. Тутковський (1877), етнограф Л.Я. Штернберг (1880), ботанік В.І. Липський (1877), мікробіолог В.Л. Омелянський (1886), ботанік В.М. Арциховський (1893), історик В.К. Липинський (1897), (1883), письменник В.Ф. Боцяновський (1888), польський композитор Ю. Зарембський (1872), український композитор М.А. Скорульський (1906), математик Є.Є. Слуцький (1899), громадсько-політичний і державний діяч І.А. Фещенко-Чопівський (1903), політичний діяч М.Ф. Чечель (1909), хімік М.І. Усанович (1912) та інші. Із жовтня 1919 в будинку розміщувався Волинський педагогічний інститут, Волинський інститут народної освіти (з 1920), Інститут соціального виховання (з 1929), Педагогічний (з 1934), Вчительський (з 1935), Педагогічний (з 1938), 2002 Університет ім. Франка. Серед його випускників багато вчених, відомих педагогів, поетів, письменників, громадських діячів: письменник-перекладач М.В. Хомичевський (Борис Тен), геолог, академік АН України В.Г. Бондарчук (1926); член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР В.К. Демиденко (1952); професор М.І. Лавринович (1957) та інші. В роки Великої Вітчизняної війни будинок був пошкоджений. В ході реконструкції, 1962 добудовано третій поверх з куполом астрономічної обсерваторії. Наприкінці 1980-х споруджено новий корпус, в якому розмістилися історичний, філологічний та факультет підготовки вчителів початкових класів. Університет ім. І. Франка (з 2004) готує фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів: бакалавр, спеціаліст, магістр денної і заочної форм навчання; три інститути, п'ять науково-дослідних центрів, дев'ять факультетів, 35 кафедр, 48 академіків і членів кореспондентів НАН, галузевих академій, докторів наук, професорів, 180 кандидатів наук, доцентів, 10 заслужених працівників науки, освіти, культури України; 3 народних артисти України; 5 навчаль-

Реконструйований та надбудований корпус колишньої чоловічої гімназії №1 (тепер університет ім. І. Франка).

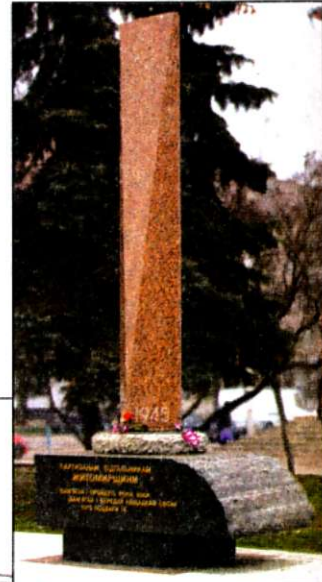

Західний флігель гімназії – тепер університетська бібліотека

Братська могила радянських воїнів на вул. Северина Наливайка, 29 (Крошня). [72]

Пам'ятний знак партизанам і підпільникам Житомирщини, які загинули під час Великої Вітчизняної війни
Відреставрована і надбудована будівля одного з корпусів колишньої духовної семінарії [76]

них корпусів, 97 лабораторій і навчальних кабінетів, магістра-тура, аспірантура, докторантура, локальна комп'ютерна мережа, кабельний зв'язок, обсерваторія, бібліотека, у фондах якої налічується понад 500 тис. томів, 5 читальних залів, агробіо-станція площею 18,2 га, 5 гуртожитків, їдальня, студентські кав'ярні. Університет нині — навчально-виробничий комплекс "Полісся", який включає в себе суб'єктів із загальною кількістю понад 18 тис. студентів, викладачів і співробітників. В 1973 на будинку встановлено меморіальну дошку із сірого граніту (1,5 м x 0,8 см). На ній барельєфне зображення В.Г. Короленка (ск. Д.Н. Красняк) й присвятний напис.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф.72, оп. 1, спр. 209, арк. 32; спр. 360, арк. 223-224; спр. 612, арк. 246; спр. 715, арк. 51 зв.; Ф. 98, оп. 1; спр. 3, арк. 16-17; спр. 4, арк. 19, 50; спр. 9, арк. 8-8 зв.; Ф. 2636, оп. 1, спр. 10, арк. 73; Житомирская 1-я мужская гимназия. Пятидесятилетие гимназической церкви (1867 — 1917) — Житомир, 1917. — С. 10, 25-30; Краткий отчет о состоянии Житомирской первой гимназии за 1900/1901 учебный год. — Житомир, 1901. — С. 3-31; Музей В.Г. Короленко в Житомире. — К., 1978. — С. 5; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біобліографічний довідник — К., 1998. — С. 177, 182; Установи народної освіти на Волині по матеріалам Губнарсовіти на 1 січня 1924 р. — Житомир, 1924. — С. 641; О работе губотдела народного образования // Известия Волынского губревкома — 1919, 13 груд.; Іващенко О.М. З історії Житомирського педагогічного інституту (1919 — 1929 рр.) // Вісник Житомирського педагогічного університету. Наук. журнал. № 3 — Житомир, 1999. — С. 3-8; Іващенко О.М., Кузьмін О.С., Кучерук І.М. та ін. Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка. Іст. нарис. — К., 2002. — 87 с.

Олена Іващенко

71. БРАТСЬКІ МОГИЛИ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ. Північна частина міста. Вул. Северина Наливайка, 81. Новоукраїнське кладовище. В 3-х могилах, що розміщені поруч, поховані 11 воїнів 304-ї та 328-ї стрілецьких дивізій, які загинули в боях за остаточне визволення міста від німецьких загарбників 30-31 грудня 1943. (*див. дод. № 1.3.*) В 1961 біля могили встановлено пам'ятний знак із сірого полірованого граніту обеліск (вис. 2,2 м.) з меморіальним написом на фасадній стороні. Сіра гранітна плита (1,2 x 1 м) з іменами загиблих приставлена вертикально перед обеліском.

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. — Ф. 1611, оп. 2, спр. 9, Ф. 1641, оп. 2, спр. 16, арк. 21; ДАЖО. — Ф. 4201 оп. 1, спр. 9, арк. 3, 10; Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — М., 1985. — С. 91 — 92; Военные грозы над Полесьем. Житомирщина в годы Великой Отечественной войны. — К., 1985. — С. 170.

Олена Іващенко

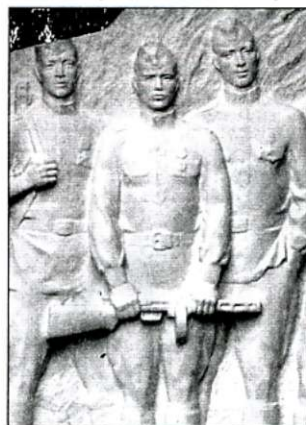
72. БРАТСЬКА МОГИЛА РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ. Північна частина міста. Вул. С. Наливайка, 29, біля ставка. Поховані 14 воїнів: з них 13 воїнів 2-ї гвардійської кавалерійської дивізії (*див. дод. № 1.4.*), які загинули в оборонних боях за місто 19

Східний флігель гімназії (тепер університетське кафе)

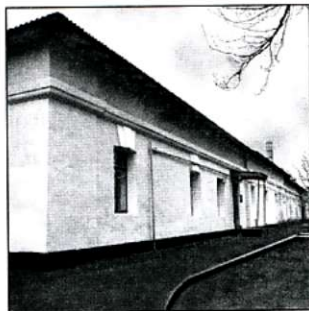
Вигляд на комплекс будівель університету ім. Івана Франка з гелікоптера (з півдня). 1992 р.

Фрагмент пам'ятної стели з горельєфним зображенням фігур воїнів Червоної Армії на братській могилі по вул. Северина Наливайка, 29

Братська могила воїнів на Соколовій горі (на розі вулиць Максютова та Миру) [73]

Келії монастиря сестер милосердя (шаріток) ордену св. Вікентія. Пам'ятка архітектури та історії.

листопада 1943 і Андрій Семенович Котленко (1921 – 43) – рядовий 304-ї стрілецької дивізії, що загинув в бою під час остаточного звільнення Житомира 31 грудня 1943. Прізвища похованих відомі. 1955 на могилі встановлена бетонна скульптура воїна, 1988 замінена на скульптурний портрет 5-ти воїнів – визволителів, який встановлений на гранітному п'єдесталі (1,5 x 1 м) із штучного каміння. Перед ним з нахилом покладена гранітна чорна плита з меморіальним написом і прізвищами похованих (1 м x 0,80 см). Арх. Васильченко К.Н., скульпт. Бірюк П.М. [окр. фото с. 132]

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф. 1611, оп. 2, спр. 9, арк. 103; Ф. 1 гвкк, оп. 9445, спр. 1, арк. 350; ДАЖО. – Ф. 4201, оп. 1, спр. 11, арк. 29; Военные грозы над Полесьем. Житомирщина в годы Великой Отечественной войны – К., 1985. – С. 122, 170.

Олена Іващенко

73. БРАТСЬКА МОГИЛА РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ. Північна частина міста. Район Соколової Гори, на розі вул. Максютова і Миру, 99 поруч з клубом. Поховані 22 воїни: серед них Орлов Микола Костянтинівич – боєць 19-ї танкової дивізії 5-ї Армії, який загинув в оборонних боях за Житомир 13 липня 1941 р. та 5 воїнів 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії, які загинули в боях за перше визволення міста 11 листопада 1943 і 16 воїнів 127-ї стрілецької дивізії, котрі 30-31 грудня 1943 в ході жорстоких боїв з ворогом віддали своє життя за остаточне визволення Житомира. Їх прізвища відомі (див. дод. 1.5.). 1958 на могилі встановлена бетонна скульптура воїна, 1990 замінена на скульптуру воїна-визволителя з кованої міді (вис. 1,70 см), що стоїть на гранітному п'єдесталі, до якого вертикально прикріплена чорна гранітна плита (1 м x 0,8 см) з присвятним написом і прізвищами похованих. Загальна висота 3,5 м. Арх. Бірюк П.М., скульпт. Васильченко К.М. [окр. фото с. 134]

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф. 3017, оп. 1, спр. 14, арк. 44; Ф. 1611, оп. 2, спр. 9, арк. 94; Ф. 127 сд., оп. 18002, спр. 121, арк. 32; ДАЖО. – Ф. 4201, оп. 1, спр. 82, арк. 31; Военные грозы над Полесьем. Житомирщина в годы Великой Отечественной войны. – К., 1985. – С. 103, 170.

Олена Іващенко

74. БУДІВЛЯ МОНАСТІРЯ СЕСТЕР МИЛОСЕРДЯ ОРДЕНА св. ВІКЕНТІЯ. Південна частина міста. Вул. Феценка-Чопівського, 22. Територія колишнього монастиря ордену сестер милосердя (шаріток). Заснованого (1766) за привілеєм польського короля Станіслава Августа. Тоді ж була споруджена триповерхова кам'яна будівля монастиря. В роки Великої Вітчизняної війни його другий і третій поверх були зруйновані від попадання бомби, зберігся тільки перший і в такому вигляді сьогодні функціонує. Фундамент кам'яний у плані у формі бу-

кви "V". Довжина споруди 60 м. Дах двосхилий, вкритий шифером. Ширина стін — 186 см, стеля склепінчаста. Всередині приміщення зберегли свій первісний вигляд великі й малі зали, кожна під своїм склепінням. На всю довжину будівлі двома галереями простягнувся підвал висотою до 250 см, обкладений цеглою зі склепінчастою стелею. У дворі, поряд з приміщенням, починається підземний хід, який проходить під річкою Тетерів. Існує припущення, що він раніше пролягав аж до Бердичева. Спочатку в монастирі черниці опікували й виховували сиріт-підкидьок, а також доглядали хворих в облаштованій тут лікарні з окремим відділенням для військових (1766). З приєднання Правобережної України до Росії (1795) це відділення стало заповнюватися офіцерами і нижчими чинами частин Житомирського гарнізону. 1831 наказом Волинського губернатора на базі монастирської лікарні був заснований військовий шпиталь, який працює донині. 1842 сестрам-шаріткам дозволялося доглядати за хворими. 1857 настоятелька монастиря Дзівілович передала десять приміщень монастиря шпиталю. 1865 монастир сестер-шаріток був закритий, всі його приміщення перейшли під військовий шпиталь. В наступні роки шпиталь функціонував як гарнізонний лазарет і обслуговував війська гарнізону, що входили до складу 32-ї піхотної дивізії. 1908 в ньому було розгорнуто 600 ліжок із хірургічним, терапевтичним, інфекційним, венеричним, вушним та очним відділеннями. Перед початком Першої світової війни на території шпиталю були побудовані три дерев'яні й один цегляний барак та Серафимівська церква. У 1914 — 1917 шпиталь працював на потреби війни. В ці роки тут служив хірург Конопльов, який в 1917 вперше застосував переливання крові в польових умовах і створив "апарат Конопльова" для переливання крові. 1917 — 1920 шпиталь переходив з рук у руки військових частин, які окупували місто. 1920 шпиталь — державний медичний заклад. Напередодні Великої Вітчизняної війни він був лікувальним і навчальним закладом для медичного складу частин, що базувалися довкола Житомира. З початком війни в шпиталі стали формуватися військово-санітарні підрозділи для потреб фронту, а також було створено три евакошпиталі. 25 червня 1941 була прийнята перша партія поранених з-під Луцька, 3 липня — з Новограда-Волинського, а 4 липня почалася евакуація шпиталю з пораненими, майном і медичним складом спочатку до м. Лубни, у серпні 1941 у м. Чкалов, а в липні 1943 у м. Воронеж, звідки назад у Житомир він повернувся у лютому 1944. З червня 1944 шпиталь перейшов у систему шпиталів київського військового округу і з цього часу почав виконувати функції гарнізонного шпиталю на 600 штатних ліжок. 1949 переходить у підпорядкування Прикарпатського вій-

Лікувальні корпуси, споруджені наприкінці XIX — початку XX ст. спеціально для шпиталю. Сучасні знімки.

Гарнізонна поліклініка

Адмінбудівля Житомирського військового шпиталю.

Перед адмінбудинком шпиталю дивом збереглася на сьогодні вже єдина в Житомирі конов'язь — круглий кам'яний стовпчик з «шапочкою», що поступово тоне у нових шарах асфальту...

Будівля колишнього губернського правління

ського округу, 1997 Північного оперативного командування, 2005 — Міноборони України. 1960 — 70-х здійснена перебудова всієї лікувальної роботи. Тут функціонують поліклініка, по два терапевтичні й хірургічні відділення, інфекційне, неврологічне, шкіряно-венерологічне відділення, очне, ЛОР і стоматкабінети, відділення функціональної діагностики, фізіотерапії, лікувальної фізкультури, зубнопротезний, аптека.

Дж.. та літ.: ЦАМО РФ. — Ф. 396, оп. 1349, спр. 263, арк. 1, 6, 11; Архів СБУ в Житомирській області, спр. 2747-п; 6523-п; ДАЖО. — Ф. 187, оп. 7, спр. 1283, арк. 5; Архів військової частини А-1065. Історичний формуляр військового шпиталю № 409. — С. 2, 3, 6, 7; Полное собрание законов Российской империи, вид. 1, т. 33. — С. 26219; Коваленко А.А. Житомир (історичний нарис). — Житомир, 1951. — 12 с.; Голованова І. За рідну землю, отчий дім — Житомир, 2001. — С. 42; Івашенко О.М. Житомир ХІ століть — Житомир, 1983. — С. 9; Почесні громадяни Житомира // Стривожена пам'ять. Спогади ветеранів. Вид. 2-е, доповн. — Житомир, 2003. — 257 с.

Іраїда Голованова

75. БУДИНОК ВОЛИНСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ПРАВЛІННЯ. Центральна частина міста. Вул. В. Бердичівська, 6. На червоній лінії вулиці. Триповерховий, цегляний. Побудований 1854 і використовувався для розміщення Волинського губернського правління та губернської друкарні. В правлінні працювали (Іван Білик) Іван Якович Рудченко — український письменник і фольклорист, чиновник з особливих доручень (1875 — 1878), брат українського письменника Панаса Мирного, та автор першого українського словника прислів'їв "Українські приказки, прислів'я і таке інше" (1864) Номис Микола (Симон Матвій Терентійович (1823 — 1900). 1917 в ньому розміщувалися Волинська Українська Рада, редакція першої в Житомирі української газети "Громадянин". Головою Волинської Української Ради і редактором газети був Самійло Підгірський (1888 — 1945) — український громадсько-політичний діяч, журналіст та правник, член Української Центральної Ради (1917), член Трудового Конгресу в Києві (1918). В газеті постійно друкувалися і бували в редакції відомі житомирські громадсько-політичні діячі: Василь Кравченко (1862 — 1945), — етнограф, професор; Гладкий Микола (1890 — 1942), — письменник і мовознавець; Волошка Людмила (1887 — 1952), — поетеса; Савченко Яків (1890 — 1937), — письменник. 15 листопада 1917 в будинку перед українською громадськістю Житомира виступив з промовою Симон Петлюра. У підвальному поверсі будинку, а згодом у його подвір'ї діяла Волинська губернська друкарня. В січні 1918 тут було надруковано перші накази військового Міністра УНР Олександра Жуковського (з огляду на те, що тоді в Житомирі перебували Уряд та ряд міністерств УНР) та перший "Статут Осібної Армії Української Народної Республіки". Друкувалися також перші житомирські

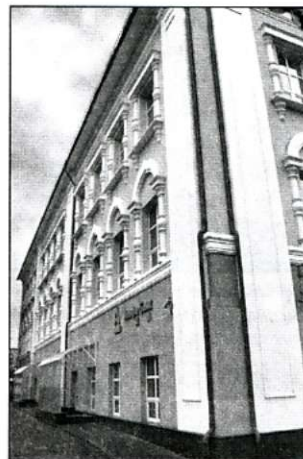
українські газети "Громадянин", "Волинська народна газета". Будинок зберіг первісний зовнішній вигляд.

Дж. та літ.: ДАЖО. Комплект газет "Громадянин" за 1917 р; Мокрицький Г.П. Житомирська обласна друкарня: Сторінки історії. – Житомир: Вид-во "Волинь" 2004. – 252 с. – С. 20-32, 55-60, 232; Верстюк Т., Осташко Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 211, 222; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1977. – Т. 2. – С. 94; Підгірський Самійло // Українська Загальна Енциклопедія. – Львів – Самбір – Коломия. – 1931. – Т. 2. – С. 1055; С.Е. Блашкевич, Р.Ю. Кондратюк. Українська національно-демократична революція на Волині (весна 1917) // Українська національна ідея: Історія і сучасність (наук. збірник). – Житомир, 1997. – С. 5, 8-12; Мокрицький Г.П. Житомирська обласна друкарня: Сторінки історії: (Від губернського державного до орендного підприємства (200 років діяльності): Історико-краєзнавчий ілюстрований нарис / Серія «Історія трудових колективів Житомирщини». – Кн. 14. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2004. – 252 с. – С. 20 – 29.

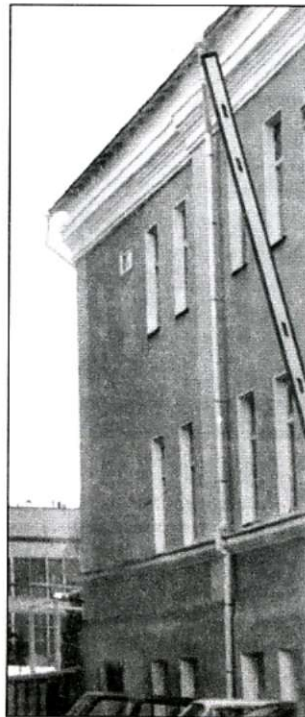
Георгій Мокрицький

76. БУДИНКИ ВОЛИНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ.

Центральна частина міста, майдан Перемоги, 10. Перший будинок — цегляний, триповерховий, виходить основним фасадом на майдан Перемоги. Другий — цегляний, триповерховий, в глибині забудови кварталу на території нинішнього заводу "Електровимірювач". Будинки побудовані 1897 — 1902 рр. для Волинської духовної семінарії, яка була переведена сюди з м. Почаєва Тернопільської області (1902). Головою будівельного комітету по спорудженню корпусів для семінарії при Житомирській консисторії був відомий церковний діяч І.Ф. Липський — батько академіка В.І. Липського. В семінарії навчалися Костянтин Клепачевський (1887 — 1979) — український державний діяч, фінансист, директор Українського державного банку 1919; Ніл Хасевич (1905 — 1952) — український художник, графік; Арсен Рибчинський (1892 — 1941) — український публіцист, редактор, композитор, у 1907 — 1910 керував бібліотекою підпільного українського гуртка, Іоан (Іван) Теодорович (1887 — ?) — організатор УАПЦ на Волині й Поділлі, митрополит української Православної церкви в США, церковний діяч; Олекса Стефанович (1899 — 1970) — український поет в еміграції. Одним з останніх ректорів семінарії був український православний церковний діяч, архимандрит Амвросій Гудко (? — 1917). 1919 в одній із будівель семінарії розміщувалась Юнацька школа Української Армії, організована українським військовим діячем, генералом Всеволодом Петровим. У 1920 — 1940-х р.р. тут розміщувались Донецький полк 44-ої стрілецької дивізії, радіошкола та радіолабораторія Червоної Армії, в якій працював радіоконструктор і винахідник В.О. Софронюк (1908 — ?). У 1940 — 1941 тут розміщувалось Житомирське піхотне військове училище, начальником якого був І.І. Людников (1902 — 1976) — генерал-полковник, Герой Радянського Союзу. Під час визволення Житомира від німецьких загарбників в грудні 1943 — січні

Західний фасад будівлі колишньої Волинської духовної семінарії

Фрагмент цього ж фасаду до реконструкції...

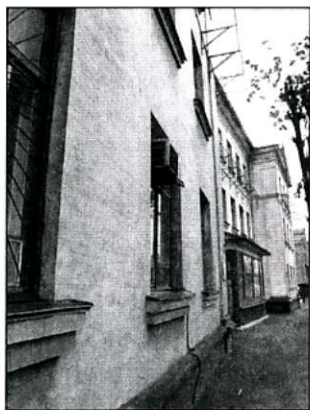

Фронтон навчального корпусу
Волинської духовної семінарії
(тепер бізнес-центр)

1944 р. будівлі колишньої семінарії зазнали незначних руйнувань. На початку 1960-х капітально відремонтовано із збереженням первісного вигляду фасадів і пристосовано перша під інженерний, а друга – виробничий корпуси заводу "Електровимірювач". Нині перший корпус реконструйований з повним відновленням фасадів відповідно первісному проекту під бізнес-центр з надбудовою двох мансардних поверхів. [Окр. фото с. 132]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.Р. 266, оп. 1, спр. 1, арк. 197; Освящение места закладки зданий Волинской духовной семинарии в Житомире // Волинские епархиальные ведомости. – 1897, № 20. – С. 587-597; Речь после закладки зданий семинарии в Житомире // Там же. – 1897, № 19. – С. 555-557; Давидович Б.С. Историческая записка о Волинской духовной семинарии // 1902, № 31, С. 883-907; Волинская духовная семинария. – Почаев, 1901. – С. 612; Руцький М. Останній бій художника з УПА Ніла Хасевича // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С. 1983-1996; Річинський Арсен // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. – Вип. 1 – Львів, 1994. – С. 157-159; Амвросій Гудко // Енциклопедія українознавства. – Т. 1. – С.41; Мокрицький Г.П. Події 1918 в Житомирі. Про що говорять факти? // Українська національна ідея: Історія і сучасність. Наук. збірник. – Житомир, 1997. – С. 8-12.

Георгій Мокрицький

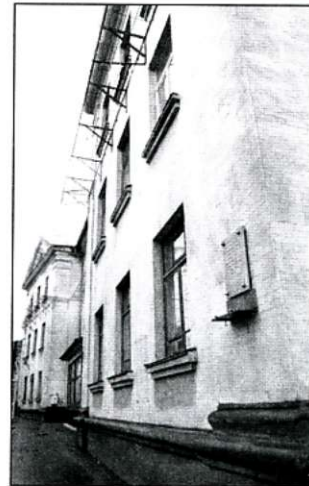
Будівля колишнього
Дворянського зібрання.
Перебудована і надбудована до
трьох поверхів з використанням
існуючих фундаментів та
несучих стін на початку
60-х рр. ХХ ст. На першому
плані – східний ризаліт.

77. БУДИНОК ДВОРЯНСЬКОГО ЗІБРАННЯ. Центральна частина міста. Вул. В. Бердичівська, 32. На червоній лінії забудови вулиці. Двоповерховий, цегляний, збудований в другій половині ХІХ ст. спеціально для Дворянського зібрання. Стіни прикрашало фігурне ліплення, яке не збереглося до наших днів. Мав великий балкон по центру, на першому й другому поверсі були великі зали. Зазнав руйнації у 1944 під час визволення Житомира; збереглися стіни. Під час відбудови з'явився третій поверх, залишилася актові зала на другому поверсі. З 70-х ХІХ ст. і до Лютневої революції 1917 в будинку розміщувалося Волинське губернське Дворянське зібрання. З'явилося після приєднання до Росії Правобережної України, коли права російського дворянства були розповсюджені й на шляхетство трьох українських губерній, зокрема, й на Волинську. Дворяни зберегли свою корпоративну організацію й панівне становище в управлінні державними установами. Дворянське зібрання займалося становими справами дворян, веденням родовідних книг, прийомом й виключенням із стану, обирало губернського маршаліка дворянства і чиновників на адміністративно-судові посади. Основним заняттям зібрання був захист політичних прав і привілеїв дворян. Залишилося в історії ім'я волинського губернського маршаліка дворянства (1823 – 26) П.П. Мошинського (1800 – 79), графа, крупного поміщика, що володів маєтністю в 30 млн. польських злотих.

Масон, з 1820, член Товариства тамплієрів, з 1821 — член ради польського Патріотичного товариства. В серпні 1825 у власному будинку в Житомирі провів переговори з представниками Південного товариства. Тоді ж на ярмарку в Бердичеві зустрічався з С.Г. Волконським, а 25 грудня 1825 в Житомирі з С.І. Муравйовим-Апостолом, якому повідомив, що Патріотичне товариство свої дії буде узгоджувати з діями Південного товариства. Заарештований 23 січня 1826 в Житомирі, по етапу доставлений до Петербурга й ув'язнений у Петропавловській фортеці з суворим режимом утримання. Позбавлений титулу й дворянства, засланий до Сибіру на поселення в Тобольськ, строком на 10 років. На початку квітня 1917 в будинку розмістилася рада робітничих і солдатських депутатів, яка утворилася внаслідок об'єднання ради робітничих депутатів (створена 9 (22) березня 1917) з Радою солдатських депутатів (створена 13 (26) березня 1917). Із 150 депутатів більшість підтримувала політику Української соціал-демократичної партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів ("боротьбистів"), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), а також російських есерів, меншовиків та бундівців. У серпні 1917 утворилася фракція РСДРП(б). У великому залі, що розміщувався в лівому крилі на другому поверсі, в гострій полеміці проходили засідання Ради, її виконкому, а також збори та мітинги жителів Житомира. На екстреному засіданні 27 жовтня 1917 депутати, які виступили за підтримку військового перевороту в Петрограді, не знайшли схвалення більшості, яка проголосувала за довіру поваленому Тимчасовому уряду й визнала верховним органом на Україні Центральну Раду. Однак створений військово-революційний комітет 9 січня 1918 з балкону цього будинку проголосив Радянську владу в місті. Одночасно в будинку на першому поверсі діяло Житомирське центральне бюро профспілок, яке було створене 4 травня 1917 при секції праці ради робітничих і солдатських депутатів. Об'єднувало понад 4 тисяч робітників і службовців 30 профспілок міста. Профспілки під керівництвом центрального бюро вели боротьбу за встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати, поліпшення умов праці й життя трудящих. Існувало до середини лютого 1918. Серед профспілкових лідерів, що користувалися підтримкою, були М.П. Ільяшевич, Є.Я. Таращанський. 12 — 16 червня 1919 у великому залі будинку проходив 1-й Волинський губернський з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, який розглянув ряд важливих господарських питань, а також про ліквідацію партизанщини в губернії, про допомогу Червоній Армії, прийняв рішення стосовно земельного, продовольчого, фінансового питань, про організацію влади на місцях. З'їзд обрав

Пам'ятна дошка на східному ризаліті будинку колишнього Дворянського зібрання. На дошці помилково сказано, що «тут стояв будинок», оскільки усі його несучі стіни і конструкції, кількість і розміщення віконних прорізів зберіглись.

Західний ризаліт перебудований і розширений. Являє собою по суті нове крило будинку. На головному фасаді ризаліта встановлено пам'ятну дошку М.С. Грушевському і Центральній Раді [окр. фото с. 140].

Урочисте відкриття пам'ятної дошки на честь Центральної Ради та М.С. Грушевського на будівлі колишнього Дворянського зібрання. Вересень, 1997 р. У відкритті беруть участь (зліва направо): Гордій Мокрицький, Володимир Москаленко та Ігор Рафальський.

Будівля колишнього дизельного відділення міської електростанції (тепер тягова станція контактної трамвайно-тролейбусної мережі).

губернський виконком у складі 25 осіб й розпустив губернський ревком. Вся влада перейшла до рук губвиконкому рад. Головою губвиконкому було обрано А.Л. Гилінського. 1967 на фасаді будинку встановлено білу мармурову меморіальну дошку (0,5 м x 0,8 м) з присвятим написом. В даний час будинок займає поліклініка № 1 Корольовського району Житомира. [окр. фото с. 141]

Дж. та літ.: Полное Собрание Законов Российской империи, т. XXIII, ст. 17334; ЦДАЖР України. — Ф. 5, оп. 1, спр. 58, арк. 46; ДАЖО. — Ф.Р. 28, оп. 5, спр. 1, арк. 81; Ф. 146, оп. 1, т. II, арк. 195, 226; Т. III. — С. 273; Т. IV. — С. 416, 497, 519; Т. V. — С. 546; Ф. 1, оп. 76, спр. 112, арк. 44 зв.; Ф. 2636, оп. 1, спр. 10, арк. 73; Рубинштейн Н.Л. Дворянство России // Советская историческая энциклопедия, т. 5. — М., 1964. — С. 22-25; Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. — К., 1990. — С. 133-134; Декабристы. Биографический справочник. Под редакцией акад. М.В. Нечкиной. — М., 1988. — С. 115-116, 286, 322; Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год. — Житомир, 1916. — С. 239; Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. — К., 1913. — С. 665; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — К., 1987. — С. 198-199; Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 — 1920). Сборник документов и материалов. — Житомир, 1957. — С. 460-465; "Волынь", 1917, 11 берез., 1918, 7 (20) лют.; "Известия Волгубревкома", 1919, 21 черв.

Олена Іващенко

78. БУДІВЛЯ ДИЗЕЛЬНОГО ВІДДІЛЕННЯ МІСЬКОЇ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ. Центральна частина міста. Новий бульвар, 2. Споруджений у 1916 як одне з приміщень першої міської електростанції Житомирським відділенням Товариства міських та під'їзних шляхів Росії. Цегляний, двоповерховий, на кам'яному фундаменті, вкритий шифером. З 1915 потужностей міської електростанції стало не вистачати, тому на Коломенському машинобудівному заводі (Росія) було замовлено трициліндровий дизель-мотор потужністю 240 кінських сил і для нього почали будувати приміщення. 1917 дизельний двигун отримали. 1922 був замовлений і відлитий 13-тонний маховик на Київському заводі Гретера та Криванека (з 1922 — завод "Большовик"). Цього ж року дизель запустили в роботу і використовували до 1930. Нині в приміщенні діє тягова підстанція № 1 Житомирського трамвайно-тролейбусного управління.

Дж. та літ.: Центральний государственный архив России (СПб.) — Ф. 23, оп. 14, спр. 299, арк. 24-59, 94; оп. 28, спр. 602, арк. 1-9, 29-53, 37; Газета "Жизнь Волыни" № 167, 1915, 22 черв.; № 10, 1916, 10 січ.; Галаневич П.Є. Сто років Житомирським електричним станціям і мережам/Серія «Історія підприємств Житомирщини». — Кн. 4. — Житомир: Журфонд, 1996. — 96 с. — С. 19 — 22.

Віктор Ліпінський

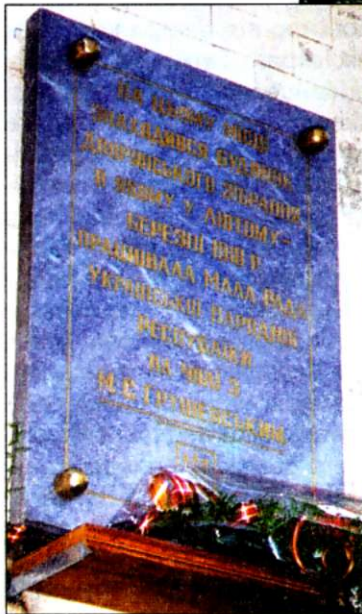
79. МІСЬКИЙ ТЕАТР. Центральна частина міста, поруч з водонапірною баштою, на червоній лінії забудови Пушкінської

*Пам'ятна дошка
Центральній Раді та
М.С. Грушевському, які
працювали у будинку
колишнього Дворянського
зібрання у лютому –
березні 1918 р.
(встановлена на кошти
Г.П. Мокрицького) [77]*

Пам'ятка історії та архітектури Міський театр [80]

*Будинок поліклініки №1, споруджений на основі фундаменту і стін будинку
колишнього дворянського зібрання [77]*

Пам'ятка історії та архітектури Міський театр. Тепер Житомирська філармонія.

Меморіальна дошка Ю.-І. Крашевському на будівлі колишнього міського театру (тепер філармонія), встановлена у 2007 р.

вулиці. Побудоване 1855 за проектом архітектора І.В. Штрома. Будинок цегляний, триповерховий, тинькований і побілений, фундамент кам'яний. Приміщення із затишним залом, ложами бенуара і бельєтажа вважалось одним із кращих свого часу. Плафони розписані купідонами і музами, що посміхаються, лірами і гірляндами троянд. У залі встановлено малинові оксамитові крісла, портал сцени був позолоченим. На появу такого чудового театру житомиряни не сподівалися, оскільки кошторисна вартість залежала виключно від центральної влади в особі Міністерства внутрішніх справ. Та під час проходження документації в Петербурзі канцеляристи переплутали Житомир з іншим губернським містом — Києвом, для якого мушили насамперед призначити кошти. Волинський губернатор М.П. Синельников (1850 — 55) зумів найкращим чином використати таку нагоду. Одним із ентузіастів й організаторів будівництва театру, його трупи був класик польської літератури Юзеф-Ігнацій Крашевський, який в 1853 — 60 рр. мешкав у Житомирі, був попечителем навчальних закладів, опікувався й діяльністю театру. Він став організатором першої трупи театру, запросив зі Львова до Житомира відомого театрального діяча Адама Мілашевського, написав для неї п'єси "Портрет", "Бувальщина". В 1865 — 1866 житомиряни тепло приймали відомого американського трагіка негритянського походження, друга М.С. Щепкіна і Т.Г. Шевченка Айру Олдріджа. Він виконав ролі Отелло і Шейлока в п'єсах В. Шекспіра. 28 квітня 1874 в театрі відбувся концерт відомого польського композитора Юліуша-Кароля Зарембського, який народився і провів частину свого життя в Житомирі, написав тут низку музичальних творів. В листопаді 1883 театральна трупа під керівництвом М.П. Старицького показала житомирянам "Наталку Полтавку" І.П. Котляревського з М.К. Садовською в ролі Наталки. Відбулась також прем'єра п'єси М.П. Старицького "За двома зайцями", де головні ролі виконали М.К. Заньковецька і П.К. Саксаганський та М.Л. Кропивницький. У 1902 — 1905 жителі міста з захопленням прийняли виставу "Зимовий вечір" М.П. Старицького з М.К. Садовським у головній ролі, а також п'єсу "Безталанна" з І.К. Карпенко-Карим. В 90-ті роки XIX ст. на сцені театру були показані опери "Пиковая дама", "Ріголетто", "Князь Игорь", Евгений Онегин" та інші, в яких з великим успіхом виступали П.М Орленев, М.В. Дальський, М.Г. Савіна, В.Ф. Ко-місаржевська, Г.М. Федотова. 1919 створений Перший Волинський державний театр ім. Шевченка. Тривалий час в театрі не було постійної трупи. Лише 1934 було стаціонаровано пересувний музично-драматичний театр ім. Київської облпрофради. Він отримав ім'я М.О. Щорса, а художнім його керівником став В.Г. Магар (1900 — 1965), в майбутньому (з 1960) народ-

ний артист СРСР. Упродовж 1924 – 1934 з театром працював драматург І.А. Кочерга (1881 – 1952), заслужений діяч мистецтв України (1950). Його п'єси, що увійшли в золотий фонд українського драматургії "Алмазне жорно" (1927), "Фея гірко-го мигдалю" (1926), "Свіччине весілля" (1930) були написані в Житомирі і поставлені на житомирській сцені (№ 28). На житомирській сцені 1938 вперше було поставлено драму О. Корнійчука "Богдан Хмельницький" (постановник В. Магар). У довоєнні роки Житомирський театр ім. М.О. Щорса завоював собі велику популярність і став одним з кращих обласних театрів України. 8 січня 1944, через тиждень після визволення Житомира від німецько-нацистської окупації, колектив новоствореної трупи Житомирського міського театру п'єсою "Наталка-Полтавка" відкрив театральний сезон. На виставі був присутній командуючий 1-им Українським фронтом М.Ф. Ватутін (1901 – 44) – генерал армії (1943), Герой Радянського Союзу (1965 посм.) зі своїм штабом. З 1945 театр прибрав назву Житомирський обласний український музично-драматичний театр. 1981 йому присвоєно ім'я І.А. Кочерги. В 1966 театр переїхав в нове, спеціально для нього збудоване приміщення на Соборній площі. З цього часу в будинку по вул. Пушкінській, 26 влаштувався міський Будинок культури, а з серпня 1982 в ньому працює Житомирська обласна філармонія. Будинок тричі (1920 – 21, 1957 – 60, 1983 – 84) ремонтувався, при цьому планування приміщення збереглося в первісному вигляді, інтер'єри зазнали часткових змін. [окр. фото с. 141]

Дж. та літ.: Центральный государственный исторический архив России. – Ф.218, оп. 4, спр. 2477, арк. 1-3; ДАЖО. – Ф.Р. 1150, оп. 2, спр. 1033, арк. 130; спр. 963, арк. 298; Ф.Р. 32, оп. 1, спр. 3152, арк. 5; Ф.Р. 280, оп. 1, спр. 34, арк. 9, 94; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. – Т. 1. – К., 1959. – С. 747; Глаша Мещерская А.Ф. Воспоминания. – М., 1952. – С. 236-238; Стеценко Л.Ф. Карпенко-Карий / І.К. Тобілевич – К., 1957. – С. 292, 298-299; Станіславський М.Д., Рубінштейн Л.А. – Театр Житомира. – К., 1972. – С. 7-14, 55-59, 62-63; 76-77; Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Преображенський кафедральний собор у Житомирі. – К., 2004. – 40 с.; Визначні працівники архітектурно-будівельного комплексу Житомирщини (XVIII – XXI ст.): Енциклопедично-довідкове видання/ Упоряд. В. Ксюковський, Г. Мокрицький, К. Толстанов. – Житомир: Вид-во «Волинь», 2008. – 112 с. – С. 106.

Ніна Борисюк

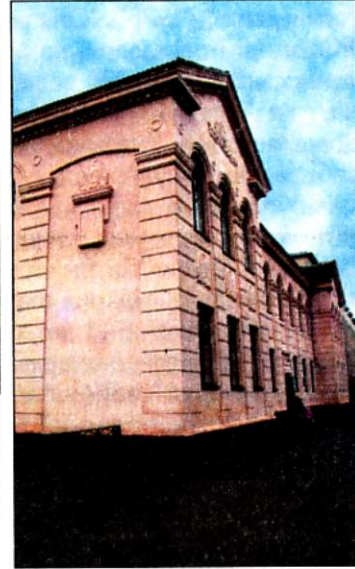
80. МІСЦЕ СТРАТИ І БРАТСЬКА МОГИЛА ЖЕРТВ ГОЛОКОСТУ. Північно-західна частина міста. Вул. Максютова, 210. 800 м на північ від мосту на р. Кам'янці, біля Житомирського інституту радіоелектроніки. Тут у вересні – жовтні 1941 німецькі окупанти спільно з поліцаями розстріляли майже 1600 жінок, дітей і стариків-мирних жителів єврейської національності, що проживали в Житомирі та навколишніх селах. Їх

Охоронна дошка нового зразка на пам'ятці історії та архітектури – будівлі міського театру

На місці страти нацистами громадян єврейської національності, в пам'ять жертв голокосту встановлено пам'ятний знак [80]

Будівля колишньої вчительської семінарії (тепер гуманітарна гімназія №23). [64]

Меморіальна дошка М.О. Щорсу на будинку колишнього жіночого духовного училища, в якому у 1919 р. містилася школа Червоних командирів.

Схема розміщення секторів на території Корбутівського кладовища м. Житомира (між секторами 7–8 показаний недіючий ритуальний майданчик). [81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111]

спочатку зганяли до гетто, на березі річки Кам'янки біля Чуднівського мосту (88), а потім партіями відправляли на вантажних машинах до місця страти. Там їх примушували роздягатися догола, потім підводили до завчасно викопаних ям і розстрілювали впритул з автоматів. Дітей живими кидали до ям, поранених засипали разом з вбитими. Верхній шар землі після кривавого злочину довго ще ворухився від рухів закопаних живими людей і підпливав людською кров'ю. Їх імена невідомі. На могилі в 2002 було встановлено пам'ятник: на гранітній п'єдесталі рожевого кольору у вигляді шестикутної зірки Давида покладено неоформлену гранітну глибу з рожевого граніту, яка на фасадній стороні відполірована. На ній меморіальний напис на українській, івриті, ідиш і мовах. Загальна висота пам'ятника 3 м.

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.Р. 2636, оп. 1, спр. 10, арк. 13, 13 зв., 14, 14 зв.; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками – Житомир, 1948. – С. 4-5; Круглов А.И. Энциклопедия холокоста. – К., 2000. – С. 53; Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства. – Харьков, 2001. – С. 115-116; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944). – К., 2000. – С. 76; Ольбішевська Наталія. Відгомін трагедії сорок першого // "Житомирщина", 2002, 13 черв.

Олена Іващенко

81. МОГИЛА БОРИСА ТЕНА (ХОМИЧЕВСЬКОГО М.В.). Східна частина міста. Смолянське кладовище, за 100 м від церкви Святого Миколая. Похований Микола Васильович Хомичевський (1897 – 1983) – український поет і композитор, перекладач і мистецтвознавець, громадський діяч і церковний ієрарх [126]. Народився в с. Куни на Дубенського повіту Волинської губернії, нині Здолбунівського району Рівненської області. Навчався в церковно-приходській школі, гімназії (Дермань), духовному училищі (Клевань) та духовній семінарії в Житомирі, куди 1912 переведено батька священником приходу Покровської церкви. 1920 розпочав церковну діяльність, 1921 отримав ієрейські свячення, 1922 закінчив Житомирський інститут народної освіти, викладав українську мову і літературу в школах Житомира. Став організатором українських парафій на Волині. 1924 обраний заступником голови Всеукраїнської православної церковної ради (1925, 1926), а 1926 – настоятель храму Святої Софії, співробітник журналу "Церква і життя" (1925 – 1927), 1928 – протоієрей церкви Святих Петра і Павла. У серпні 1929 репресований органами ГПУ, присуд до розстрілу замінено каторгою в таборах Гулагу у Владивостоці, відбував її до 1936. Відтак, повернувся до Києва: здійснював редакційно-перекладові роботи у видавництвах "Книгоспілка", "Сяйво", одночасно працював над перекладом текстів для вокального репертуару київських філармонії, оперного театру, капели "Думка" та муздрамінституту ім. М. Лисенка (1937 – 1938). Щоб уникнути

Пам'ятник на могилі Бориса Тена (Смолянське кладовище)

нових арештів, 1938 виїхав до Твері (РФ), де працював методистом Будинку народної творчості, вчився заочно у Московському музично-педагогічному інституті, закінчив три курси (1938 – 1941). 1941 був мобілізований до армії, став зв'язківцем, потім кореспондентом армійської газети, потрапив до полону, був вивезений до концтабору в м. Лянгенбіляу, звідки його визволили радянські війська. За викликом повернувся до Житомирського педінституту, став працювати викладачем музики і співів, з 1948 – завліт. обласного музично-драматичного театру, інспектор облвідділу мистецтв, викладач інституту педагогічного та іноземних мов, музичного та культосвітнього училищ. Володів багатьма мовами, зокрема давньогрецькою, латиною, майже всіма слов'янськими, збирав фольклорний матеріал, керував самодіяльними хорами. Перші його поетичні публікації з'явилися в журналі "Червоний шлях" (1922). Книга власних поезій "Зоряний сад" видрукувана 1973. Вершиною його доробку постав переклад на українську мову Гомерових "Одісеї" (1963) та Іліади" (1978), а ще твори Арістотеля, Аристофана, Есхіла, Софокла, Евріпіда. З 1922 користувався псевдонімом Борис Тен. Він був одним з організаторів і першим художнім керівником Поліського ансамблю пісні і танцю "Льонок" (1957), очолював обласне музичне об'єднання, керував літстудією "Льоноцвіт" (1965 – 1970), був одним із організаторів Житомирської організації Спілки письменників України і членом її (1965 – 1982). (26). Нагороджений літературною премією ім. М. Рильського (1979). Помер 1983, похований на Корбутівському міському кладовищі, згодом у березні 1990, згідно заповіту, перенесений на Смолянський цвинтар. 1997 біля могили встановлено скульптуру Бориса Тена з бетону вкриту виколоткою по міді, що базується на плиті з габро (вис. 152 см) з меморіальним написом. Ім'я Бориса Тена носить обласне літературне об'єднання (1983), вулиця (1987), школа № 24 (1996), в якій діє музейна кімната. На подвір'ї школи встановлено його погруддя (1997) – (скул. О. Вітрик), в обласному літературному музеї створено музейну кімнату, діє тематична виставка "Борис Тен – велетень українського перекладу" (2003).

Дж. та літ.: Центральний державний архів громадських організацій. – Ф. 263, оп. 1, спр. 68645; Українська радянська енциклопедія, т. 14. – С. 332; Жадань і задумів неспокій. З творчої спадщини Бориса Тена: вірші, переклади, статті, листи, согади / Уклад., підготовка, публ. прим. А.Ф. Журавського, К.В. Ленець. – К.: Рад. письменник, 1988. – 551 с. – С. 488-538. Коваль О. Багрян і жнива української революції. Сто історій і біографій учасників визвольних змагань. – К., 2005. – С. 43-49; Клименко М. Видатний перекладач і поет (М.В. Хомичевский) Борис Тен. До 70-річчя з дня народження. // "Рад. Житомирщина", 1967, 9 груд.; Блащук М. Як я пізнав Бориса Тена // Кожному мила своя сторона. – К., 1998. – С. 23-25; Шевчук В. На березі часу. Мій Житомир, Пошкілля. Автобіографічна оповідь-есе // Кур'єр Кривбасу, 2005, № 189. – С. 151, 152.

Лесь Дубрівка

82. МОГИЛА ВОРОНІНА І.П. Західна частина міста. Західне шосе, Корбутівське кладовище, 44 сектор. Похований (1910 – 98) Іван Павлович Воронін – Герой Радянського Союзу. Народився в с. Соснівка Целиноградської області (РФ) в сім'ї робітника. В Радянській Армії з 1932. В діючій армії з вересня 1942. Командир мотострілецького батальйону 37-ї механізованої бригади Капітан Воронін відзначився 18 квітня 1945, коли з ротою і 5 танками переправився через р. Штобберов (схід Берліна) і захопив плацдарм. 24 квітня батальйон одним з перших увірвався в Берлін і зайняв 8 кварталів; 28 квітня форсував р. Шпрее і оволодів плацдармом. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 31 травня 1945. Після війни 1946 закінчив КУОС, 1952 – курси "Выстрел". З 1959 – в запасі. Проживав у Житомирі, працював диспетчером автобусного парку, проводив військово-патріотичну роботу серед молоді. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденами Суворова III ст., Олександра Невського, Вітчизняної війни I ст., 2 орденами Червоної Зірки. Помер 1998. 1999 на могилі встановлено пам'ятник у вигляді прямокутної стели із полірованого габро (вис. 1,7 м, шир. 0,35 м) з викарбованим портретом і меморіальним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.П. 2668, оп. 3, спр. 23, арк. 1, 1 зв. 4; Ф. 4413, оп. 1, спр. 3, арк. 14-15; Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 6, 114; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. Т. 1. – С. 289; Воронін І.П. Викликаю вогонь на себе // Житомиряни на фронтах Великої Вітчизняної війни. Спогади ветеранів. – Житомир, 1995. – С. 166-167.

Олена Іващенко

83. МОГИЛА ГАВРИЛЮКА В.М. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське кладовище, сектор 10. Похований Володимир Миколайович Гаврилюк (1964 – 83), молодший сержант, командир саперного взводу. Народився в Житомирі. Навчався в середній школі № 30 та Білоцерківському ПТУ-13. До Збройних Сил СРСР призваний у квітні 1981. В Республіці Афганістан з жовтня 1982. 24.08.1983 відділення саперів під командуванням молодшого сержанта Гаврилюка В.М. виконувало завдання по розмінуванню шляхів та місцевості. Керуючи відділенням, особисто виявив та знешкодив дві міни. Несподівано саперів обстріляли. В ході перестрілки В.М. Гаврилюк отримав смертельну рану осколком гранати. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно) 1983 на могилі встановлено прямокутну стелу із полірованого габро (1,6 х 0,6 м) з викарбованим портретом і присвятним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 6518, оп. 1, спр. 8, арк. 13; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2 т. – М., 1995. Т. 1. – С. 242; Чорні тюльпани, Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 174.

Володимир Безносок

Стела на могилі І.П. Вороніна (фрагмент)

Стела на могилі В.М. Гаврилюка

Могила О.Ф. Гербачевського

84. МОГИЛА ГЕРБАЧЕВСЬКОГО О.Ф. Західна частина міста, Західне шосе, Корбутівське кладовище, сектор 16. Похований Олександр Федорович Гербачевський (1884 – 1979) – Герой Соціалістичної Праці. Народився в с. Горбів Люблінської губернії (теп. Польща) в сім'ї священика. 1912 закінчив медичний факультет Київського університету, працював ординатором в університетській хірургічній клініці. Під час Першої світової війни – військовий хірург. Після демобілізації, 1921 приїхав до Житомира на посаду завідувача хірургічним відділенням 2-ї міської лікарні. За його ініціативи 1923 відкрито губернський туберкульозний диспансер. З 1924 головний лікар губернської, з 1937 – обласної лікарні. 1941 отримав звання "Заслужений лікар республіки". Під час Великої Вітчизняної війни не зумів евакуюватись, продовжував працювати в обласній лікарні. Тут створив підпільну групу опору німецьким загарбникам, надавав допомогу радянським воїнам, що опинилися в оточенні, партизанам та підпільникам, житомирянам, яких мали вивозити на примусові роботи до Німеччини, зокрема видав сотні фіктивних довідок про непрацездатність. Після визволення Житомира працював завідуючим обласним відділом охорони здоров'я, з червня 1945 головний лікар обласної лікарні. На цій посаді працював до 1972. В жовтні 1972 став головним консультантом обллікарні і очолив раду наставників. Свій досвід узагальнив у 14 наукових працях. Одним з перших в Україні запровадив операції на органах грудної клітини. Розробив нові методи в нейрохірургії, травматології, урології та реаніматології. Водночас брав активну участь у громадській роботі. За заслуги в справі охорони здоров'я в лютому 1969 йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Помер 1979. 1980 на могилі встановлено стелу з лабрадориту (2,4 x 0,8 м) з викарбованим портретом і меморіальним написом. 1991 його ім'я присвоєно обласній лікарні [131], 1996 встановлено обласну премію ім. О.Ф. Гербачевського, якою щорічно відзначаються кращі медичні працівники в день професійного свята. На території обласної клінічної лікарні встановлено пам'ятник О.Ф. Гербачевському [131], [окр. фото с. 195 – 196].

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.Р. 4915, оп. 1, спр. 4, арк. 1-2; спр. 6, арк. 1-95; Ямковий І.П. О.Ф. Гербачевський – хірург і організатор медичної справи // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 23-25 трав. 1996. – Житомир, 1996. – С. 195-196; Слободенюк О.М. Гербачевський Олександр Федорович // Трудові зірки Полісся. Нариси про Героїв Соціалістичної Праці та повних кавалерів ордена Трудової Слави Житомирщини. – Житомир, 2000. – С. 65-69. Стривожена пам'ять. Спогади ветеранів. 1943 – 1993. – Житомир, 1993. – С. 55.

Лариса Грузька

85. МОГИЛА ГРАНАТА К.Х. Західна частина міста. Західне шосе, Корбутівське кладовище, сектор 2. Похований Касян Харитонович Гранат (1888 – 1977) – український прозаїк. Народився в с. Микуличі Володимир-Волинського повіту Волинської губернії (теп. Волинська обл.) в сім'ї селянина. В 1904 в Ковелі познайомився з Лесею Українкою, став другом її родини. З 1946 жив у Житомирі. Працював інспектором в Житомирському обласному фінансовому відділі (1946 – 1957). Виступав у пресі з нарисами, оповіданнями. Автор збірки нарисів "Народна улюблениця" (1963), повістей "Велетом покликана" (1965), "Велет розпалює ватру" (1967), присвячених життю і творчості Лесі Українки. Член Спілки письменників України з 1968. Помер у 1977. На могилі в 1978 встановлено пам'ятник у вигляді прямокутної стели із полірованого габро (вис. 1,8 м, ширина 0,45 см) з вирізьбленим портретом і меморіальним написом.

Дж. та літ.: Письменники Радянської України. 1917 – 1987. Біобліографічний довідник. – К., 1988. – С. 160; Українська літературна енциклопедія. В 5 т. – К., 1988. – Т. 1. – С. 478. Народилися, жили й працювали на Житомирщині. Бібліографічний покажчик творів письменників радянського періоду. – Житомир, 1983. – С. 37-38; Чуприна Олексій. Велетом покликаний або Слово про фінансиста-письменника Касяна Граната, сучасника і земляка Лесі Українки // "Житичі", № 12 (37), 2003, черв.

Олена Іващенко

Могила К.Х. Граната

86. МОГИЛА ГРИГОРЧУКА В.О. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 20. Похований Віктор Олександрович Григорчук (1958 – 82), прапорщик, начальник радіостанції. Народився у радгоспі "Сімферопольський" Кокчетавського району Кокчетавської області (Казахстан). Працював у будівельному управлінні м. Житомира. До Збройних Сил СРСР призваний в липні 1979. В республіці Афганістан з серпня 1981. Загинув 17.10.1982 під час виконання бойового завдання. 1982 на могилі встановлено прямокутну стелу із полірованого габро (1,7 x 0,6 м) з портретом і присвятним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 6518, оп. 1, спр. 8, арк. 19; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2 т. – М., 1995. – Т. 1. – С. 300; Чорні тюльпани, Афганський мартиролог України. Вип. 1 – К., 1999. – С. 175.

Володимир Безносюк

Могила В.О. Григорчука

87. МОГИЛА ГРУШКА П.Н. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 8. Похований Грушко Пінхус Наумович (1898 – 1978) – Герой Соціалістичної Праці. Народився у м-ку Троянів Житомирського пов. Волинської губ. (теп. село Житомирського району). Освіта неповна середня. Працював у місцевому колективному господарстві, з 1935 голова

Могила П.Н. Грушка

колгоспу "Більшовик", яким керував до 1960. У повоєнний час відбудував зруйноване війною господарство села. З 1949, очолювана ним сільськогосподарська артіль почала вирощувати кок-сагиз — багаторічну трав'янисту каучуконосну рослину. Вже за два роки було зібрано перший врожай. На площі 95 га вирощено по 18,2 цнт коренів з кожного гектара при плановій урожайності 15,3 цнт і на 78 га зібрано врожай насіння по 11,8 кг з гектара при плані 6 кг. За одержання високих урожаїв коренів і насіння кок-сагизу 6 червня 1952 П.Н. Грушка було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. Організаторський талант і життєва мудрість П.Н. Грушка розкрилася у створенні багатогалузевого господарства: зростала врожайність зернових і технічних культур, зокрема цукрового буряка. З 1952 господарство стало постійним учасником Всесоюзної сільськогосподарської виставки. 1955 і 1957 П.Н. Грушко нагороджений великою і срібною медалями виставки. Голова дбав не тільки про виконавчу дисципліну, а й про відпочинок односельців, не залишив без уваги їх побутові справи і потреби. В кожну оселю прийшла електрика після побудови сільської гідроелектростанції. В новозбудовані кам'яні капітальні приміщенні тваринницьких ферм прийшло водопостачання, введено електродоїння корів, механізовано переробку й доставку кормів. Понад 200 сімей справили новосілля, з'явилися дитячі ясла, впорядковані вулиці, побудовано Будинок культури. Помер 1978. На могилі встановлено стелу з полірованого габро (вис. 1,7 м) з викарбованим портретом Героя і меморіальним написом (1979).

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 1150, оп. 3, спр. 137, арк. 76-81; спр. 40, арк. 85; Ф. 2660, оп. 1, спр. 1, арк. 1-10; спр. 2, арк. 9-10; Ф. 3865, оп. 1, спр. 503, арк. 198; Трудові зірки Полісся. — Житомир, 2000. — С. 70.

Олена Іващенко

88. МОГИЛА ДМИТРЕНКА А.К. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 10. Похований Аркадій Кирилович Дмитренко (1939 — 83) — прапорщик, фельдшер медпункту. Народився у с. Підлуби Ємільчинського р-ну Житомирської обл. Навчався у медучилищі (Житомирі). У Збройних Силах СРСР з липня 1959. В респ. Афганістан з березня 1983. В період проходження служби важко захворів і 15.07.83 помер. 1983 на могилі встановлено прямокутну стелу із полірованого габро (1,6 x 0,6 м) з портретом та присвятним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 6518, оп. 1, спр. 8, арк. 15; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2 т. — М., 1995. — Т. 1. — С. 351; Чорні тюльпани, Афганський мартиролог України. Вип. 1. — К., 1999. — С. 176.

Володимир Безносюк

89. МОГИЛА ЖУРИЛА І.А. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 22. Похований Іван Антонович Журило (1923 – 90) – Герой Радянського Союзу. Народився в с. Березівка, (тепер Садове) Коростишівського району в сім'ї селянина. Освіта середня. Працював у Києві електрозварником на ТЕЦ № 2, згодом в м. Горлівка на шахті № 1 машиністом електровоза. В Радянській армії з листопада 1943. На фронті Великої Вітчизняної війни з травня 1944. Командир відділення 20-го окремого саперного батальйону 99 стрілецької дивізії, ст. сержант Журило відзначився в ніч на 3 грудня 1944 під час переправи через Дунай біля населеного пункту Маріахаза (півд. м. Будапешт, Угорщина), де брав участь у розвідці оборони противника і берега річки для визначення ділянок форсування. В ніч на 5 грудня 1944 пішов в атаку разом з першим десантом стрільців. Плацдарм було захоплено. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 24 березня 1945. З 1955 ст. лейтенант Журило в запасі. Працював на Житомирській взуттєвій фабриці. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I ст., Червоної Зірки, медалями. Помер в 1990. В 1991 на могилі встановлена прямокутна стела із полірованого габро (вис. 1,7 м, шириною 0,35 м) з портретом Героя й меморіальним написом.

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф. 33, оп. 793756, спр. 16, арк. 175; ДАЖО. – Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 7, 116; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 513; Золотые звезды Полесья. – К., 1985. – С. 169-172; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К., 1973. – С. 369.

Олена Іващенко

90. МОГИЛА КОТА О.М. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 13а. Похований Олексій Миколайович Кот (1914 – 97) Герой Радянського Союзу. Народився в с. Токмак Запорізької області в сім'ї селянина. Закінчив школу ФЗУ. Працював фінансовим інспектором. В Радянській Армії з 1935. 1938 закінчив військово училище, 1939 – Чкаловське військово училище штурманів. В діючій армії з березня 1942. Штурман ланки 10-го гв. авіаційного полку 3-ї гв. авіаційної дивізії, гв. капітан О.М. Кот до квітня 1944 здійснив 248 бойових вильотів на бомбардування об'єктів у глибокому тилу противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19 серпня 1944. До 1956 полковник Кот служив в армії. Проживав у Житомирі, працював товаровзнавцем облспоживспілки, проводив військово-патріотичну роботу серед молоді. Нагороджений 3 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, 2 орденами Вітчизняної війни I ст., орденом Червоної Зірки, медалями. Автор трьох книжок про героїчні подвиги авіаторів.

Могила І.А. Журило. Вгорі – загальний вигляд і стела; внизу – викарбований на стелі портрет.

Стела на могилі О.М. Кота

Помер 1997. На могилі 1998 встановлено пам'ятник у вигляді прямокутної стели із полірованого габро (вис. 1,8 м, ширина 0,35 м) з портретом Героя і меморіальним написом.

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф. 33, оп. 793725, спр. 24, арк. 2-3; ДАЖО. – Ф. Р. 2668, оп. 3, спр. 62, арк. 1, 1 зв. 4; Ф. 4413, оп. 1, спр. 3, арк. 22-23; Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 6, 119; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1987. – Т. 1. – С. 750; Кот А.Н. На дальних маршрутах. – К., 1983; Кот А.Н. На Курской дуге. Нерушимый закон фронтовой дружбы. Над рідною хатою // Житомиряни на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945. – Спогади ветеранів. – Житомир, 1995. – С. 125-131; 139-140; 166-167.

Олена Іващенко

Надгробок з крупнозернистого граніту на могилі О.Г. Канцерова

91. МОГИЛА КАНЦЕРОВА О.Г. Північно-західна частина міста. Біля східного паркану Російського міського кладовища. Похований Олександр Григорович Канцеров (1872 – 1937) – український художник, педагог, музикант. Народився у м. Грозний (тепер Республіка Ічкерія, РФ), у сім'ї військового. З 1876 до 1937 жив у Житомирі. Навчався у Київському кадетському корпусі та військовому училищі у Санкт-Петербурзі. У 1892 – 1897 служив у 125-му піхотному Курському полку, що дислокувався у Житомирі. На початку 1897 вийшов у відставку та переїхав до Санкт-Петербурга, де навчався живопису у художників М.Д. Дмитрієва-Оренбурзького та К.Я. Крижицького. Працював у жанрі пейзажу та натюрморту. З 1897 – експонент, з 1907 – дійсний член Імператорського Товариства російських акварелістів. Виставлявся у С.-Петербурзі та Москві. З 1899 остаточно оселився у Житомирі та почав давати приватні уроки малюнка. У травні 1919 обраний першим головою Житомирської спілки художників. Працюючи переважно як викладач малювання у 7-ій та 26-ій трудових школах Житомира, брав участь у культурному житті міста, зокрема у оформленні вулиць до революційних свят, створював ескізи костюмів та декорацій до театральних вистав, розробляв ескізи нового інтер'єру Першого Волинського державного театру ім. Т.Г. Шевченка, гравіював ілюстрації до журналу "Світець", виконував розписи церков, виготовляв наочні матеріали для Волинського науково-дослідного музею у Житомирі. Як член музичного товариства, брав участь у концертах разом з композиторами М.А. Скорульським та В.С. Косенком. Незадовго до смерті працював над живописною композицією "Збір хмелю" для ВДНГ у Москві (місце знаходження твору невідоме). Значна частина творчого доробку художника зберігається у Житомирському обласному краєзнавчому музеї. Помер 1937. Похований під надгробком з бучардованого сірого граніту, що створений за його ескізом для поховання батька у 1899. На надмогильній плиті (26 x 80 x 143 см) у низькому рельєфі

поліроване зображення восьмиконечного хреста та напис у стилі модерн.

Дж. та літ.: Вольнський Л.Н. Дом на сонцепеке. — М., 1985. — С. 521-526; Крыжицкий Г. Судьба художника. — К., 1966; Український радянський енциклопедичний словник. В 3 т. — Т. 2. — К., 1967. — С. 39.

Лідія Дахненко

92. МОГИЛА КОВАЛЬЧУКА С.І. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 21. Похований Сергій Іванович Ковальчук (1965 — 88) — старший лейтенант, командир мотострілкового взводу. Народився в Житомирі. Навчався в середній школі № 12. Закінчив Київське ВОКУ ім. М.В. Фрунзе. У Збройних Силах СРСР з серпня 1982. В республіці Афганістан з серпня 1987. 24.07.1988 взвод під командуванням старшого лейтенанта С.І. Ковальчука вів бій з противником, відбиваючи напад на сторожову заставу. В цьому бою він був смертельно поранений. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки (другим — посмертно). 1988 на могилі встановлено прямокутну стелу із полірованого габро (1,8 x 0,6 м). На фронтальному боці стели викарбовано портрет та меморіальний напис.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 6518, оп. 1, спр. 8, арк. 14; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2 т. — М., 1995. — Т. 1. — С. 558. Чорні тюльпани, Афганський мартиролог України. Вип. 1. — К., 1999. — С. 178.

Володимир Безносюк

93. МОГИЛА КРЕМЕНИЦЬКОГО В.О. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 3. Похований Віктор Олександрович Кременицький (1916 — 94) — державний діяч, голова виконкому Житомирської обласної ради депутатів трудящих (1955 — 82), депутат Верховної Ради України 9-ти скликань з 1950 до 85. Народився в с. Шукліно Фатезького району Курської області (РФ) в багатодітній селянській сім'ї. 1929 разом з батьком приїхав на будівництво "Запоріжсталі", працював помічником столяра і водночас вчився на робітфаці. 1932 — 35 навчався в Одеському педагогічному інституті, з 4 курсу пішов вчителювати (1936 — 39). Від 1939 мобілізований до лав Червоної армії: курсант курсів молодших лейтенантів, командир 2-ї роти 49-ї стрілецької дивізії. Від листопада 1939 на фронті радянсько-фінляндської війни, був поранений. 3 травня 1939 секретар комсомольської організації 15 стрілецького полку, з вересня 1940 — помічник начальника політвідділу 49 стрілецької дивізії. Від липня 1941 до січня 1942 — боєць партизанського загону капітана Мокроусова, що діяв на території республіки Білорусь та Чернігівської області. В січні 1942 загін увійшов до складу партизанського з'єднання О.Ф. Федорова, в якому пройшов шлях боротьби як боєць, старши-

Надгробок та стела на могилі С.І. Ковальчука

Пам'ятник на могилі Віктора Олександровича Кременецького. На правій фронтальній грані чотирикутної брили із червоного граніту викарбувано факсимільне зображення автографу В.О. Кременецького.

на роти, начальник штабу, командир загону. Від жовтня 1943 до серпня 1944 комісар, згодом командир польської партизанської бригади ім. Ванди Василевської, що сформувалася на базі партизанського з'єднання О.Ф. Федорова і діяла на території Польщі. Був двічі поранений. За бойову мужність й відвагу нагороджений двома орденами бойового Червоного Прапора, двома орденами Вітчизняної війни I і II ступеня, орденом Грюнвальда (Польща), медаллю "Партизан Вітчизняної війни" I ступеня. Після розформування польської бригади 1944 – 46 голова Олександрійського райвиконкому Сталінської (тепер Донецької) області, 1946 – 48 – перший секретар Олександрійського райкому партії, 1948 – 50 – завідувач облвно, з 1950 – 54 – голова облвиконкому Сталінської (тепер Донецької) області. Від березня 1954 – перший заступник, з листопада 1955 голова виконкому Житомирської обласної ради депутатів трудящих. 27 років область мала керівника, з імям якого пов'язаний період індустріалізації поліського краю: з'явилися й запрацювали нові великі промислові підприємства: "Електровимірювач", льнокомбінат, заводи хімічного волокна, верстатів-автоматів, "Автозапчастина", меблевий комбінат "Житомирдерев". Область отримала природний газ, була підключена до загальної системи енергопостачання, з побудовою двох плотин на р. Тетерів було вирішено водопостачання обласного центру. З реконструкцією Старого бульвару, побудовою пішохідного моста через р. Тетерів Житомир перетворився на місто-сад. Виросли будови нового музично-драматичного театру, музичного училища ім. Косенка, інженерно-технологічного інституту, 4-х кінотеатрів, обласної лікарні, адміністративного будинку облвиконкому та інші. Житомирщина стала визнаним хмелярським, льонарським та картоплярським регіоном. Тваринництво давало майже половину обсягу валової продукції сільського господарства. Постійно опікувався питаннями освіти, культури, охорони природи, вболівав за чистоту поліського довкілля. Заснований ним щорічний конкурс з екологічного оздоровлення краю носить його ім'я. На початку 70-х Кабінет Міністрів виношував задум побудувати на території Житомирщини атомну електростанцію. В.О. Кременецький знайшов аргументи й причини для переконання групи експертів в неможливості втілення такого проекту, відмовився підписувати будь-які документи. Відтак Житомирський проект було відхилено і АЕС побудували в Чорнобилі. За трудову звитягу нагороджений орденами Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, Жовтневої революції, орденом "Знак Пошани, 8 медалями. Помер 1994. Похований в Житомирі (Див. ст. 19). 1995 на могилі споруджено пам'ятник у вигляді стели з чорного граніту (вис. 1,5, шир. 0,7 м), на яку

встановлений квадрат рожевого граніту (1 x 1 x 1 м), в ніші якого вибите погруддя, на правій стороні квадрату вирізьблений автограф покійного. Перед пам'ятником покладені дві могольні плити з чорного граніту (1,2 м x 0,7 м), на лівій з них — меморіальний напис. Вся площа навколо могили вкрита плитами з рожевого граніту різного розміру, що закінчується бордюром з чорного граніту (вис. 0,35 м). [окр. фото с. 164]

Дж. та літ.: Архів Житомирської обласної державної адміністрації. Спр. 162 за 1982, арк. 1-9; ДАЖО. — Ф.П. 76, оп. 20 дол., спр. 804; Ф.Р. 1150, оп. 2, спр. 1710, 1834, 1969, 2094, 2226, 2367, 2571; оп. 4, спр. 514, 600, 625, 761, 826, 883, 1076; Боевое содружество польских и советских партизан. — М., 1959. — С. 46, 65; Іващенко О.М. Напередодні Чорнобильської катастрофи // Чорний біль Житомирщини. — Житомир, 2001. — С. 5-20, 30-75; Кавун Василь. Подвиг усього життя — ратний і трудовий // "Житомирщина", 2003, 27 трав.; Кременицький В.О. Імені Ванди Василевської. — Київ, 1986; Пахомов Б. Там, за Бугом, в огні партизанських боїв ковалась советско-польская дружба // "Рабочая газета" 690, 1988, 11 декабря; Чекарев М.Н. Чары Дианы. — Житомир, 2003. — С. 29-30.

Олена Іващенко

94. МОГИЛА КУКУЮКА П.С. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 8. Похований Петро Степанович Кукуюк (1938 — 82) — український театральний діяч, актор і режисер. Народився у с. Василівці Амвросіївського району Донецької області в хліборобській родині. Закінчив Василівську середню школу, театральну студію Київського українського драматичного театру ім. І. Франка (1965), режисерський факультет Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1979). Трудову діяльність розпочав бібліотекарем, працював інструктором Покровського райкому комсомолу на Донеччині, будівельником, служив в армії. В 1963-82-актор та режисер Житомирського музично-драматичного театру, з 1982 ім. І. Кочерги. Разом з молодим режисером О. Горбенком, народними артистами України А. Паламарчук, К. Коваленко, В. Яременком, виставою "Правда і кривда" (за романом М. Стельмаха) здобув шану та визнання глядачів. На житомирській сцені зіграно майже сто ролей, зокрема: Ярослав Мудрий (п'єса І. Кочерги), Дон Жуан ("Кам'яний господар" Лесі Українки), Бризгалов ("Кафедра" В. Врублевської), Ремез ("Дороги, які ми обираємо" М. Зарудного). Також ним втілені вистави — "Шалені гроші" О. Островського, "Мартин Боруля" І. Карпенка-Карого, "Фараони" О. Коломійця, "Драма в учительській" Я. Стельмаха та ін. Заслужений артист України (1972), народний артист України (1979). Нагороджений обласною комсомольською премією ім. М. Шпака (1968), медаллю ім. С.П. Корольова (1979). Помер 1982. 1984 на могилі встановлено пам'ятник у вигляді постаті митця на весь зріст (вис. 2,4 м), що поступово переходить у постамент. Виконаний

Пам'ятник на могилі народного артиста УРСР П.С. Кукуюка

Скульптурний портрет П.С. Кукуюка виконаний із бронзи

Могила М.В. Ларіна

Стела з присвятним написом на могилі В.В. Лук'яненка

нана із бучардованого і грубо обробленого сірого граніту. Скульптурний портрет виконано із бронзи. Знизу напис. Автор – заслужений художник України, скульптор В.І. Фещенко.

Дж. та літ.: Відомості Верховної ради УРСР, 1973, № 2, с. 23; 1980, № 2, с. 44; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К., 1973, С. 564; Петро Степанович Кукулюк (Некролог) // "Радянська Житомирщина", 1982, 4 лип. Луцький Ю. Ступені майстерності // "Український театр", № 5, 1973. – С. 18-21.

Олексій Опанасюк

95. МОГИЛА ЛАРИНА М.В. Вул. Щорса, 96. Північна частина міста, території агротехнологічного коледжу. Похований Михайло Володимирович Ларин (1925 – 44) – молодший сержант 328-ї стрілецької дивізії, який був тяжко поранений 31 грудня 1943 в бою з німецькими загарбниками під час остаточного звільнення Житомира і через тиждень помер від ран в пересувному госпіталі, який дислокувався в приміщенні тодішнього сільськогосподарського технікуму. 1961 на могилі встановлено із сірого граніту двоступінчастий обеліск (вис. 2,0 м) із зіркою вгорі та присвятним написом на лицьовому боці.

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.Р. 4201, оп. 1, спр. 9, арк. 10; Военные грозы над Полесьем. Житомирщина в годы Великой Отечественной войны. – К., 1985. – С. 170.

Олена Іващенко

96. МОГИЛА ЛУК'ЯНЕНКА В.В. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 8. Похований Валерій Васильович Лук'яненко (1961 – 87), старший лейтенант, командир вертольоту Мі-24. Народився в с. Бараші Ємільчинського району Житомирської області. Закінчив Сизранське ВВА-УЛ. У Збройних Силах СРСР з квітня 1979. В республіці Афганістан з серпня 1986. 31.05.1987 екіпаж вертольота під командуванням ст. лейтенанта В.В. Лук'яненка виконував бойове завдання по забезпеченню прикриття висадки десанту з вертольотів. При підльоті до майданчика вертоліт був підбитий зенітною ракетою. До останньої хвилини життя Лук'яненко В.В. вів боротьбу за спасіння екіпажу і бойової машини. Нагороджений орденом Червоної Зірки та орденом Леніна (посмертно). Його іменем названа школа № 2 в Житомирі та нова вулиця в районі Смолянської площі 1987 на могилі встановлено прямокутну стелу із полірованого габро (1,8 x 0,6 м) з викарбованими портретом та присвятним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 6518, оп. 1, спр. 8, арк. 17; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2 т. – М., 1995. – Т. 1. – С. 711; Чорні тюльпани, Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 181.

Володимир Безносюк

97. МОГИЛА МЕЛАШЕНКА М.Є. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 8. Похований Микола Євгенович Мелашенко (1918 – 90) — Герой Радянського Союзу. Народився в смт Славгород Дніпропетровської області в сім'ї робітника. Закінчив Дніпропетровський борошномельний елеваторний технікум. Працював на елеваторі залізниці в Славгороді. В Радянській Армії з 1939. В діючій армії з 1941. Командир кулеметної обслуги 1118 стрілецького полку 333 стрілецької дивізії сержант Мелашенко відзначився в ніч на 26 листопада 1943, одним з перших переплив Дніпро, захопив з бійцями ділянку берега і забезпечив переправу підрозділів полку. В боях за розширення плацдарму й оволодіння с. Каневське (Запорізька область) з обслугою відбив 5 контратак противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22 лютого 1944. В 1945 закінчив Сталінградське танкове училище, лейтенант. Після звільнення в запас жив і працював в м. Житомирі. Помер в 1999. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I ст., медалями. 2000 на могилі встановлений пам'ятник у вигляді прямокутної стели з полірованого габро (вис. 1,7 м, шир. 0,35 м) з портретом Героя й меморіальним написом.

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф. 33, оп. 636043, спр. 20, арк. 111; ДАЖО. – Ф.П. 2668, оп. 3, спр. 94, арк. 1-3; Ф. 4413, оп. 1, спр. 3, арк. 29-30; Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 6, 120; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2 т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 66.; Достойны величия и славы // Житомиряни на фронтах Великой Вітчизняної війни 1941 – 1945. Спогади ветеранів. – Житомир, 1995. – С. 289.

Олена Іващенко

98. МОГИЛА ОБУХОВСЬКОГО А.Р. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське кл-ще, сектор 8. Похований Анатолій Романович Обуховський (1925 – 97) — Герой Радянського Союзу. Народився в м.Житомирі в сім'ї службовця. Закінчив 8 класів. Працював обліковцем в колгоспі. В армію мобілізований в 1943 і направлений на фронт. Командир гармати 71-ї механізованої бригади, сержант Обуховський відзначився 6-8 листопада 1943 в боях на території Фастівського району Київської області. Вогнем гармати знищив 2 тягача, 5 гармат, десятки підвід з боєприпасами, багато гітлерівців. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 10 січня 1944. В 1946 демобілізований. Працював начальником цеху Житомирського заводу "Металіст". Помер 1997. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I ст., медалями. Почесний громадянин Житомира. 1998 на могилі встановлена прямокутна стела із полірованого габро (вис. 1,8 м, шир. 0,35 м), на якій вирізьблений портрет Героя і меморіальний напис.

Дж. та літ.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 7, оп. 10, спр. 82, арк. 37-38; ДАЖО. – Ф.П. 2668, оп. 3, спр. 105, арк. 1-8; Ф. – 4413, оп. 1, спр. 1, арк. 106-107; Ф. – 1150, оп. 3, спр.

Надербок та стела на могилі А.Р. Обуховського

Портрет А.Р. Обуховського, викарбований на надмогильній стелі

230, арк. 8, 121; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. — Т. 2. — 1988. — С. 186; Дстойны величия и славы // Житомиряни на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 — 1945. — Житомир, 1995. — С. 291.

Олена Іващенко

Могила і пам'ятник
М.О. Оганесяну

99. МОГИЛА ОГАНЕСЯНА М.О. Західна частина міста. Вул. Перемоги, 82. Північна частина Російського кладовища. Похований Микола Олександрович Оганесян (1899 — 1945) — командуючий артилерією 3-ї гвардійської танкової армії, гвардії генерал-майор. Народився в с. Багарлю Сурмалінського повіту (Туреччина). 1917 закінчив торгову школу (Єривань), з 1920 в лавах Червоної Армії. Брав участь в боротьбі з дашнаками в складі комуністичного загону (1921), був поранений. 1923 закінчив Армянську артилерійську військову школу, 1930 — Московську артилерійську школу, 1936 — військову академію ім. Фрунзе (Москва) з дипломом I ступеня. 1939 — 1940 учасник радянсько-фінляндської війни. 1941 закінчив Академію Генерального штабу Червоної Армії (Москва). На фронтах Великої Вітчизняної війни з 1941: старший помічник начальника Штабу Головного Управління артилерії Червоної Армії, з 1943 — командуючий артилерією 15-го стрілецького корпусу, з березня 1944 — командуючий артилерією 3-ї гвардійської танкової армії. 28 січня 1945, виконуючи наказ командуючого фронту знищити противника, який прорвався із Сілезії, в бою загинув біля міста Кнурув (Польща). Нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Бойового Прапора, орденами Вітчизняної війни I ст., Суворова, Червоної Зірки. Згідно заповіту похований з військовими почестями в Житомирі, у визволенні якого брав участь. 1947 на могилі, що має прямокутну форму й обкладена бордюром, встановлений трьохступеневий обеліск із сірого граніту (вис. 2,5 м) з вибитим портретом, і зіркою вгорі та присвятним написом. [окр. фото с. 164]

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. — Архівна довідка за № 5/277122 від 24 черв. 2004; Ф. 315, оп. 4440, спр. 204, арк. 115; 3-я гвардейская танковая. Боевой путь гвардейской танковой армии. — М., 1988. — С. 216-217, 224 (фото).

Олена Іващенко

100. МОГИЛА ОКОНЕЧНИКОВА О.Г. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 6. Похований Олександр Геннадійович Оконеchnikов (1957 — 85) — старший лейтенант, командир взводу хімзахисту. Народився в м. Слобідському Кіровської області. Закінчив Тамбовське ВВКУХ. В Збройних Силах СРСР з вересня 1975. В республіці Афганістан з липня 1984. 06.05.1985, виконуючи бойове завдання,

підірвався на міні. Нагороджений орденом Червоної Зірки (по-смертно). 1985 на могилі встановлено прямокутну стелу із полірованого габро (1,6 x 0,6 м). На лицьовому боці викарбовано портрет та меморіальний напис.

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 6518, оп. 1, спр. 8, арк. 20; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2 т. – 1995. – Т. 2. – С. 174; Чорні тюльпани, Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 185.

Володимир Безносюк

101. МОГИЛА ПАВЛЕНКА С.А. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 5. Похований Сергій Андрійович Павленко (1957 – 81) — старший лейтенант, командир мотострілкового взводу. Народився в м. Коростені Житомирської області. Закінчив Київські СВУ та ВОКУ. У Збройних Силах СРСР з вересня 1975. В республіці Афганістан з травня 1981. Неодноразово брав участь у бойових операціях. 16.12.81 був важко поранений в бою, після чого помер. Нагороджений медаллю "За бойові заслуги". 1982 на могилі встановлено прямокутну стелу із полірованого габро (1,5 x 0,6 м) з викарбованим портретом та присвятним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО – Ф. 6518, оп. 1, спр. 8, арк. 15; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2 т. – М., 1995. – Т. 2. – С. 195; Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. Вип. 1. – К., 1999. – С. 186.

Володимир Безносюк

102. МОГИЛА ПЕРЕГУДИ П.У. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 17. Похований Петро Устинович Перегуда (1913 – 85) — Герой Радянського Союзу. Народився в с. Дмитрівка Бердичівського району в сім'ї робітника. Неповна середня освіта. Працював трактористом у шляховій будівельній організації м. Вінниця. В Радянській Армії з 1936. В 1938 закінчив курси молодших лейтенантів. Брав участь в радянсько-фінляндській війні 1939 – 40. Командир роти 331 стрілецького полку 100 стрілецької дивізії, лейтенант Перегуда підняв 15 лютого 1940 роту і першим кинувся в атаку, оволодів висотою (зах. о. Сумма-Ярви) і захопив на ній дот. В бою в районі с. Тямисуо його рота першою увірвалася на цементний завод. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 21 березня 1940. В 1941 закінчив курси "Выстрел". В боях Великої Вітчизняної війни з липня 1941. В 1942 закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе. Після війни продовжував служити в армії. В 1950 закінчив курси КУОС. З 1955 підполковник Перегуда — в запасі. Жив у Житомирі. Працював товарознавцем на заводі "Буддеталей". Помер в 1985. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I ст., 2 орденами

Стела на могилі
О.Г. Оконечникова

Могила С.А. Павленка

Могила П.У. Перегуди

Пам'ятна стела на могилі
П.У. Перегуди

Обеліск на могилі
Г.П. Петухова

Червоної Зірки, медалями. 1986 на могилі встановлений обеліск із чорного граніту (вис. 1,8 м) з вибитим портретом і меморіальним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 4413, оп. 1, спр. 1, арк. 112-113; Ф.П — 2668, — оп. 3, спр. 123, арк. 1-2; Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 6, 101; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь в 2 т. — М., 1988. т. 2. — С. 246-247; Золотые звезды Полесья. Вид. 3, доп. і виправ. — К., 1985. — С. 322-345.

Олена Іващенко

103. МОГИЛА ПЕТУХОВА Г.П. Північно-західна частина міста. Північна частина Російського кладовища. Вул. Перемоги, 82. Похований Гнат Павлович Петухов (1914-50) — Герой Радянського Союзу. Народився в с. Масловка Рибнослободського району Республіки Татарстану (РФ) в сім'ї селянина. Освіта середня. Працював секретарем сільської ради. В Радянській Армії з 1936. В 1938 закінчив курси молодших лейтенантів, з тим курсом вступив до курсів удосконалення командного складу (КУКС). В діючій армії на фронті з 1942. Командир 20-го відділення понтонно-мостового батальйону 40 Армії Воронежського фронту, капітан Г.П. Петухов відзначився при форсуванні Дніпра біля с. Козинці Кагарликського району Київської області. З 23 вересня по 5 жовтня 1943 він вміло організував переправу військ 40 армії, що забезпечило захоплення і розширення плацдарму на правому березі р. Дніпра. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 23 жовтня 1943. З 1945 підполковник Петухов — у відставці за пораненнями. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ст. і II ступеня, медалями. Помер 1950. На могилі 1951 встановлений з чорного лабрадориту обеліск (вис. 2,5 м) з портретом Героя і меморіальним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 4413, оп. 1, спр. 1, арк. 113; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2 т. — М., 1988. — Т. 2. — С. 264.

Олена Іващенко

104. МОГИЛА ПЕЧЕНЮКА Ф.Й. Північно-західна частина міста. Північно-східна частина Російського кладовища. Вул. Перемоги, 82. Похований Федір Йосипович Печенюк (1906 — 65) — Герой Радянського Союзу. Народився в с. Торчин Коростишівського району Житомирської області в сім'ї селянина. Закінчив 8 класів. Працював секретарем сільради в с. Русанівці Житомирської області. В Радянській Армії з 1928. Учасник радянсько-фінляндської війни. Закінчив військово-піхотне училище. У Великій Вітчизняній війні з червня 1941 на Західному, Центральному, 1-му Українському фронтах. Командир 205 гвардійського полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії підполковник Ф.Й. Печенюк відзначився у вересні 1943 під час

форсування р. Сейм на схід від м. Батурин (Чернігівська область). Звільнив станцію Бахмач, затим 22 вересня 1943 в районі с. Домантово (Чернобильський район Київська область) на заховаченому плацдармі його полк відбив 11 контратак піхоти і танків противника, наніс йому значний урон в живій силі й бойовій техніці. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 16 жовтня 1943. 1945 закінчив ВАК при Військовій академії Генштабу, в 1948 — курси "Выстрел". З 1953 полковник Печенюк — в запасі. Нагороджений орденом Леніна, Червоного Прапора, Суворова III ст., Кутузова III ст., Олександра Невського, Червоної Зірки, медалями. Помер 1965. На могилі 1966 встановлений обеліск з чорного граніту (вис. 1,5 м), на якому викарбовані портрет Героя та меморіальний напис.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 4413, оп. 1, спр. 1, арк. 114-115; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2-х т. — М., 1988. — Т. 2. — С. 625; Золотые звезды Полесья. Очерки о Героях Советского Союза. Вид. 2, доповнене. — К., 1985. — С. 326.

Олена Іващенко

105. МОГИЛА ПРОХОРОВА С.Є. Східна частина міста. Вул. Селецька, 11. Військове кладовище № 2. Похований Сергій Євгенович Прохоров (1960 — 84) — старший лейтенант, командир гранатометного взводу. Народився в м. Новомосковськ Тульської області. Закінчив Омське ВВКУ. У Збройних Силах СРСР з серпня 1977. В республіці Афганістан з листопада 1983. 2 березня 1984, виконуючи бойове завдання з супроводу автомобільної колони. В БМП С.Є. Прохорова влучив фугас. Внаслідок отриманих ран С.Є. Прохоров помер. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). 1984 на могилі встановлено прямокутну стелу з полірованого габро (1,8 x 0,6 м). На лицьовому боці вибито портрет та меморіальний напис.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 6518, оп. 1, спр. 8, арк. 4; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане, в 2 т. — М., 1995, т. 2. — С.269; Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. Вип. 1. — К., 1999. — С. 187.

Володимир Безносюк

106. МОГИЛА РАДЧЕНКА В.Д. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 2. Похований Василь Дмитрович Радченко (1912 — 79) — Герой Радянського Союзу. Народився в с. Раківка Вишгородського району Київської області в сім'ї селянина. Освіта середня. Закінчив Київське артилерійське училище в 1933. Учасник Великої Вітчизняної війни з червня 1941. Командир артилерії 167-ї стрілецької дивізії, підполковник Радченко в ніч на 27 вересня 1943 переправився через Дніпро на Лютезький плацдарм (півн. Києва). В ході боїв за його розширення вміло керував артилерією з'єднання, організував надійне прикриття дій головних сил дивізії. Зван-

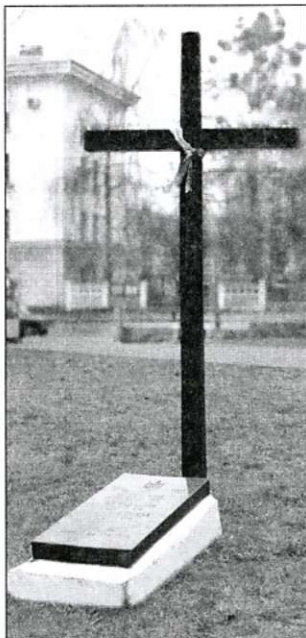
Портрет Г.П. Петухова на надмогильному пам'ятнику.

Стела на могилі С.Є. Прохорова

Фрагмент стели із сірого крупнозернистого граніту (з включенням біотиту) з портретом на фарфорі на могилі В.Д. Радченка

Пам'ятник на місці могили провідників ОУН (М) Омеляна Сеника та Миколи Сциборського на майдані Перемоги поруч з кафедральним Преображенським собором

ня Героя Радянського Союзу присвоєно 24 грудня 1943. З 1956 — в запасі. Жив і працював у Житомирі. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, орденом Кутузова II ст., 2 орденами Червоної Зірки, медалями. Помер в 1979. 1980 на могилі встановлений обеліск із чорного граніту (вис. 1,8 м) з меморіальним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 6, 122; Ф. 4413, оп. 1, спр. 3, арк. 40-41; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2-х т. — М., 1988. — Т. 2. — С. 341.

Олена Іващенко

107. МОГИЛА СЕНИКА О.І., СЦІБОРСЬКОГО М.О. Центр міста. Майдан Перемоги, 14. Права сторона подвір'я Святопреображенського собору. Поховані Омелян Сеник [Грибівський, Канцлер] (1891 — 1941) — діяч українського національного руху. Народився у Яворові (Львівська обл.). На початку Першої світової війни вступив до австрійської армії, згодом — сотник Галицької армії. З 1921 — член Української військової організації, входив до Начальної та Крайової команди УВО. 1928 — 29 — крайовий комендант УВО. З 1927 — член проводу українських націоналістів. 1929 — делегат I Конгресу українських націоналістів у Відні. В 1930-х — член Вищого проводу ОУН, де відповідав за внутрішню політику і вів організаційну роботу. Після смерті Є. Коновальця Сеник зосередив у своїх руках керівництво ОУН, активно впливаючи на політику А. Мельника. Сенин був головуючим на 2-му Великому зборі ОУН у Римі. На початку війни 1941 — 45 призначений керівником Основної похідної групи ОУН (А. Мельника), яка мала дістатися Києва і проголосити державність України. Сциборський [Рокош, Органський, Житомирський] (1897 — 1941) — діяч Організації українських націоналістів, теоретик українського національного руху. Народився в Житомирі. На початку Першої Світової війни покликаний до армії УНР, підполковник (1920). В еміграції жив у Чехословачії та Франції. 1929 закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах. У 1929 — делегат I Конгресу українських націоналістів у Відні, обраний першим заступником голови Проводу українських націоналістів. Після розколу ОУН — на боці А. Мельника. Автор праць: "Робітництво і ОУН" (1932), "Націократія" (1935), "Сталінізм" (1940). Влітку 1941 очолив одну з Похідних груп ОУН проти СРСР на Правобережній Україні. На серпень 1941 в Житомирі паралельно діяли бандерівський та мельниківський обласні проводи. З серпня 1941 в місті почала виходити газета ОУН (М) "Українське слово", яку заснував і редагував один з керівників ОУН (М) О. Ольжич, відомий поет, уродженець Житомира. Разом з О. Ольжичем до міста прибули полковник М. Сциборський і сотник О. Сеник, які направлялися до Києва. 30 серпня 1941 сталася трагедія у провулку Михай-

лівської вулиці біля будинку, де діяв Секретаріат (ОУН) (М). Двома пострілами в спину бандерівець С. Кузій застрелив О. Сеника і М. Сціборського. Випадковий німецький вояка застрелив бандерівця, що намагався перелізти через загорожу. Після цієї події мельниківці покинули Житомир. Вбиті були поховані на подвір'ї Святопреображенського собору і на могилі встановлено дерев'яний хрест. В грудні 1943 після визволення міста від німецьких окупантів могила була зрівняна з землею і відновлена у 1991. На ній покладено плиту з чорного лабрадориту (1,1 м х 0,55 см) з посьватним написом. В головах встановлений дубовий хрест.

Дж. та літ.: Україна в другій світовій війні. У документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942 – 1943). – Т. 3. Зібрав і впорядкував Володимир Косик – Львів, 1999. – С. 140; В. Косик. Розкол ОУН (1939 – 1940): 36. документів. – Львів, 1997; ОУН: минуле і майбутнє. – К., 1993. – С. 107-114; Бульба-Боровець Тарас отаман. Армія без держави і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Канада, Вінніпег, 1981. – С. 128, 159, 160; Довідник з історії України. – К., 2002. – С. 739.

Олена Іващенко

108. МОГИЛА СИЧКОВА Т.Є. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, нова територія. Похований Терентій Єфремович Сичков (1922 – 2000) — Герой Радянського Союзу. Народився в с. Хутор Биховського району Могильовської області (Білорусія) в сім'ї селянина. Освіта середня. В Радянській армії з 1940. Закінчив Борисівське військово-інженерне училище в 1942. На фронті Великої Вітчизняної війни з 1942. Командир роти 91 інженерного батальйону 47 армії, ст. лейтенант Сичков під час форсування Дніпра біля с. Студенець Канівського району Черкаської області. 25 вересня 1943 переправив на правий берег понад 800 бійців, а потім артилерію, продовольство. З плацдарма евакуював поранених. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 3 червня 1944. В 1952 закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе. З 1972 полковник Сичков у відставці, працював інженером житомирського міжколгоспбуду. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I і II ст., Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. Помер у 2000. На могилі у 2001 встановлений обеліск з чорного габро (вис. 1,2 м) з меморіальним написом.

Дж. та літ.: Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988. – Т. 2. – С. 554. Достойны величия и славы: Герои Советского Союза и кавалеры ордена Славы трех степеней, проживающие в Житомирской области // Житомиряни на фронтах Великой Вітчизняної війни 1941 – 1945. Спогади ветеранів. – Житомир, 1995. – С. 295. Сичков Т.Е. Бросок через Днепр // Житомиряни на фронтах Великой Вітчизняної війни 1941 – 1945. Спогади ветеранів. – Житомир, 1995. – С. 168-171.

Олена Іващенко

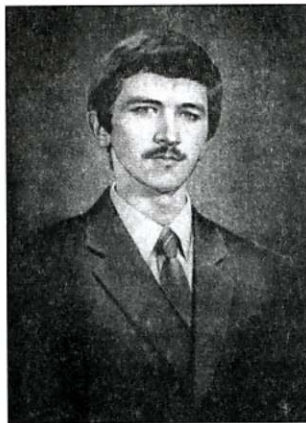
Надмогильна плита із полірованого габро з меморіальним написом на могилі Омеляна Сеника та Миколи Сціборського

Надгробок та стела із полірованого габро на могилі Т.Є. Сичкова.

Стела на могилі
В.П. Стеценка

Портрет допризвника
В.П. Стеценка, викарбований
на тильному боці стели

109. МОГИЛА СТЕЦЕНКА В.П. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське к-ще, сектор 26. Похований Володимир Петрович Стеценко (1957 – 84). Старший лейтенант, командир інженерно-саперної роти. Народився в смт Червоноармійську Рівненської області. Закінчив Кам'янець-Подільське ВВІУ. У Збройних Силах СРСР з серпня 1975. В республіці Афганістан з травня 1983. 17.02.84 інженерно-саперна рота під командуванням старшого лейтенанта В.П. Стеценка виконувала бойове завдання по розмінуванню ділянки місцевості. Виявивши місцезнаходження саперів, противник відкрив вогонь. Стеценко В.П. вміло організував оборону. Завдяки його рішучим діям противник був змушений відступити, залишив на полі бою стрілкову зброю, гармати та важливі документи. В цьому бою Стеценко В.П. загинув. Нагороджений орденом Червоної Зірки (посмертно). 1984 на могилі встановлено прямокутну стелу із полірованого габро (1,6 x 0,6 м) з викарбованим портретом та присвятним написом.

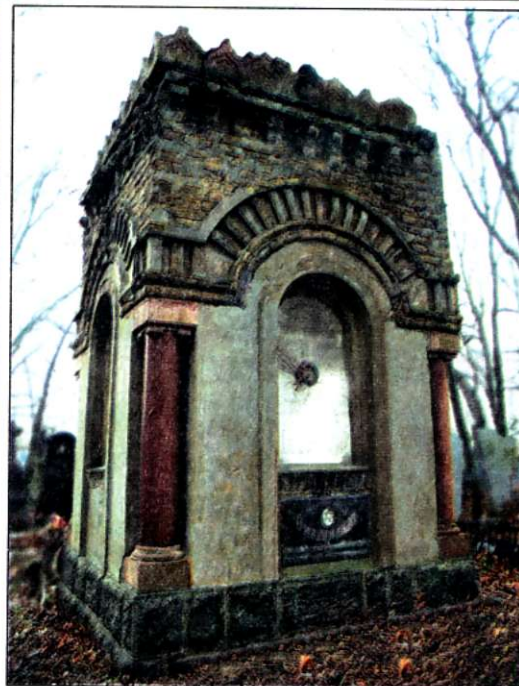
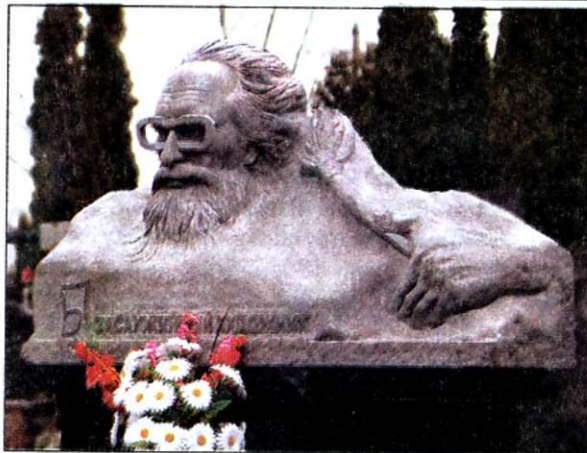
Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 6518, оп.1, спр. 8, арк. 18; Книга Памяти о советских воинах, погибших в Афганистане. В 2 т. – М., 1995. – Т. 2. – С. 417; Чорні тюльпани. Афганський мартиролог України. Вип. 1 – К., 1999. – С. 189.

Володимир Безносюк

110. МОГИЛА ТОМАШЕВСЬКОГО І.Г. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське кладовище. Сектор 38. Похований Іван Герасимович Томашевський (1918 – 94) Герой Радянського Союзу. Народився в с. Рудниця Сененського району Вітебської області (Білорусія) в сім'ї селянина. Закінчив 3 курси Мінського будівельно-архітектурного технікуму. В 1940 закінчив Мелітопольське військово-авіаційне училище. На фронтах Великої Вітчизняної війни з червня 1941. Штурман ланки 25-го гв. нічного бомбардувального авіаційного полку 2-ї гв. нічної бомбардувальної авіаційної дивізії, гв. ст. лейтенант Томашевський до січня 1944 здійснив 581 бойовий виліт з метою розвідки, бомбардування й штурмовки скупчення військ противника. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 13 квітня 1944. З 1955 майор Томашевський – у запасі. Проживав у Житомирі. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Вітчизняної війни I ст., 2 орденами Червоної Зірки, медалями. Помер в 1994. На могилі в 1995 встановлений пам'ятник у вигляді прямокутної стели з чорного граніту (вис. 1,8 м, шир. 0,35 м) з вирізьбленим портретом і меморіальним написом.

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. – Ф.33, оп.793756, спр.68, арк.21-22; ДАЖО. – Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 8, 124; Ф.П. 2668, оп. 3, спр. 153, арк. 1-5; Ф. 4413, оп. 1, спр. 3, арк. 46-47; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2-х т. – М., 1988, т. 2. – С. 593; Достойны величия и славы // Житомиряни на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945. Спогади ветеранів. – Житомир, 1995. – С. 297.

Олена Іващенко

Могили (за годинниковою стрілкою), які у цьому розділі не описані окремими статтями:

Пам'ятник на могилі **Б. Портного**, заслуженого художника України (Корбутівське кладовище);

Скелп родини **Омелянських** (Російське [Вільське] кл-ще). [46]

Пам'ятник на могилі **С. Г. Карпенка**, народного артиста УРСР, актора театру «Березіль», Житомирського муздратеатру, учня Леся Курбаса (Російське [Вільське] кл-ще);

Надгробок зі скульптурною композицією на могилі **С.Д. Шаржинського**, губерньського поштмейстера, товариша **М.В. Гоголя** та **А.С. Пушкіна**, учасника викуплення **Т.Г. Шевченка** з кріпацтва (Російське [Вільське] кл-ще).

Фрагмент стели із полірованого габро на могилі Є.І. Усенка

111. МОГИЛА УСЕНКА Є.І. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське кладовище. Сектор 13. Похований Євген Іванович Усенко (1915 – 89) — Герой Радянського Союзу. Народився в с. Піски на Полтавщині в сім'ї селянина. Закінчив Лохвицький механічний технікум. Працював механіком майстерень цукрозаводу. Закінчив київське танково-технічне училище в 1940. На фронті Великої Вітчизняної війни з червня 1941. Командир роти 27 гв. окремого танкового полку, гв. ст. лейтенант Усенко відзначився в січні 1944 в боях на Карельському перешийку. В районі висоти Безім'яної його рота із засади знищила 15 ворожих танків, 5 САУ. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 21 липня 1944. З 1957 полковник Усенко — в запасі. Жив у Житомирі, працював головою обласної ради ОЗВОД України. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни I ст., Червоної Зірки, медалями. Помер 1989. На могилі 1990 встановлено пам'ятник у вигляді прямокутної стели із чорного граніту (вис. 1,8 м, шир. 0,35 м) з портретом Героя і меморіальним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 6-125; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2-х т. — М., 1988, т. 2. — С. 628.

Олена Іващенко

112. МОГИЛА ФІЛІНА Л.О. Південно-східна околиця міста. Північна частина Смолянського кладовища. Похований Леонід Олексійович Філін (1915 – 75) — Герой Радянського Союзу. Народився в с. Горлівка, нині місто Донецької області, в сім'ї робітника. Закінчив гірничий технікум 1934, Батайську школу льотчиків 1937. На фронтах Великої Вітчизняної війни з 1941. Заступник командира ескадрилії 10 гв. авіаційного полку 3-ї гв. авіаційної дивізії гв. капітан Філін до квітня 1944 здійснив 344 бойових вильоти з метою бомбардування військово-промислових об'єктів у глибокому тилу противника, а також скупчення його військ і техніки. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 19 серпня 1944. Після закінчення війни продовжив службу. В 1951 закінчив військовоповітряну академію. З 1960 полковник Філін — в запасі. Жив у Житомирі, працював майстром на заводі "Електровимірювач". Нагороджений 3 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2 ст., Червоної Зірки, медалями. Помер в 1975. В 1976 на могилі встановлено обеліск з чорного граніту (вис. 1,9 м) з меморіальним написом.

Дж. та літ.: ЦАМО РФ. — Ф. 33, оп. 793756, спр. 50, арк. 175-176; ДАЖО. — Ф. 1150, оп. 3, спр. 230, арк. 6, 114; Ф.П. 2668, оп. 3, спр. 159, арк. 1-6; Ф. 4413, оп. 1, спр. 3, арк. 48-49; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2-х т. — М., 1988, т. 2. — С. 652.

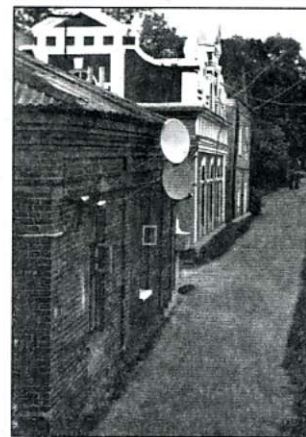
Олена Іващенко

113. МОГИЛА ЩЕКОВОТА Г.Ф. Західна частина міста. Західне шосе. Корбутівське кладовище. Сектор 18. Похований Григорій Феоктистович Щекотов (1924 – 81) — Герой Радянського Союзу. Народився в с. Дресвянка Маслянинського району Новосибірської області (РФ) в сім'ї селянина. Освіта неповна середня. Працював шофером. Вчився в Асинському військово-піхотному училищі. На фронті у Великій Вітчизняній війні з серпня 1941. Командир відділення 186 гв. стрілецького полку 62 гв. стрілецької дивізії, гв. сержант Щекотов відзначився при форсуванні Дніпра і в боях на плацдармі. 28 вересня 1943 на чолі штурмової групи він на підручних засобах переправився через річку в районі с. Мишурін Ріг (Дніпропетровська обл.) і закріпився на березі. Замінив вибувшого з строю командира взводу, успішно діяв в боях за розширення плацдарму на правому березі. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 22 лютого 1944. З 1945 молодший лейтенант Щекотов — у запасі. Працював шофером на шахті в смт Тельнівський на Сахаліні (РФ), автомеханіком в Житомирі. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Помер 1981. У 1982 на могилі встановлена прямокутна стела із чорного габро (вис. 1,5 м, шир. 0,35 м) з портретом Героя і меморіальним написом.

Дж. та літ.: Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2-х т. — М., 1988. — С. 810; Шел парнишке в ту пору... — К., 1985. — С. 339.

Олена Іващенко

114. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ЗАСНУВАННЯ ЖИТОМИРА. Первісна територія міста обмежувалася із заходу сучасною вулицею Замковою, із сходу — Замковою площею, з півночі провулком Шолом-Алейхема і територією Хрестовоздвиженської церкви, а з півдня — сквером. Загальна площа понад 3 гектара. Зародком і центральним ядром стародавнього Житомира стала Замкова гора. Як свідчать археологічні знахідки, саме тут на скелястому лівому березі р. Кам'янки при впадінні її у р. Тетерев з'явилося в 9 столітті перше городище, з якого і почало свою історію місто. Спочатку городище на Замковій горі було місцем схованки й захисту мешканців від зовнішніх ворогів, бо його територія була підвищеною серед навколишньої місцевості. Із заходу гора круто обривалася до р. Кам'янки, з південної і північної сторони городище оточували глибокі яри, згодом перешийки між ними були перекопані й насипані вали. Відтоді городище перетворилося на недоступну фортецю. Оборонний рів проходив по сучасній Замковій вулиці, невеликий відрізок його зберігся до наших днів. Одними з перших поселенців Замкової гори були житичі — слов'янське плем'я, що входило до древлянського союзу племен. Жилося їм тут мирно. Займалися хліборобством, зокрема, вирощува-

Замкова гора. Стародавня вулиця. Єдина ділянка з масштабом середньовічної забудови Житомира, що збереглася до нині.

Пам'ятний знак на честь 1100-річчя з часу заснування Житомира

Будинок колишнього родинного притулку братів Дуриліних, в якому з'явився на світ Святослав Ріхтер. [114]

Загальна панорама історичної забудови Замкової гори з дзвіниці Преображенського собору [114]

Будівля Хрестовоздвиженського храму на Замковій горі [114]

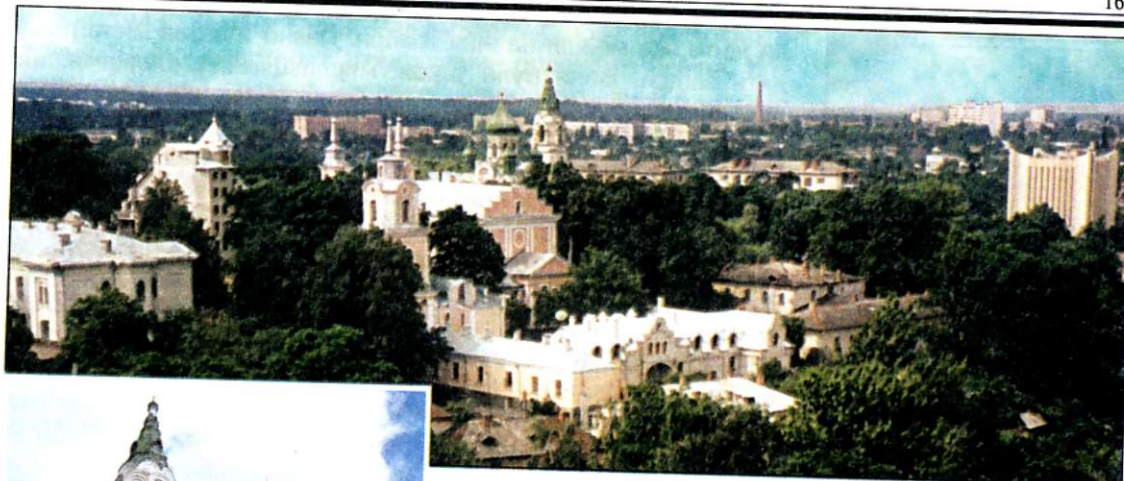
Молодша сестричка Замкової гори – Охрімова (Володимирська) гора.

Замковий майдан. Будівля колишньої католицької консисторії (тепер краєзнавчий музей). [114]

Дзвіниця костьолу Яна із Дуклі. У келіях бернардинського монастиря переховувався народний месник Устим Кармелюк.

Відновлений фрагмент торгових рядів на колишньому майдані Ринок [114]

Історична забудова Замкової гори

Замкова гора. Костьол св. Софії на замковому майдані. Тут встановлено пам'ятний барельєф композитору-житомирянину Юліушу Зарембському.

ли жито, яке міняли на інші товари. Певно й назва міста походить звідси. Вони були також мисливцями, рибалками, що ловили рибу руками, якою кишали води річок, дбали про бджільництво. Точна дата заснування міста невідома. Існують різні версії та легенди, згідно однієї з них місто заснував 884 р. дружинник Київських князів Аскольда і Діра Житомир. Однак жодна із гіпотез та легенд не мають документального підтвердження. Перша літописна згадка про Житомир належить до 1362 і міститься в Густинському літописі, коли місто разом з Київщиною було завойовано Ольгердом (1296 – 1377) — великим князем литовським (1345 – 77), сином Гедиміна. В кінці 14 ст. на Замковій горі з'явився дерев'яний замок. 1984 на честь 1100-річчя заснування Житомира на Замковій горі був встановлений пам'ятний знак у вигляді природної кам'яної глиби — валуна світло-сірого кольору (вис. 2,5 м) з вибитим написом на лицьовому боці: "Тут на Замковій горі 884 році було започатковано місто Житомир". Арх. П.А. Перевозник. [окр. фото с. 168-169]

Дж. та літ.: Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. — К., 1991. — С. 479-486; Толочко П.П. Післямова // Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. — К., 1991. — С. 538-539; Трипольський Николай. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии // Волынский археологический сборник, вып. 2. — Житомир, 1900. — С. 53. Рафальский Л. Исторический очерк г. Житомира // Волыньские Епархиальные ведомости за 1887 г. № 1-2. Неофициальная часть. — С. 25-26. Вербицкий Т. Краткое описание города Житомира. — Житомир, 1889. — С. 3; Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1888. — 55 с.; Синяков Г.Г. Житомир. Историко-архитектурный нарис. — К., 1968. — С. 5, 6, 8; Тарабукін О.О. Археологічна карта Житомира. — Житомир, 1994. — С. 2-3; Ярмошик Іван. Житомир древній: спроба реконструкції історії міста до XV століття. — Житомир, 1997. — С. 12-13, 19-20; Довідник з історії України. — К., 2002. — 530 с.

Олена Іващенко

115. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ ПОДВИГУ ХМЕЛЬОВА П.В. Південно-західна частина міста. Вул. Жуйка. Павло Васильович Хмельов (1923 — 13.12.43) народився в с. Коктал Панфілівського району Талди-Курганської області (Казахстан) в сім'ї селянина. Навчався в Самаркандському залізничному технікумі. До армії призваний в березні 1942 і направлений до діючої армії. Учасник Великої Вітчизняної війни на Центральному й 1-му Українському фронтах. Командир гармати 7-го гвардійського кавалерійського полку, гвардії сержант П.В. Хмельов 15 листопада 1943 на підступах до м. Житомира знищив чотири танки, бронемашину, дві автомашини з боєприпасами й майже роту піхоти противника. В наступних боях його обслуга знищила ще два танки, САУ і дві бронемашини. Загинув в бою 13

грудня 1943. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 3 червня 1944 посмертно. Нагороджений орденами Леніна, Вітчизняної війни 1 ступеня, Червоної Зірки. Похований в братській могилі в с. Будилівка Радомишльського району. 1974 на місці, де здійснив свій подвиг П.В. Хмельов, на бетонному постаменті встановлена гармата 57 мм, на лицьовому боці постаменту укріплена із сірого граніту меморіальна дошка (2,2 x 0,9 м) з присвятним написом.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 4413, оп. 1, спр. 2, арк. 31-32; ЦАМО РФ. — Ф. 33, оп. 793756, спр. 51, арк. 174; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь, В 2 т. — М., 1988. — Т. 2. — С. 686; В памяти народной. 2 изд. — К., 1985. — С. 163. Іващенко О.М. Герої землі Житомирської, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни // Книга Пам'яті України. Житомирська область, т. 12. — Житомир, 1998. — С. 205; Хірний І. Рубіж мужності // Книга Пам'яті України. Житомирська область, т. 12. — 116 с.

Олена Іващенко

Пам'ятний знак на місці подвигу П.В. Хмельова

116. ПАМ'ЯТНИЙ ЗНАК НА МІСЦІ ПОХОВАННЯ БОЖЕНКА В.Н. Центр міста. Старий бульвар. Праворуч від пам'ятника О.С. Пушкіну. Тут 19 серпня 1919 був похований Василь Назарович Боженко (1869 — 1919) — учасник революційних подій 1917, Герой громадської війни на Україні, член РСДРП(б) з 1917. Робітник. Народився в с. Береженці (нині Кіровоградська обл.) у селянській сім'ї. Брав участь у російсько-японській війні 1904 — 05. У лютому 1917 створив більшовицьку організацію Київських механічних майстерень, де з 1915 працював столяром, був одним з керівників профспілкового руху в місті, з березня 1917 — член Київської Ради робітничих депутатів, з жовтня входив до складу її виконкому. Брав участь у Жовтневому 1917 і Січевому 1918 збройних повстаннях у Києві. У 1918 — 1919 — командир партизанського загону, командир Таращанського полку Першої Української радянської дивізії, згодом реорганізованої в Таращанській бригаду 44-ї стрілецької дивізії. В серпні 1919, коли таращанці вели бої на території Житомирщини, тяжко хворого В.Н. Боженка привезли до Житомира, де він помер від запалення легенів. Був похований в центрі міста на бульварі. Наступного дня 20 серпня до Житомира вступили війська Директорії, які зруйнували могилу. В 1967 на місці поховання В.Н. Боженка було покладено меморіальну плиту з полірованого чорного лабрадориту (1,9 x 1 x 0,5 см) з написом.

Дж. та літ.: Великая Октябрьская Социалистическая революция. Энциклопедия. Изд III, доп. — М., 1987. — С. 63; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. К., 1987. — С. 61; Москвін П.П. Соратники // "Радянська Житомирщина", 1984, 29 серп. Гапонов О. Командир таращанців // "Комсомольська зірка", 1981, 28 квіт.

Олена Іващенко

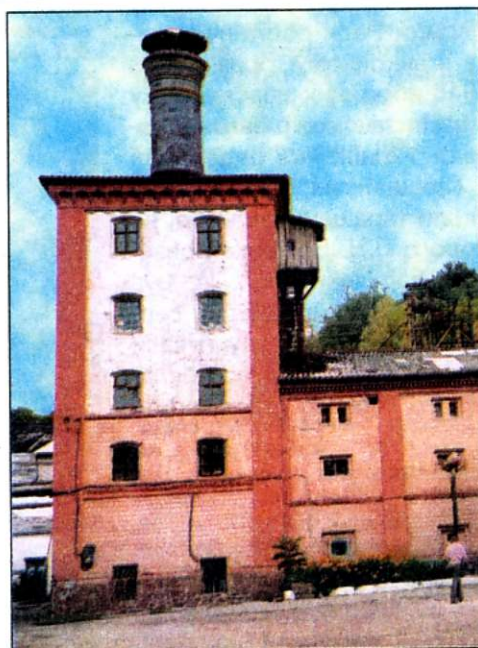

Пам'ятна плита із полірованого габро, встановлена в 7 метрах на південь від місця поховання В.Н. Боженка

Путятинський майдан – місце проведення у XIX ст. ярмарків. [119]

Старий корпус пивоварні Махачека і Янси. Сучасний фотознімок. [120]

Пам'ятник жертвам нацизму (Богунського концтабору) [117]

117. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ БОГУНСЬКОГО КОНЦЕНТРАЦІЙНОГО ТАБОРУ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ПАМ'ЯТНИК ЖЕРТВАМ НАЦИЗМУ. Західна частина міста. Проспект Миру. Територія колишньої військової частини, на якій розміщувалося чотири цегельних будівлі, німецькі окупанти обнесли її кількома рядами колючого дроту, через який пропускали електричний струм високої напруги. Сюди німці зігнали близько 100 тисяч червоноармійців і командирів. Незначна частина з них розмістилася в будинках, що не збереглися. Більшість військовополонених опинилася під відкритим небом. Їм було так тісно, що вони не могли лежати на землі, але й навіть стояти. Сховатися від спеки, дощу, снігу, морозу не було де. Багато з них стоячи помирали, звалюючись один на одного. Нацисти запровадили в таборі невольницьку працю. Щодня полонених виганяли на тяжкі роботи, їх шлях назад у табір вкривався трупами: знесилених конвоїри пристрелювали. Їжу в'язні отримували один раз в сутки 100 грамів проса і півлітра води. Восени 1941 в таборі виникли епідемії дизентерії, висипного тифу. Розстріли хворих проходили щодня. Так, 24 квітня 1942 з кулемета було вбито 150 червоноармійців. В кінці березня 1942 в таборі виникла підпільна організація. Її засновником став військовий лікар І.Г. Алексеєв, який очолював роботу медперсоналу, що складався із військовополонених. У керівну групу підпільної організації увійшли Є.С. Рязанцев, І.Г. Мельник, В.В. Пастухов, О.А. Авдєєв. Підпільники інформували в'язнів про становище на фронті, про боротьбу армії проти загарбників, а також надавали медичну та іншу допомогу хворим, пораненим бійцям і командирам. Керівнику організації І.Г. Алексеєву вдалося під виглядом інвалідів звільнити з табору біля 10 військовополонених, які пішли в партизанські загони. Один із них В.В. Кукін з групою в'язнів пробився до партизанського загону А.М. Грабчука, комісаром якого був Н.М. Подкоритов, що служив перед війною разом з В.В. Кукінін в прикордонних військах. Останній був призначений начальником штабу загону. Велику роботу провела підпільна організація по створенню підкопу для втечі з табору. Учасники підкопу почали роботу в грудні 1942 і закінчили в кінці березня 1943. Був викопаний підземний хід довжиною майже 70 м. 7 квітня 1943 почався вихід підпільників через підкоп. Вдалося втекти тільки чотирьом в'язням. Німці помітили втечу й почали стріляти. Учасників підпільної організації було заарештовано і відправлено до Німеччини. Від голоду, каторжної праці, розстрілів загинуло в 1941 — 43 понад 67 тисяч чоловіків, які були зариті в 100 м від дороги на Новоград-Волинський. Перед відступом німецькі окупанти почали розривати рови і ями та спалювати трупи, замітаючи зло-

Стара водонапірна вежа на території військової частини. Тут 0 під час окупації діяв німецький концтабір, — німий свідок тих страшних часів...

Пам'ятник жертвам фашистського концтабору. Проспект Миру.

Місцевість на колишній Поєзутській Юридіці (виділено білим прямокутником), в якому у роки німецько-нацистської окупації знаходилось єврейське гетто. Праворуч – Чуднівський міст, вул. Черняхівського. (Фотознімок з гелікоптера).

чини. 1968 на території колишнього концтабору був встановлений із сірого граніту обеліск, 1994 його замінено на скульптурну композицію із рожевого граніту (вис. 4 м), в центрі якої фігура замученого військовополоненого із бронзи. Біля підніжжя композиції покладено із рожевого граніту плиту (1,5 м x 0,65 м) з написом: "Ця багатостраждальна земля свідок жорстокої страти німецькими фашистами десятків тисяч військовополонених та мирних громадян Житомира в 1941 – 1943 рр. Вічна пам'ять загиблим". 2002 було закопано капсулу з прахом наших земляків, замучених в гітлерівському концтаборі Майданека, на якій викарбовано: "На цьому місці захоронено прах наших земляків замордованих у гітлерівському концентраційному лагері Майданек. Вічна пам'ять". З правої сторони композиції укладено з рожевого граніту плиту (1,05 x 0,6 м) з меморіальним написом. Скульп. Табачник Й.С., арх. Бирюк П.М. [окр. фото с. 172]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 76, оп. 3а, спр. 194, арк. 1-2; Ф. 2636, оп. 1, спр. 11, арк. 36; Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр. 36. документів та матеріалів. – К., 1969. – С. 87-88; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. – Житомир, 1948. – С. 5, 30; Цакун С.П. Справочник о нацистских лагерях военнопленных, действовавших на оккупационной территории Украины в годы Великой Отечественной войны, и формах увековечения памяти погибших. – К., 2002. – С. 23; Стривожена пам'ять. Спогади ветеранів. – Вид. 2-е, – Житомир, 2003. – С. 47, 143; Щерба С.П. Геноцид і вандалізм окупантів // Книга Пам'яті України. Житомирська область. – Т. 12. – Житомир, 1998. – С. 79; Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939 – 1945 рр.). – К., 1999. – С. 165; Марунчак Михайло Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. – Вінніпег. – Канада, 1996. – С. 20-21.

Олена Іващенко

118. ПАМ'ЯТНЕ МІСЦЕ РОЗТАШУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ГЕТТО.

Південно-західна частина міста. Долина річки Кам'янки, від Чуднівського мосту вгору проти течії річки. В липні 1941 відразу після окупації Житомира нацисти почали здійснювати тотальний геноцид щодо євреїв. Єврейська катастрофа стала частиною загальної трагедії, яку пережив увесь український народ. Якщо українців убивали за політичними ознаками, то євреїв – лише за те, що вони євреї. Спеціальними наказами окупантів єврейська людність міста відокремлювалася від решти населення. Для них запроваджувалися спеціальні позначки, їм заборонялося відвідувати крамниці, ринки, користуватися трамваєм, їдальнями, кафе тощо. Наступним заходом окупантів було створення гетто для євреїв, покидати резервацію їм категорично заборонялося. Тут вони помирили від голоду, холоду і хвороб. Звідси протягом 1941 – 43 приречених вивозили на вантажних машинах на 10-й кілометр від

центру Житомира по Новоград-Волинському шосе, на відстані 300 м на північ від шосе в рідкому сосновому лісі були викопані 6 великих ям розміром 26 x 3 x 25 м. Людей вбивали з гвинтівок і автоматів у потиличну частину голови, дітей і жінок закопували живими. Було вбито 9 тисяч 623 мирних жителів Житомира.

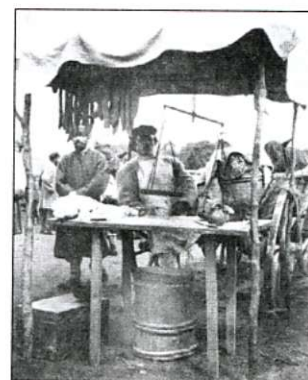
Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф.Р. 2636, оп. 1, спр. 10, арк. 13, 13 зв., 14, 14 зв.; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941 – 1945 рр. – Житомир, 1948. – С. 27-28; Круглов А.И. Энциклопедия холокоста. – Київ, 2000. – С. 53, 56, 64; Липис Ф.И. Безсмертний подвиг и трагедия Юго-Западного фронта в первый период войны / / Стривожена пам'ять. Спогади ветеранів. – Вид. 2. – Житомир, 2003. – С. 48.

Олена Іващенко

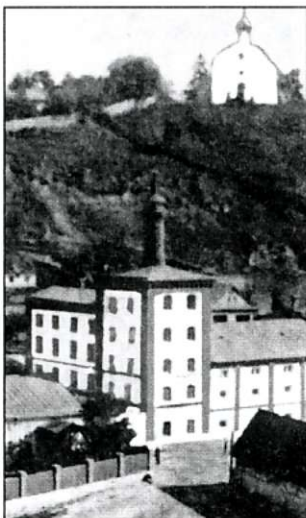
119. ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ЖИТОМИРСЬКИХ ЯРМАРОК. З другої половини XIX ст. Житомир стає загально визнаним центром торгівлі на Волині. 1865 міська Дума ухвалила проводити в місті 3 десятиденні ярмарки: з 1-го червня, 1-го серпня, 1-го вересня. Найбільша з них проходила на Сінній площі (знаходилася на перетині теперішніх вулиць Щорса, Домбровського). Тут велася оптова торгівля сукнями, хутрами, різними галантерейними виробами, а також сіллю, рибою. Сінна площа знаходилась неподалік від центру міста. Значну частину території займав лісний двір, загорожений тином і поділений перегородками на номери. Поблизу лісного двору були споруджені лавки. 5 торгових рядів розміщувалися всередині лісного двору: 1 ряд – красні і мануфактурні товари, 2 – сукні, 3 – хутра, 4 – золоті і срібні галантерейні вироби, 5 – бакалійні товари. Ззовні двору знаходилось ще 6 торгових рядів: 1 ряд – вовна, 2 – шкіра, 3 – риба, 4 – сіль, 5 – екіпажі, 6 – посуд, меблі. Лавки та дерев'яні торгові ряди не збереглися. На місці колишньої торгової площі нині знаходиться ринок "Тетерівський". Починаючи з 1908 на вул. Хлібній щорічно стала проводитися хмельова ярмарка з конкурсом сортів хмелю. Ярмарка була відкрита з ініціативи Волинського відділу Російського товариства садівництва. 1 березня 1913 засноване Волинське товариство хмелеводів, яке у наступні роки займалось організацією ярмарок. Хмельова ярмарка проводилась у складах, були представлені зразки хмелю з Волині та інших регіонів, знаряддя праці, машини, хмелесушарки та інше обладнання. Хмелеводи могли продавати хміль особисто або через раду товариства. Приймання хмелю відбувалося в конторі Волинського товариства хмелеводів (Хлібна, 17). За цією адресою знаходилась і редакція товариства. Будинок не зберігся. Справами ярмарки опікувалася Ярмаркова комісія. У 1909 вона складалась з 15 чоловік, серед них був І.І. Засухін, який вважається першим дослідником українського хмелярст-

Колишній Ярмарково-Мальованський (тепер Декабристів) майдан (південно-східний бік) був найбільшим ярмарковим майданом Житомира у другій пол. XIX – на початку XX ст.

Пуятинський майдан у дні ярмарку. Фотознімок поч. XX ст.

Пивзавод Махачека і Янси (фрагмент). Фотознімок поч. ХХ ст.

Будівля Богоявленської монастирської церкви, безпідставно розібраної у 1976 р. Тут часто бував маленький Святослав Ріхтер, про що потім згадував у своїх щоденниках (див. ст. на 177 – 178 с.).

ва. Під час проведення десятиденних ярмарок по вул. Хлібній велась торгівля зерном (жито, овес, ячмінь, пшениця). Нині тут розміщується ринок "Хлібний". У кварталі між теперішніми вулицями Якіра, Героїв Пожежників, Островського та Піонерською у 1903 була відкрита торгова площа (на прохання мешканців передмість Мальованки, Закам'янки та Павликівки), яка отримала назву Ярмарочно-Мальованська. Головними предметами весняних та літніх ярмарок були коні та велика рогата худоба. Для проведення 10-денних ярмарок виділялось місце для торгівлі дрібною худобою (вівцями, козами, свинями), дерев'яним посудом і меблями. Дерев'яні торгові ряди не збереглися. На місці колишньої Ярмарочно-Мальованської торгової площі нині знаходиться площа Декабристів. Путятинська площа займала територію між теперішніми вулицями 1-го Травня, Довженка, була відкрита 1916 на прохання мешканців передмістя Путятинки. 1-го числа кожного місяця проводились торги худобою. Нині площа існує, а дерев'яні торгові ряди не збереглися. На місці торгової площі зведені будинки. Напередодні 1-ої світової війни торговий обіг м. Житомира становив 7,9 млн. рублів. [окр. фото с. 172]

Дж. і літ.: ДАЖО. – Ф. 62, оп. 1, спр. 1065, арк. 10-12; спр. 1213, арк. 3-4; Ф. 64, – оп. 1, спр. 41, арк. 4-6 зв., 24; спр. 1213, арк. 34; Ф. 67, – оп. 1, спр. 309, арк. 7; спр. 315, арк. 11; Ф. 187, – оп. 1, спр. 1, арк. 224; спр. 2, арк. 19; спр. 10, арк. 4; Івашенко О., Поліщук Ю. Житомирщина шляхами історії. – Житомир, 1997. – С. 74, 89; "Волинь", 1900, 4 лип.; Обзор Волынской губернии за 1885 год. – Житомир, 1886. – С. 7; Обзор Волынской губернии за 1906 год. – Житомир, 1911. – С. 20; Памятная книжка Волынской губернии за 1910 год. – Житомир, 1911. – С. 205.

Валентина Будішевська

120. ПИВОВАРНИЙ ЗАВОД. Центральна частина міста, Поділ. Вул. Млинова, 26. Комплекс одного з найстаріших у Житомирській області пивоварного заводу. Розташований в історичній частині міста – Подолі, на лівому березі р. Кам'янки. Заводська територія обмежена: з заходу р. Кам'янкою, з півночі та сходу скельним масивом Охримової гори, з півдня вул. Млиновою. Внаслідок особливості рельєфу місцевості виробничі корпуси візуально ізольовані від міста і проглядаються лише з правого берега р. Кам'янки. Заводська територія є логічним продовженням вул. Млинової, яка слугує шляхом сполучення з містом. Завод заснований у 1878 чеськими колоністами Й. Махачеком та Б. Янсою і є одним з перших в пивоварній галузі на Волині. Первісна назва підприємства – "Славянський пивоваренний завод Й. Махачека и Б. Янсы". Тривалий час завод був одним з найбільших підприємств галузі у губернії. Його продукція славилася далеко за межами Волині. В асортименті знаходилось понад 40 сортів пива, зокрема таких знаменитих марок як "Віденське", "Пльзенське", "Чеське", "Ко-

ролівське", "Баварське", що мало високі смакові якості та користувалось значним попитом. В 1913 на заводі працювало 37 робітників. 1921 підприємство було націоналізовано, стало виконувати та перевиконувати виробничі плани. На заводі було три цеха: пивоварний, безалкогольних напоїв та оцтовий. В роки Великої Вітчизняної війни обладнання і корпуси заводу майже не зазнали руйнації, і за два тижні після визволення міста завод видав першу продукцію, випуск якої постійно зростає. В наступних роках була проведена заміна обладнання та реконструкція підприємства. 1950 було досягнуто довоєнного об'єму випуску продукції – 500 тис. декалітрів. За десять наступних років об'єм випуску пива подвоївся. Водночас зростали виробничі потужності заводу: в середині 60-х років було встановлено автоматичні лінії розливу пива у пляшки. Удосконалення і впровадження нових технологій зумовило виробництво пива у 1981 до 1123 тис. дкл. Зростання обсягів виробництва забезпечували трудові династії. Понад 100 років нараховують трудовий стаж на підприємстві родини Мола, Козаченків, Пустовойтових, Свідерських, Канітовських, Бичківських. 27 років відпрацював на підприємстві М.С. Дебой, з них 20 – керівник заводу. 1988 нагороджений нагрудним знаком «Винахідник СРСР». З початком двадцять першого століття підприємство розширило асортимент продукції власного виробництва. Зокрема, газованих напоїв торговельної марки "Фрукто", пива в ПЕТ пляшках, "Живого" квасу. На заводі успішно зростає виробництво солоду для реалізації та власного споживання. Створена служба маркетингу. [окр. фото с. 172]

Дж. та літ.: ДАЖО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 798, арк. 3-5; Памятная книжка Волынской губернии на 1913. – Житомир, 1912. – С. 291.

Володимир Дебой

121. ПОЛОГОВИЙ ПРИТУЛОК, В ЯКОМУ НАРОДИВСЯ РІХТЕР С.Т. Південна частина міста. Вул. В. Бердичівська, 89. З відступом від червоної лінії забудови вулиці, на невеликому узвишші. 1901 на власний кошт житомирських меценатів братів М. і А. Дуриліних за проектом архітектора М. Лібровича збудований одноповерховий будинок в стилі модернізованого барокко. Фасади прикрашені ліпними виноградними гронами в кесонах, закруглений західний кут фасада. Вхід до будинку мав форму портала, до якого ведуть двоярусні сходи. Дах покритий червоною черепицею. Призначення будинку – родильний притулок для небагатих громадян міста. 20 березня 1915 в цьому будинку народився великий музикант 20 століття – піаніст Святослав Теофілович Ріхтер. Його батько Теофіл Данилович (1872 – 1941) музикант і педагог був сином німецького колоніста, що мешкав у Росії. Мати Ганна Павлівна, уро-

Пологовий притулок бр. Дуриліних

Вид на колишнійпологовий притулок бр. Дуриліних з боку міської лікарні № 1. Всі фотознімки 1983 року.

Сходи до каплички та дзвіниці на пагорбі та катакомбі поховання у схилах до їх реставрації

Польське кладовище. Алея, що веде до відновленої каплиці.

дженка Москалева (1892 — 1963) походила із російської дворянської сім'ї, добре розумілася на класичній музиці. Після народження сина батьки виїхали до Одеси, а сина змушені були полишити в Житомирі в сім'ї сестри матері. Сім'я була розірвана з-за умов війни до 1921. До кінця 30-х 20 ст. юнак разом з рідними літо проводив у Житомирі, любив його природу. Тут батько дав сину три уроки з музики і цим закінчилося його навчання. Юнак самостійно поглиблював оволодівав музичним мистецтвом. Почав працювати концертмейстером Одеської філармонії, з 1937 — оперного театру. Цього ж року вступив до Московської консерваторії по класу Г.Г. Нейгауза. Роки війни провів у Москві, займався концертною діяльністю. З 1947 по 1950 пройшли перші його виступи з концертними програмами по усій країні. До кінця життя об'їхав увесь світ і став відомим музикантом. Неодноразово давав концерти в рідному місті. Мистецтву Ріхтера притаманні глибоке розкриття змісту твору, емоційність і виняткова віртуозність. Його репертуар включав твори С. Рахманіна, С. Прокоф'єва, О. Скрибінна, Людвіга ван Бетховена, Ф. Шуберта та інших вітчизняних і зарубіжних класиків. Творчість майстра була високо оцінена: Державна премія I ступеня (1949), звання народного артиста РСФСР (1955), Ленінська премія і звання народного артиста СРСР (1961), Звання Героя Соціалістичної праці (1975). Став організатором щорічних і незмінним учасником фестивалів "Грудневі вечори в музеї ім. Пушкіна" (Москва). 1997 помер від серцевого нападу. Похований на Новодевічому кладовищі (Москва). За рішенням Житомирської міської ради будинок зазнав реставрації, планується створення в ньому музею мистецтва і літератури. [окр. фото с. 168]

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 346, оп. 1, спр. 7, арк. 69 зв.; Мокрицький Георгій. Неразрезанные страницы из жизни Мастера: Святослав Рихтер: Украина, Житомир. — Житомир: изд-во "Волянь", 2002. — С. 3-5; Могильницький Вадим. Святослав Рихтер. — Челябинск, 2000. — С. 318-332; Самин Д.К. Святослав Теофилович Рихтер. Сто великих музыкантов. — М., 2002. — С. 329; Цыпин Г.М. Святослав Рихтер. — М., 1977; Цыпин Г. Святослав Рихтер. Творческий портрет. — М., 1981. — С. 3-8.

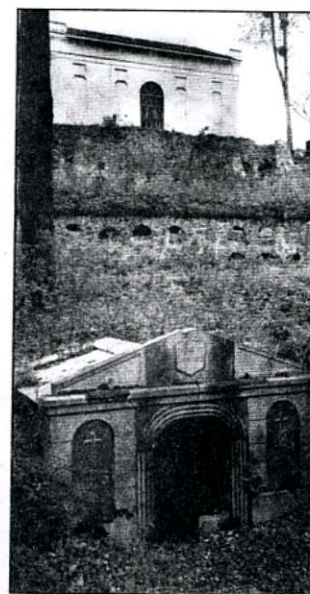
Олена Іващенко

122. ПОЛЬСЬКЕ (КАТОЛИЦЬКЕ) КЛАДОВИЩЕ. Західна частина міста, Руднянський майдан. Засноване у 1801. Територія кладовища визначена 1799 площею 9 десятин, нині 9 га 30 м кв. Має форму багатокутника, витягнутого з півдня на північ. Оточене з трьох сторін цегляним муром. З південного боку межує з лютеранським кладовищем. Головний вхід — великі ворота, що виходять на Руднянський майдан, складені з двох мурованих із цегли обтінкованих пілонів, між якими знаходяться двокрильні ґратовані ворота. В пілонах з обох сторін — вузькі хвіртки для пішоходів, які замикаються однокрильними ґрато-

ваними дверима. Непропорційно високі чавунні хрести звінчують ці два пілони. В межах кладовища знаходяться архітектонічні об'єкти: каплиця Св. Станіслава, дві катакомби, збудовані в 1841 – 1846 в класицистичному стилі, мурована з цегли, обтінкована, з одним приміщенням, стоїть на високому цоколі. До головного входу в північній стіні ведуть десять кам'яних ступенів, монументалізуючи її скромний фасад, розчленований чотирма пілястрами, які тримають широкий фриз, звінчаний трикутним тимпаном. З інтер'єру збереглися лише у північно-східному наріжнику спіральні залізні сходи. Катакомби I знаходяться за цвинтарною брамою, ліворуч. Побудовані у 1907 з цегли та обтінковані. 32 трунні ніші знаходяться на 2-х ярусах. Вони закриті інскрипційними таблицями з чорного мармуру. Монотонність симетричної конфігурації ніш перериває посередині будівля у формі каплички. Центральну частину прикрашають дві пари напівколон, що підтримують високу щитову трикутну частину. Стержні колон гладкі, зі значним звуженням, а їхні головки стилізовані. На обох кінцях ряду з нішами знаходяться подібні, хоч менші, споруди. Катакомби ці впорядковані і знаходяться у доброму стані. Катакомби II у гіршому стані. Вони знаходяться в близькому сусідстві каплиці на західному схилі узгір'я, використовувалися як запліччя. Побудовані у 80-х рр. XIX ст. з цегли, були обтінковані. В них є 124 трунні ніші поміщені у дві шеренги одну над одною, об'єднані стрімкими сходами. Нині усі трунні заглиблення відкриті й порожні. 1976-1982 кладовище було закрите, хоча поховання здійснювалися, без інформації про те, хто і коли помер. 1994 – 1995 проведена інвентаризація цвинтаря, заінвентаризовано 2200 пам'ятників. Кладовище поділене на сектори, в них нагробки кам'яні та металеві. Кам'яні нагробки виготовлені з граніту, лабрадориту та габро. Більшість старих кам'яних нагробків представляють дві моделі: "хрест на пні дерева" і "хрест на скельках". Серед фігурних скульптур зберігся нагробний пам'ятник на могилі М. Пешковської (1875 – 1903) у вигляді великої різьбленої фігури ангела, що стоїть навколішки при хресті, виконана з білого мармуру. Сектор "Е", могила № 1686. Скульптура з білого мармуру встановлена на могилі Єжи Олізара (1858 – 1913), внука сенатора каштеляна Королівства Польського Нарциза Олізара. Сектор "В", могила № 80. Лише на невеликій кількості нагробних пам'ятників є позначки каменяських майстерень. Найбільша кількість нагробків із збереженими позначками виготовили в скульптурної майстерні Генріха Олішкевича, почесного громадянина Житомира, автора пам'ятника О.С. Пушкіна в Житомирі. Серед пам'ятників цієї майстерні є роботи з білого мармуру, зокрема родини Жура-

Польське кладовище. Пам'ятник Юліушу Зарембському. Взятий під охорону державою, як пам'ятка історії і культури.

Польське кладовище. Склеп та катакомбні поховання у підірній стіні (на другому плані).

Польське кладовище.
Пам'ятник Марії Ольшевській.

Будинки садиби Кудрицьких в
провулку Михайла Кудрицького

ковських (сектор "D", могила № 172). На кладовищі знаходяться два пам'ятники з позначкою майстерні у Кам'яному Броді. Це пам'ятники: Юліуша Зарембського, уродженця Житомира (1854 — 1885), відомого композитора і піаніста (сектор "Т", могила № 1140) та родини Любенецьких (сектор "Р", могила № 2044), виконані з лабрадориту, належать до найбільших на кладовищі. Вони прикрашені геометричними формами. Один із кращик металевий нагробок, присвячений пам'яті Ельжбети Урбановської померлої у 1854 (сектор "Е", могила № 1504). Нагробок у формі п'ятиметрової вежі, спорудженої з чавунних, частково ажурних елементів — зразок неготичного стилю. Пам'ятнику загрожує руйнація. На кладовищі поховано багато видатних людей. Серед них художник Леонард Страшинський, лікар, колекціонер Едвард Галлі, генерал-майор В.В. Качинський. Нагробок на могилі Юліуша Зарембського взято на державний облік, при головній алеї поблизу костела, сектор "Т" № 1140. Нагробок з лабрадориту, складається з тумби, чотирьохступінчатої підстави, цоколя та хреста. Могила В.В. Качинського сектор "О", могила № 152. Віктор Вікентійович Качинський (1836 — 1895) генерал-майор, дворянин Віленської губернії, учасник Кримської війни 1853 — 1856. Відзначився у Дунайській кампанії 1854 та під час оборони Севастополя. За бойові заслуги нагороджений чином підполковника і орденом Св. Володимира 4-го ступеня з бантом. З 1885 — полковник, з 1890 — генерал-майор. Похований у склепі. Могила (№ 261) Леонарда Страшинського сектор "F". Леонард Страшинський (13.01.1828 — 1879), художник, у 1855 закінчив Імператорську академію мистецтв у С.-Петербурзі, з 1862-ї академік. Тривалий час жив у Варшаві, останні роки — у Житомирі. Писав портрети та жанрові твори, працював у галузі літографії. Серед творчого доробку — альбом з видами Житомира та його околиць. На могилі встановлений хрест на цоколі. Обидва елементи з червоного граніту. [окр. фото с. 181]

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 178, оп. 7, спр. 51, арк. 1-3; Ф. 178, — оп. 7, с. 150, арк. 2-18; Ф.Р. 280, оп. 5, спр. 1163, арк. 310; Кафедра архітектури і охорони історичних будівель Светокшинської Політехніки в місті Кільце. Опрацювання і вступ: Тадеуш Марія Рудковскі. — Варшава, 1999; Кондратюк Р. Некрополь старого Житомира. Біограф. дов. — К., 1992. — С. 260, 560; Митці України. Енциклопед. дов. — К., 1992. — С. 260, 560.

Наталія Ланчук

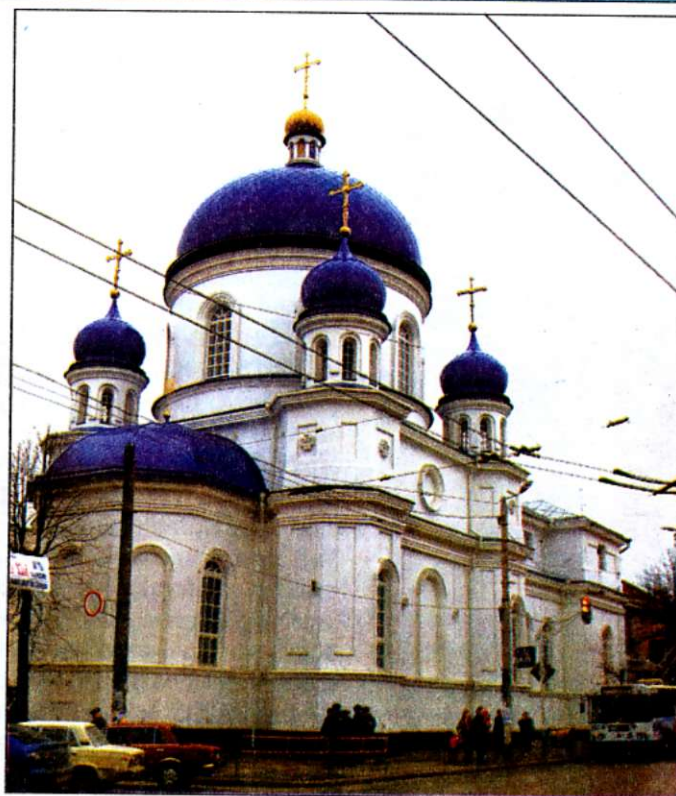
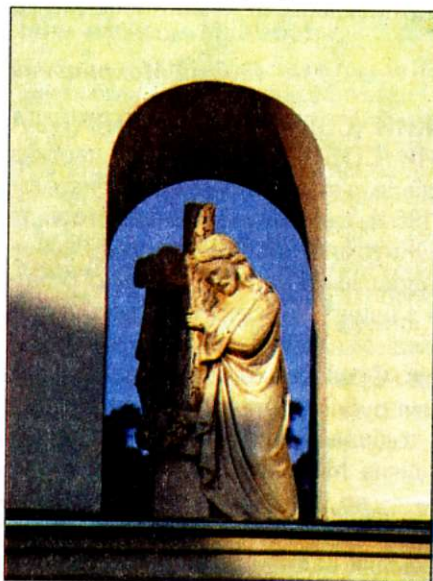
123. САДИБА РОДИНИ КУДРИЦЬКИХ. Східна частина міста. Пров. Михайла Кудрицького, 8-10. На червоній лінії забудови провулку. Складається з двох будинків за №№ 8 та 10, дерев'яні, тиньковані, одноповерхові, побудовані, відповідно, в 1912 та 1914. Нині будинки частково перебудовані, фасади

Вхідна брама Польського (католицького) кладовища з боку Руднянського майдану [122]

Свято-Михайлівський собор після реконструкції [124]

Скульптура в аркаді над дзвіницею кладовищенської каплиці [122]

Будівля храму до реконструкції

Йде реконструкція будівлі Свято-Михайлівського собору — пам'ятки історії та архітектури

спотворені. До фасаду будинку № 8 прибудовано з боку провулку тамбур. Будинки використовуються як житлові. Рішенням міськвиконкому 1992 провулок Шкільний змінено назву на провулок Михайла Кудрицького. З 1902 по 1933 в будинку № 8 мешкав Михайло Петрович Кудрицький (1856 — 33) український педагог, метеоролог, один із засновників метеомережі в Україні. Залишивши посаду директора Коростишівської вчительської семінарії, у 1900 р. переїхав до Житомира, де з 1901 по 1919 р. викладав у Першій чоловічій гімназії, згодом Волинському Інституті народної освіти (1919 — 26). Був одним із засновників (1900) та активних членів (1901 — 1920) Товариства дослідників Волині в Житомирі. У 1920-х керував Житомирською філією сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему України. В будинку № 8 з 1902 жили сини М.П. Кудрицького — український мовознавець Євген Михайлович (1894 — 1976) — до 1914; український актор і режисер Павло Михайлович (1896 — 1926) — до 1913; український журналіст і поет Костянтин Михайлович (1911 — 35) — в цьому будинку народився і мешкав до 1914. З 1914 по 20-ті К.М. Кудрицький мешкав з батьком в будинку № 10. В цьому ж будинку (на квартирі Кудрицьких) з 1940 — 50-х мешкала професор Житомирського музичного училища ім. В.С. Косенка, музичний педагог по класу вокалу, піаністка С.А. Косова.

Дж. та літ.: ДАЖО. — Ф. 270, оп. 1, спр. 61, арк. 189 зв.; Кудрицький Євген Михайлович // УРЕС. В 3-х т. — Київ, т. 2. — С. 207; Щербань М.І. Кудрицький Михайло Петрович // Географічна енциклопедія України. В 3-х т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 248. Житомирське музичне училище. Сторінки історії: 1905-2005 (Історико-краєзнавча фоторозповідь). Упоряд. Є.Б. Дишнієва-Набедрик, Г.П.Мокрицький. — Житомир: Вид-во "Волинь", 2005. — 140 с.

Георгій Мокрицький

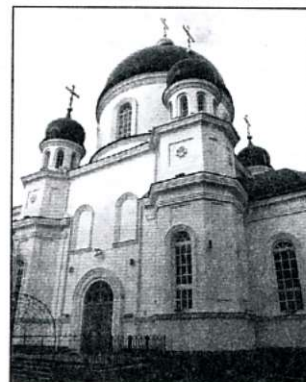
124. СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКИЙ (СВЯТОГО АРХИСТРАТИГА МИХАІЛА) КАФЕДРАЛЬНИЙ СОБОР. Центральна частина міста, вул. Київська, 14. Будівля п'ятикупольна, двопристольна, без дзвіниці (знесена у 1961), цегляна. Пам'ятка історії та архітектури. Соборний храм Житомирсько — Новоград-Волинської єпархії Української православної церкви Київського патріархату. Побудована у 1856 з ініціативи житомирського купця Михайла Федоровича Хаботіна. М. Хаботін виділив на спорудження храму 15 тисяч рублів. Сума виявилася недостатньою, і він додав ще майже 22 тисячі рублів. Купець мав підтримку з боку громадськості міста та тодішнього волинського губернатора, відомого державного діяча Миколи Петровича Синельникова (1805 — 94), людини — не байдужої до майбутнього архітектурного обличчя ввіреного йому губернського міста. Храм було споруджено на землях садиби Олександра Скаль-

ковського, представник якої — Аполлон Олександрович Скальковський (1808 — 98) став видатним істориком Запорізької Січі, був членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук, одним із засновників Одеського товариства історії і старожитностей. За спорудження храму купець Михайло Хаботін отримав орден і невдовзі помер (1859) і був похований у стіні підвального приміщення церкви. Незабаром провулок навпроти Михайлівської церкви (він вів від Київської вулиці до сучасного Львівського провулка) на честь купця-храмоторця було названо Хаботінським (нині не існує). Одним з перших настоятелів храму був Андріян Романович Пурієвич, який спочатку викладав у Волинській семінарії фізику, математику, грецьку мову та ін. предмети. Помер 19 червня 1891, похований на Російському (Вільському) кладовищі. Син

А.Р. Пурієвича — Костянтин став відомим українським вченим — фізіологом рослин, професором Київського університету. З 1895 і до закриття церкви (1929) беззмінний настоятель храму відомий в Житомирі церковний, громадський діяч та викладач Микола Михайлович Бурчак-Абрамович (репресований у 1937). 13 (20) березня 1915 року ним у св. Михайлівському храмі було хрещено Святослава Теофіловича Ріхтера — в майбутньому видатного музиканта ХХ сторіччя, геніального піаніста, уродженця Житомира (помер 1988). Після повторного закриття храму (у 1942 — 43 він діяв) під час реконструкції будівлі прах М.Ф. Хаботіна було вилучено із замурованої в стіну підвалу труни і вивезено у невідомому напрямку. З 1991 будівлю храму передано віруючим. У 2001 на фасаді храму встановлено пам'ятну дошку із полірованого габро з присвятним написом М. Хаботіну.

Дж. та літ.: Михайловская в городе Житомире церковь // «Московские ведомости» — 6 сент. 1891.; Николай Петрович Синельников//Большая энциклопедия: Издание т-ва «Просвещение»: С.-Петербург. — 794 с. — С. 401; Пуриевич Константин Андрианович: 1866 — 1916: (Некролог)// Известия Киевского кружка исследователей природы. — Вып. 5. — Житомир, 1918. — С. 1-2.; Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1888. — Т. I. — С. 61 — 62; Устав Архангело-Михайловского братства в Житомире при церкви собора св. архистратига Михайла. — Житомир-Почаев, 1896; Костриця М.Ю., Мокрицький Г.П. Церква святого архистратига Михайла (Михайлівський собор). — Житомир: «Житомирський вісник», 1991. — 32 с.; Мокрицький Г.П. Михайлівський собор: Народження. Поневіряння. Воскресіння // «Бізнес-Полісся». — № 11. — 2008. — С. 52 — 55.

Георгій Мокрицький

Будівля храму після реконструкції (2008 р.)

Пам'ятна дошка на честь храмоторця Михайла Хаботіна

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК НАЗВ СТАТЕЙ II РОЗДІЛУ

Братська могила радянських воїнів	134	Місце страти і братська могила жертв холокосту .	143
Братська могила радянських воїнів	133	Міський театр	140
Братські могили радянських воїнів	133	Могила Бориса Тена (Хомичевського М.В.)	145
Будинки Волинської духовної семінарії	137	Могила Вороніна І.П.	147
Будинок Волинського губернського правління	136	Могила Гаврилюка В.М.	147
Будинок готелю Минеля	106	Могила Гербачевського О.Ф.	148
Будинок дворянського зібрання	138	Могила Граната К.Х.	149
Будинок Житомирської російської публічної бібліотеки	107	Могила Григорчука В.О.	149
Будинок жіночої Маріїнської гімназії	108	Могила Грушка П.Н.	149
Будинок Маринського дитячого притулку	114	Могила Дмитренка А.К.	150
Будинок музичного училища	115	Могила Журила І.А.	151
Будинок ремісничого училища	116	Могила Канцерова О.Г.	152
Будинок Товариства взаємного кредиту	119	Могила Ковальчука С.І.	153
Будинок гуманітарної гімназії № 23	122	Могила Кота О.М.	151
Будинок школи № 32	123	Могила Кременицького В.О.	153
Будинок, в якому жив Безименський О.І.	91	Могила Кукуюка П.С.	155
Будинок, в якому жив Борис Тен (Хомичевський М.В.)	91	Могила Ларина М.В.	156
Будинок, в якому жив Волинський Л.Н.	92	Могила Лук'яненка В.В.	156
Будинок, в якому жив Готовчиць Г.О.	93	Могила Мелашенка М.Є.	157
Будинок, в якому жив Довженко О.П.	94	Могила Обуховського А.Р.	157
Будинок, в якому жив Дубовий І.Н.	94	Могила Оганенсяна М.О.	158
Будинок, в якому жив Косенко В.С.	95	Могила Окоченчикова О.Г.	158
Будинок, в якому жив Крашевський Ю.І.	95	Могила Павленка С.А.	159
Будинок, в якому жив Кременицький В.О.	96	Могила Перегуди П.У.	159
Будинок, в якому жив Купрін О.І.	98	Могила Петухова Г.П.	160
Будинок, в якому жив Липський В.І.	98	Могила Печенюка Ф.Й.	160
Будинок, в якому жив Мачтет Г.О.	99	Могила Прохорова С.Є.	161
Будинок, в якому жив Омелянський В.Л.	101	Могила Радченка В.Д.	161
Будинок, в якому жив Тутковський П.А.	101	Могила Сеника О.І, Сціборського М.	162
Будинок, в якому жив Фещенко-Чопівський І.А. ..	102	Могила Сичкова Т.Є.	163
Будинок, в якому знаходилась явка підпільників. .	110	Могила Стеценка В.П.	164
Будинок, в якому народився Домбровський Я.В. .	103	Могила Томашевського І.Г.	164
Будинок, в якому народився Короленко В.Г.	104	Могила Усенка Є.І.	166
Будинок, в якому народився Корольов С.П.	105	Могила Філіна Л.О.	166
Будинок, в якому працював Вороний Ю.Ю.	111	Могила Щекотова Г.Ф.	167
Будинок, в якому працював Земляк В.С.	111	Пам'ятний знак на місці поховання В.Н. Боженка ..	171
Будинок, в якому працював Ковалів Л.Б.	113	Пам'ятне місце заснування Житомира	167
Будинок, в якому працював Кочерга І.А.	114	Пам'ятне місце подвигу Хмельова П.В.	170
Будівля дизельного відділення міської електростанції	140	Пам'ятне місце розташування Богунського концтабору військовополонених та пам'ятник жертвам нацизму. ..	173
Будівля монастиря сестер милосердя ордена св. Вікентія	134	Пам'ятне місце розташування єврейського гетто .	174
Військове кладовище № 1.	125	Пам'ятні місця житомирських ярмарок.	175
Військове кладовище № 2.	125	Пивоварний завод	176
Казенний очисний винний склад	126	Пологовий притулок, в якому народився Ріктер С.Т.	177
Комплекс будівель богоугодних закладів	127	Польське кладовище	178
Комплекс споруд Житомирської чоловічої гімназії	130	Садиба родини Кудрицьких	180
		Свято-Михайлівський (Святого Архістратига Михайла) кафедральний собор.	182

ПАМ'ЯТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

125. АРТЕМІДИ З ЛАННЮ статуя (чавунна копія з античної статуї, копії статуї Скопаса або Леохара). Париж. Лувр. Так звана Артеміда Версальська, друга пол. XIX ст. Парк культури та відпочинку ім. Ю. Гагаріна, західна частина, поруч з центральною алеєю. Автори: невідома скульп. майстерня другої пол. XIX ст. Розміри: вис. скульптури — 1,6 м. В кінці XIX ст. відомий громадський діяч, меценат — барон Іван де Шодуар побудував на березі р. Тетерів власну резиденцію: величний палац, заклав навколо нього ландшафтний парк. За бажанням барона алеї парку було прикрашено скульптурами. З боку паркового фасаду палацу, неподалік від крутого схилу над Тетеревом, було штучно насипано кількадеметровий земляний пагорб, на якому розміщено чавунну копію Артеміди з ланню, за розміром подібну до скульптури, що зберігається у паризькому Луврі. Артеміда — одне з найважливіших божеств стародавньої Греції, донька Зевса і Лето, сестра-близнюк Аполлона. З ім'ям Артеміди пов'язані численні міфи, за одним з них, богиня дерев і рослинності. Останнім міфом керувався барон Іван де Шодуар, коли встановлював скульптуру Артеміди з ланню. У парку скульптура була встановлена на прямокутному постаменті з сірого граніту. Артеміду добре було видно з вікон палацу (вул. Лермонтовська, 13), який згорів в 1944 р. Під час боїв та бомбардувань міста скульптура Артеміди постраждала (відірвано праву руку, втрачено ділянку металу на спині, кулями пробито торс в кількох місцях; у лані — втрачено передні лапи). У такому стані скульптура залишалась на пагорбі до 1980 р., коли розпочалась реконструкція парку. Тоді статую демонтували, пагорб — ліквідували. Було здійснено реставрацію самої статуї, під час чого було відновлено втрачені елементи. Скульптуру встановлено поруч з алеєю на рівні тротуару та пофарбовано поверх патіни чорною фарбою, щоб замаскувати реставрацію. Нині Артеміда Версальська лишається єдиною скульптурою колишнього шодуарівського парку. Образ давньогрецької богині полювання, володарки звірів та

Статуя Артеміди до реставрації (1939).

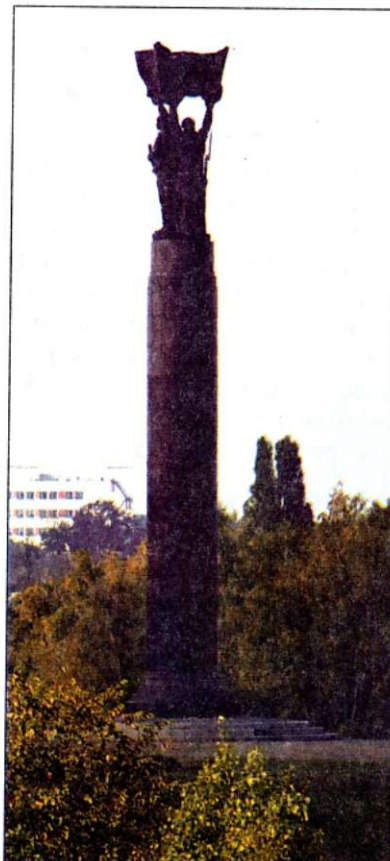

Такою сьогодні
є статуя
Артеміді після
реставрації
[125]

*Пам'ятник
Олексію
Бородію
[127]*

*Монумент
Вічної
Слави
(знімок
з правого
берега
Тетерева)
[129]*

Монумент Вічної Слави. Вічний Вогонь (вид на старе місто). [129]

захисниці мисливців захоплює досконалістю і майстерністю. Постаць молодої богині передано в динамічному русі, що підкреслює ритмом гонки коротенького хітону. Статуя розрахована на огляд з усіх боків, без чого неможливо сприйняти аспекти пам'ятки античного світу. [Окр. фото с. 186]

Дж. та літ.: 1. Мифологический словарь. — Ленинград, 1961. — С. 31-33.

Віталій Єремєєв

Пам'ятник Борису Тену

126. БОРИСУ ТЕНУ (Хомичевському М.В.) пам'ятник, 1997. Вул. Шевченка, 105 б, на майданчику перед ЗОШ № 24 ім. Бориса Тена. Скульп. О. Вітрик, арх. А. Черніченко. Розміри: заг. вис. — 2,6 м, вис. погруддя — 0,9 м, постамента — 1,7 м. Відкрито до 100-річчя від дня народження поета. Борис Тен (Хомичевський Микола Васильович, 1897 — 1983) — письменник, поет, перекладач, музикознавець, збирач народної творчості. Викладав в педагогічному інституті ім. І. Франка, музичному училищі ім. В.С. Косенка, Житомирському культосвітньому училищі [див. 35]. Вершиною його творчості стали переклади на українську мову творів Есхіла, Софокла, Платона, Аристофана, Аристотеля, Тагора, Верлена, О. Пушкіна, Л. Толстого та інших класиків світової літератури. 1979 був удостоєний літературної премії ім. М. Рильського. Заслужений діяч культури Польщі (1977). Похований у Житомирі на Смолянському кладовищі [див. 81]. Погруддя з кованої міді встановлено на високому прямокутному у поперечному розрізі постаменті, який виконано із сірого граніту. Прямокутний стилобат виконано із монолітного залізобетону. Пластичними засобами відтворено образ поета-філософа в стані зосередженості та роздумів. Погруддя виконано в реалістичній манері, тонко модельовані риси обличчя і деталі одягу — українська сорочка-вишиванка, — створюють складну світлотіньову гру, що привносить певний драматизм до загальної характеристики зображеного. Надпис на фронтальному боці постаменту: "Борис Тен. 1897 — 1983".

Дж. та літ.: Пам'ятки та пам'ятні місця Житомирщини. Архітектурно-довідкове видання. — Вип. 6. — Житомир, 2000. — С. 41, 42; Жадань і задумів неспокій. Спогади про Бориса Тена. К.: Мистецтво, 1988.

Віталій Єремєєв

127. БОРОДІЮ О.Д. пам'ятник, 1990. Ріг вул. Шевченка та Бородія. Скульп. В. Таранченко, арх. М. Марчук. Розміри: заг. вис. — 4,5 м, вис. скульптури — 1,3 м, постаменту — 3,2 x 0,65 x 0,80 м. Олексій Дем'янович Бородій (1902 — 43) — Герой Радянського Союзу, керівник Житомирського підпільного МК КП(б)У. Народився в Житомирі. 1918 учасник партизанської боротьби на Волині. 1919 мобілізований до лав Червоної Армії.

1924 — на радянській та господарській роботі. 1941 добровольцем пішов на фронт, потрапив в оточення. На початку 1942 нелегально дістався до Житомира, включився до підпільної роботи. 1943 заарештований. Загинув у гестапо. Пам'ятник являє композицію, до складу якої входить бронзове горельєфне зображення голови героя на тлі кількох площин, з'єднаних між собою немов широка, кілька разів зігнута стрічка, та прямокутного високого п'єдесталу із червоного граніту, який базується на прямокутному гранітному стилобаті. На фронтальному боці постаменту, у верхній частині викарбовано надпис з ім'ям Героя Радянського Союзу. Для голови характерна узагальнена реалістична пластика й героїчний характер. Портретні риси узагальнені і суворі, наповнені життєвої сили, мужності, стійкості духу. Кілька гострих заломів стрічки за горельєфним портретом надають складного динамічного руху, емоційного ефекту. Завдяки стрункому високому постаменту, чіткій виразності портрета, продуманості пропорцій, пам'ятник не губиться на тлі висотної міської забудови. [Окр. фото на с. 187]

Дж. та літ.: Герои Советского Союза. Золотые звезды Полесья. — Киев, 1985. — С. 52.

Пам'ятник Олексію Бородію

Віталій Єремєєв

128. ВИКЛАДАЧАМ ТА КУРСАНТАМ СЕВАСТОПОЛЬСЬКОГО УЧИЛИЩА ЗЕНІТНОЇ АРТИЛЕРІЇ (з 1946 р. в Житомирі), ЗАГИБЛИМ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941 — 45 рр., пам'ятник, 1981. Просп. Миру, 24, територія інституту. Скульп. О. Вітрик, арх. П. Бірюк. Розміри: заг. вис. — 4,4 м, вис. скульптури — 3 м, постаменту — 1,4 x 4 x 2 м. Пам'ятник виготовлений із залізобетону, являє собою постать воїна, що стоїть на постаменті, який виконано у формі скелястої кручі. Динамічний рух, піднята вгору правиця, різко виступаючі складки плаща за плечима — все це створює героїко-романтичний образ воїна, який кличе за собою в атаку. До комплексу з пам'ятником включено: праворуч — дошка із барельєфами семи Героїв Радянського Союзу (І. Горбенка, Л. Мерешка, І. Туркенича, І. Бєдіна, М. Воробйова, І. Єгорова, І. П'язіна); ліворуч — гранітна брила із надписами. Пам'ятник встановлено на штучному пагорбі, під яким розташовано брили з габро. Під ними земля із міст-героїв, де загинули воїни-житомиряни.

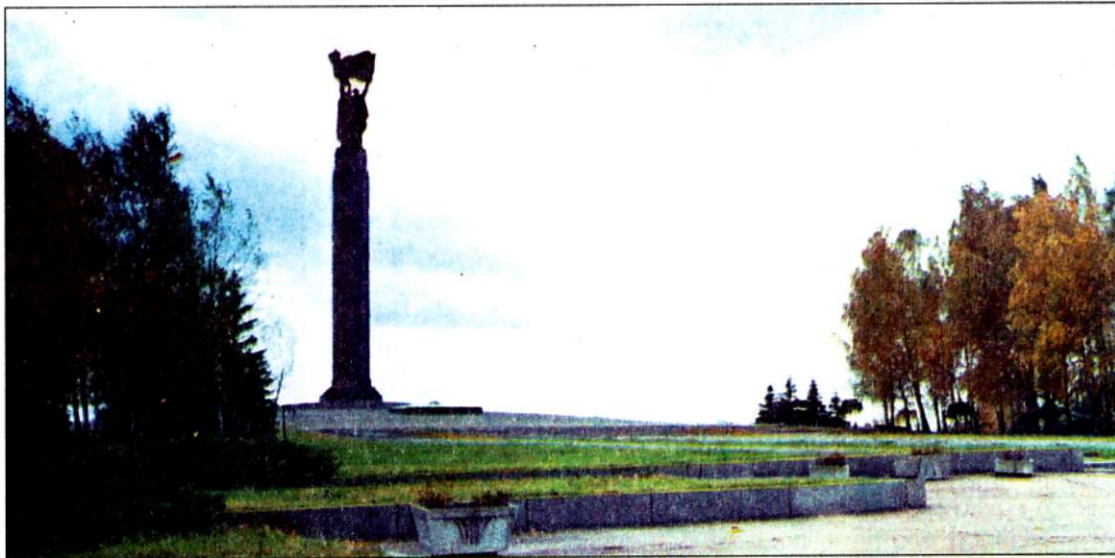
Дж. та літ.: Данина пам'яті // «Рад. Житомирщина». — 1981. — 13 трав.

Галина Міщук

129. ВІЧНОЇ СЛАВИ монумент. Південно-західна частина міста, вул. Черняхівського, 53. Природній пагорб міста, найвищий у цій місцевості, що знаходиться на скелястому березі

Пам'ятник викладачам та курсантам Житомирського військового училища (тепер Житомирський військовий інститут Національного аерокосмічного університету), які загинули у боях під час Великої Вітчизняної війни

Монумент Слави. Вгорі – загальний вигляд.

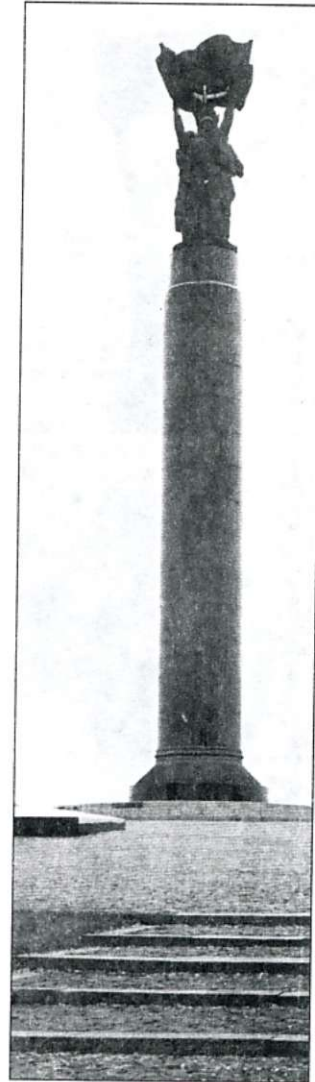

Пам'ятник жертвам голодомору на Пуятинському мадані «Ангел, що плаче» [132]

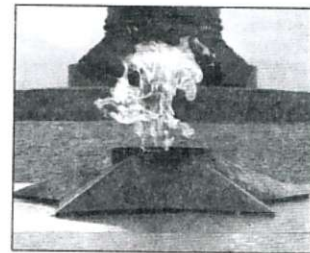
Так виглядає монумент Вічної Слави зі сходів, що ведуть від оглядового майданчика над Тетеревом

Тетерева, де сама річка відіграє роль символу руху, життя. Емоційне сприйняття пам'ятника підсилює гуркіт води двадцятиметрової греблі, що знаходиться неподалік. Скульп. І. Коломієць, Г. Хусід, арх. І. Іванов, А. Ігнащенко, П. Перевозник. Розміри: вис. колони – 24 м, вис. скульптури – 10 м. Відкрито до 35-річчя визволення Житомирщини. В урочистостях брав участь перший заступник Міністра оборони СРСР, генерал армії, почесний громадянин Житомира І.Г. Павловський. В середині листопада 1943, в ході Київської наступальної операції війська 13-ї, 60-ї, 38-ї загальновійськових, 3-ї гв. танкової армій 1-го Українського фронту звільнили значну частину Житомирської області, зокрема 12 листопада м. Житомир. В оборонних боях, що розгорнулися під час німецького контрнаступу у листопаді-грудні 1943 радянські війська частково залишили зайняту територію, зокрема міста Житомир, Радомишль, Коростишів, Коростень. Але противника було зупинено і знекровлено на рубежі Брусилів – Ставище та під Коростенем. В ході Житомирсько-Бердичівської операції 31 грудня війська 1-ї гв. і 18-ї армій оволоділи м. Житомир. Загалом, тридцяти двом військовим частинам і з'єднанням, що брали участь у боях за Житомир, присвоєно почесне найменування «Житомирські» [63, с. 122]. З просторого плацу, в центрі якого височіє Монумент, відкривається захоплююча панорама історичної частини міста. Монумент являє собою монолітну залізобетонну колону рівномірного циліндричного профілю, трохи завужену у верхній частині (що символізує гільзу від патрону), облицьовану сегментами із полірованого лабрадориту. Вивершенням Монументу є композиція, що складається із трьох бронзових 10-метрових скульптур, встановлених на вершині колони – воїна, партизана і робітниця тилу – три головні сили, що забезпечили Велику Перемогу, які тримають у піднятих руках три прапори Перемоги, що з'єднуються між собою, утворюючи своєрідний вінок Слави переможцям. Стереобат колони триступінчастий, виконаний із сірого бучардованого граніту. Верхня ступінь являє собою розвинений стилобат у вигляді круглого майданчика навколо п'єдесталу. Для оформлення бази колони застосовані архітектурні обломи канонізованого римського доричного ордеру. Підніжжя колони членується на потужний круглий плінт з полірованого лабрадориту та на конусоподібний цоколь ствола колони, на якому бронзовими літерами викарбовано назви з'єднань, військових частин, що брали участь в боях за визволення Житомирщини. На початку ствола колони її оперезує два пояси у вигляді напівваликів. Заслугує на увагу будівельна історія пам'ятника та оригінальні інженерні ідеї, втілені під час його спорудження, оскільки Монумент є не

Вид на Монумент Слави із заходу

Вічний Вогонь

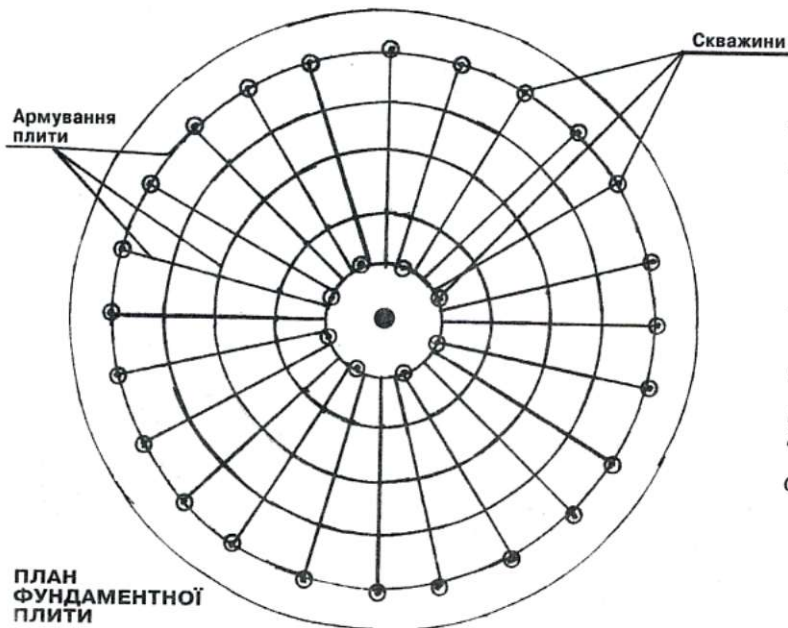
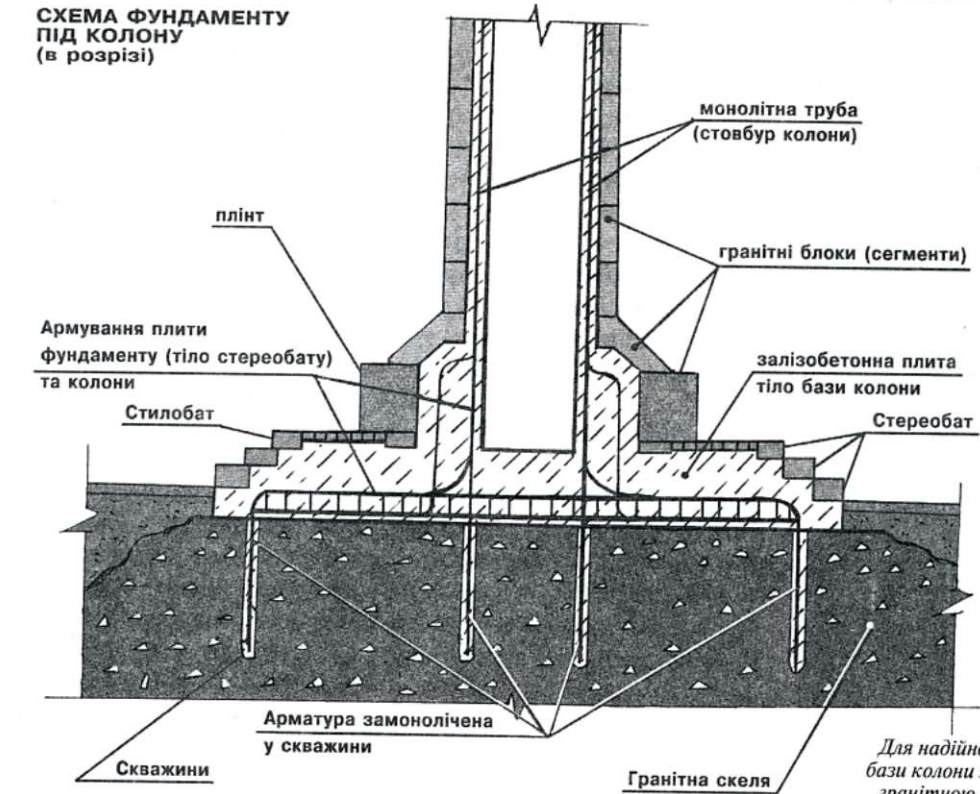
Скульптурна група, що увінчує колону Монументу Слави

Фрагмент цоколя колони

тільки високохудожнім витвором мистецтва, а й унікальною спорудою. Він побудований на природньому скелястому пагорбі, на місці колишнього провулка Сабатіна, де юрилися ще з дореволюційних часів з десяток старих будиночків. Отож сама природа, сам ландшафт підказали зодчим, де повинен бути Монумент. Після знесення забудови, природній пагорб було сплановано і у найвищій його точці, на скелі, що буквально виходила на денну поверхню, почалися будівельні роботи. Архітектори вдало використали природній фактор і вирішили обійтися без фундамента для колони, замість якого використали саму скелю. Її поверхню вирівняли і надали їй суворо горизонтальної орієнтації. Від вісі майбутньої колони кількома концентричними колами (див. мал. 1 на с. 193) пробурили шурфи, в яких замонолітили високоміцну арматуру діаметром 40 мм. Випущені на поверхню кінці попередньо напруженої арматури зібрані пучком в центрі кола, і «прив'язали» кожну до різних точок арматурної сітки ствола колони (див. мал. на с. 193). Таким чином, тут застосовано піонерний прийом московського архітектора М.В. Нікітіна — автора проекту Останкінської телевежі, — який відмовився від влаштування для цієї велетенської споруди фундамента, а натомість притягнув її Стрижнями-струнами до монолітної плити. Аналогічним чином закріплено і надано стійкості 34-метровому Монументу в Житомирі, який притягнутий до скелі кількома десятками струн арматури. Випущена на денну поверхню арматура схована від ока в монолітному об'ємі стереобата (див. вище). Оригінальною була і технологія зведення колони. Її стовбур являє собою монолітну залізобетонну трубу (оснащену внутрішньою технологічною драбиною), облицьовану сегментами з лабрадориту. Насправді ж її не облицьовували, а навпаки: поступово формували трубу-колону в готовому обличкуванні. Спочатку зварювалася складної конфігурації арматурна сітка, потім із окремих сегментів лабрадориту (замість тимчасової зовнішньої опалубки) збирали зовнішню частину ярусу колони, стягували обличкування тимчасовими бандажами, і заливали внутрішній об'єм бетоном та ущільнювали. Після затвердіння знову збирали наступний ярус сегментів і заливали бетоном. І так — до відмітки 24 м. Сегменти лабрадоритового обличкування (під час будівництва — опалубки) ідеально припасовувалися на місці: поруч влаштували спеціальну каменеобробну дільницю. Після встановлення на вивершенні колони 16-тонної скульптурної композиції відбувалася природня усадка стовбура, що призвело до появи тріщин в його нижній частині (над конусоподібним цоколем). Довелося стягнути колону потужними бандажами, оздобивши їх у формі напівваликів (див. вище) у

СХЕМА ФУНДАМЕНТУ
ПІД КОЛОНУ
(в розрізі)

ПЛАН
ФУНДАМЕНТНОЇ
ПЛИТИ

Для надійного зчеплення бази колони з природньою гранітною основою було пробурено 50 скважин у скелі діаметром 100 мм та глибиною 3 м. У скважини замолоділи арматурні стрижні, які надійно з'єднали з монолітною основою власне тіло колони. На схемах показано, яким чином колона, фактично не маючи традиційного фундаменту, надійно «притягується» цими стрижнями до верхньої горизонтальної площини скелі. Внутрішній діаметр труби – 1,5 м, зовнішній – 3 м. Вага скульптурної групи, яка складається майже з 70 окремих елементів, виготовлених на бердичівському заводі «Прогрес», і з'єднаних зварюванням на місці, складає майже 15 тонн. Скульптурну групу монтували на узвишші колони за допомогою гелікоптера.

Схему виконали
П.А. Перевозник
та Г.П. Мокрицький.

Фрагмент бази колони — плінта та цоколя. На першому — викарбувано прізвища авторів монументу Вічної Слави, на другому — бронзовими літерами викарбувано назви частин і з'янань, які визволяли Житомирщину від ворога.

Сходи до Монументу від балюстради над набережною р. Тетерів [129]

вигляді бронзового вінка, сплетеного із дубового листя, що попервах не було передбачені проектом. На центральній алеї, що веде від вул. Черняхівського до Монументу, облаштовано Вічний Вогонь, який горить у бронзовому пальнику, виконаному у формі об'ємної п'ятикутної зірки, вмонтованої у центрі масивної плити з полірованого лабрадориту, що має слабо виявлену конусоподібну (шатрову) поверхню, грані якої ведуть від кутів плити до пальника. Благоустрій плацу та меморіального парку виконано у відповідних до масштабу Монумента формах. До нього з трьох боків ведуть широкі хідники, центральна алея і широкі гранітні сходи, що починаються від терас над лівим берегом Тетерева. З терас відкривається чудова панорама річки, скелястих берегів, вид на греблю, водоспад, скелю «Голова Чацького», Підвісний міст. Як елементи "малої архітектури" тут вдало застосовано гранітні валуни, що є дуже характерними для південної Житомирщини. Монумент є не лише формальною архітектурною домікантою у цій частині міста, а й головним композиційним акцентом розлогого, спокійного парку, влаштованого навколо нього, підсилюючи тим самим тему війни і миру, боротьби і злагоди. Щороку в День Перемоги на плацу перед Монументом відбуваються мітинги, військові паради. Сюди обов'язково приїжджають молодята вклонитися подвигу дідів та прадідів, бабусь та прабабусь і покласти до підніжжя пам'ятника квіти. [окр. фото і мал. на с. 187, 190, 193]

Дж. та літ.: Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 рр. Зб. документів та матеріалів. — Київ, 1969. — С. 41, 79, 90, 101, 152.; Военные грозы над Полесьем. Житомирщина в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1985. — С. 44-47, 61-64, 103-104, 148-152, 169-173. О. Іващенко. Житомирська область // Книга Пам'яті. Житомирська область. Т. 1. — Житомир, 1993. — С. 7-31; Незабутній подвиг: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 років. — Житомир, 1995. — С. 8-12, 16-21; Інна Коломієць / Упоряд. і авт. вст. статті О. Чорнобривцева. — Київ: "Мистецтво", 1983. — 96 с. — С. 16-17, 84.; О. Опанасюк, Ю. Каповський. Житомир. Що? Де? Як? — Київ: "Мистецтво", 1984. — С. 126, 132; Памятники истории и культуры Украинской ССР. — Киев, 1987. — С. 157.

*Руслан Кондратюк
Георгій Мокрицький*

130. "ВОЗНЕСІННЯ ІСУСА ХРИСТА" скульптура, XIX ст. Скульп. майстерня. Італія [?]. Замкова пл., 2. В огороженій території кафедрального костюлу Св. Софії, праворуч алеї, що веде від брами до дзвіниці. "Вознесіння Ісуса Христа" сюжетно походить з "Євангелія" ("Євангеліє" від Марка, 16, 19). Є одним з найдавніших творів монументального мистецтва, що прикрашали м. Житомир і збереглись до нинішнього століття. Подробиці про доставку і встановлення скульптури від-

сутні. Композиція складається з двох елементів: чавунної статуї Христа на повний зріст, що стоїть на півкулі, низького масивного постаменту з граніту, який профільований у верхній та нижній частинах. Образ Христа, що воскресає з мертвих, трактовано традиційно, згідно католицьким канонам, які панували у класичному західноєвропейському мистецтві. Одягнений у довгий хітон, поверх якого накинуто саван, що прикриває більшу частину всієї постаті, а також частково, голову. Високохудожньо промодельовано обличчя Ісуса, його довге волосся, борода і вуса. Постаць Христа, сповнену напруженої енергії, зображено в ту мить, коли вона готова відірватись від землі. Скульптор передав складний рух: весь торс нахилений вперед, в той же час — голова звернена до неба. Руки, піднесені догори і призігнуті у ліктях, розведено у сторони. Долоні рук розкриті і спрямовані до неба. Численні складки одягу утворюють ефекти гри світла й тіні, що додає скульптурі краси і експресії. Композиція, розташована в оточенні архітектурних пам'яток, призначена для кругового огляду і фронтально зорієнтована на східний фасад правого косяку. Дендрооточенням слугують недоречні дерева понад алеєю, що закривають пам'ятник.

*Віталій Єремеєв
Олена Іващенко*

131. ГЕРБАЧЕВСЬКОМУ О.Ф. пам'ятник, 2002. Вул. Червоного Хреста. Територія обласної лікарні в оточенні дендропарку. Скульп. О. Вітрик, арх. А. Черніченко. Розміри: вис. скульптури — 1,2 м, постамент — 3,0 x 0,5 x 0,5 м; стилобата — 1,0 x 1,0 м. Олександр Федорович Гербачевський (1884 — 1979) — Герой Соціалістичної праці, заслужений лікар України [див. 84]. Народився в с. Горбів Люблінської губернії (Польща) в сім'ї православного священика. 1912 закінчив медичний факультет Київського університету ім. Св. Володимира. 1923 приїхав до Житомира, де очолив хірургічне відділення лікарні Червоного Хреста. 1924 головний лікар губернської, 1937 — обласної лікарні. Під час Великої Вітчизняної війни продовжував працювати в обласній лікарні. Тут створив підпільну групу опору німецьким окупантам, надавав допомогу радянським воїнам, що опинилися в оточенні, партизанам та підпільникам. Після визволення Житомира завідує обласним відділом охорони здоров'я (1945 — 1972), головний лікар обласної лікарні. Автор 14 наукових праць, присвячених питанням охорони здоров'я. Одним з перших в Україні запровадив операції на легенях, органах грудної клітини, серці. Водночас брав активну участь у громадській роботі. Нагороджений двома орденами Леніна, орденами "Трудового Червоного Знамени" та "Знак Почета". 1991 його ім'я присвоєно обласній лікарні, 1996 вста-

Скульптура «Вознесіння Ісуса Христа»

*Пам'ятник
О.Ф. Гербачевському*

Фрагмент пам'ятника
О.Ф. Гербачевському

Янгол плаче...

новлено обласну премію ім. О.Ф. Гербачевського. Основною архітектурно-пластичною частиною пам'ятника є бюст з кованої міді на високому прямокутному в плані постаменті, облицьованому плитами зі світло-сірого полірованого граніту. Основою постаменту слугує одноступінчастий стилобат квадратної форми, виконаний з того ж матеріалу. Бюст ретельно виконано в реалістичній манері, з детальними індивідуальними рисами, зображено літнього хірурга у медичному халаті, шапочці, рукавичках. Автор створив скульптуру у динаміці, що підкреслено жестом розведених рук, готових до праці. У скульптурному портреті передано складний внутрішній світ лікаря, сповнений зрілості духу і сили творчого горіння. Крім вертикальної, композиція має додаткову горизонтальну складову з плит габро у вигляді хреста, на перетині частин якого міститься стилобат. Хрест символізує християнську основу світогляду лікаря. На фронтальному боці постаменту розміщено анотаційний надпис. Місце розташування пам'ятника і його орієнтацію обрано невдало: удворі лікарні, хоча він мав прикрашати головний вхід до лікарні і бути гарним акцентом на перехресті вулиць Шевченка та Пушкінської.

Дж. та літ.: Державний архів Житомирської області. – Ф.Р. 4915, оп. 1, спр. 4, арк. 1-22; спр. 6, арк. 1-95; Постанова Кабінету Міністрів України від 27.11.1991 р. // Зібрання постанов Уряду України. – 1991, № 12. – С. 33.; І. Ямковий. О.Ф. Гербачевський – хірург і організатор медичної справи // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції 23-25 травня 1996. – Житомир, 1996. – С. 195-196; Стривожена пам'ять. Спогади ветеранів. 1943 – 1993. – Житомир, 1993. – С. 55; О. Слободенюк. Гербачевський Олександр Федорович // Трудові зірки Полісся: Нариси про Героїв Соціалістичної Праці та повних кавалерів ордена Трудової Слави Житомирщини. – Житомир, 2000. – С. 65-69.

*Лариса Грузська
Віталій Єремєєв*

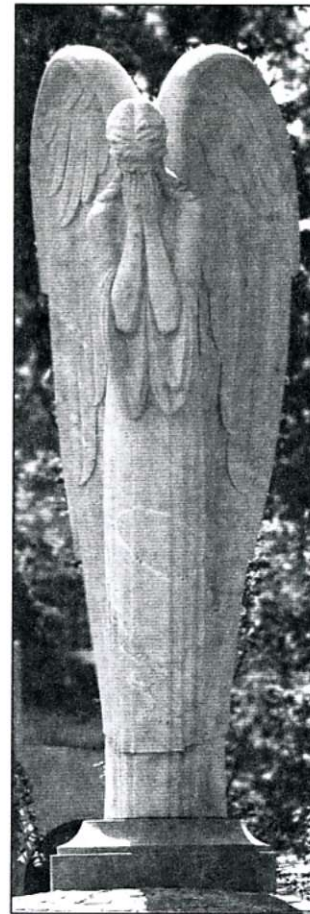
132. ЖЕРТВАМ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр. пам'ятник, 2006 р. Пуятинська пл. У сквері в східній частині площі. Скульп. О. Костюк, арх. П. Перевозник. Розміри: заг. вис. – 3,9 м, вис. скульптури – 3 м, постаменту – 1,5 м, стилобата – 0,4 м. Споруджено у відповідності з державною програмою по вшануванню пам'яті людей, загиблих під час голодомору 1932 – 1933 рр. Статистика свідчить, що в Україні від голоду померло від 4,5 до 7 млн. чоловік, кожної хвилини в середньому вмирало 17 людей, кожної доби 25 тис. Пам'ятник являє собою скульптурне зображення скорботного янгола із світлого граніту, що встановлена на невисокому овальному в плані цоколі, верхня частина якого профільована у формі оберненої викружки. Основою для скульптури і цоколю слугує напівсферо-подібне підвищення, яке має видовжену форму, і всю поверхню

якого викладено бруківкою ("шашкою") з грубо обробленого габро. У фронтальну частину напівсфероподібного постаменту-підвищення, що символізує Братську могилу жертв голодомору, вмонтовано масивний сегмент з двох горизонтально розташованих поясів із полірованого червоного граніту, між якими закладена з невеликим заглибленням смужка із габро, на якій розміщено фрезерований надпис "Світлій пам'яті жертв голодомору". Гранітний одноступінчастий слабовиявлений стиліст змонтовано з сегментів із полірованого темно-червоного граніту, також має підковоподібну в плані форму, підсилює архітектурне вирішення фронтальної частини підвищення. В основі ідейної концепції пам'ятника — створення художніми засобами, співзвучного вимогам народного релігійного обряду — спомину душ померлих. Символічна постать янгола за своєю трактовкою близька творам української народної скульптури, в яких принципи стилізації і декоративності є важливими чинниками. Стрункий янгол з видовженими пропорціями постаті, в довгій сорочці, ніби виростає над могильним пагорбом (постаментом-підвищенням). Оголеними по лікоть руками він затулив обличчя, голова його опущена долу, велетенські крила складено за спиною. Уповільнений і мелодійний рух ліній, чітко вибудовані пропорції надають скульптурі янгола величчю і скорботного спокою водночас. В історії світового мистецтва ми не зустрічаємо образ янгола, що плаче, але трагедія голодомору українського народу має планетарний масштаб, отож навіть янгол не витримав і заплакав. Пам'ятник став основним архітектурним акцентом гарного дендросередовища Путятинського майдану, створивши навколо себе емоційно-силове поле. Автори створили умови для поглибленого сприйняття художнього образу, зберегли його самостійність, уникнули прямого паралелізму у співвідношенні монументального твору з навколишнім архітектурно-дендрологічним доквіллям [окр. фото с. 190].

Дж. та літ.: Сльози Скорботи. "Рад. Житомирщина". — 2006.; Пам'ятник жертвам голодомору "Житомир. телеграф". — 2006. — 23 серп.

Віталій Єремєєв
Георгій Мокрицький

133. КАРЛУ МАРКСУ пам'ятник, 1968. У сквері, на розі вул. Великої Бердичівської та Театральної. Скульп.: П. Ульянов, арх. М. Іванчук. Розм.: заг. вис. — 3,65 м, вис. погруддя — 0,95, постаменту — 2,3 м, стилібата — 0,4 x 2,2 x 2,2 м. Відкрито з нагоди 150-річчя від дня народження вченого. Карл Маркс (1818 — 1883) — вчений, економіст, основоположник політекономічної теорії капіталізму. Автор Маніфесту Комуністичної пар-

Скульптура «Янгола, що плаче»

Погруддя Карла Маркса

Пам'ятник Карлу Марксу

Пам'ятник В.Г. Короленку

тії, наукової праці "Капітал". Погруддя висічене з червоного граніту, встановлене на монолітному залізобетонному п'єдесталі, облицьованому гранітними плитами; слабовиявленої трапецієподібної форми, з вибраними прямокутними псевдозаглибленнями по кутам. Основна площина постаменту полірована, грані заглиблення — бучардовані, зорієнтовані вертикально, тому в міру звуження постаменту догори, суттєво зменшується їх глибина. П'єдестал встановлено на двоступінчатому стилобаті, виконаному з такого ж матеріалу. Друга ступінь складена з двох шарів гранітних плит, верхні з них виконують роль слабовиявленого карниза. Пластичне вирішення скульптурного портрету виявляє насамперед філософський, спрямований до аналізу суспільних явищ характер вченого. Поданий фронтально, зображений в стані глибокої внутрішньої зосередженості та напруженої розумової роботи. Риси обличчя, характерні зачіска і борода, деталі одягу модельовані широко і узагальнено, що надає композиції виразності. Вдалим пропорційним співвідношенням невисокого бюсту та досить масивного постаменту досягнуто композиційної рівноваги частин монументу. На постаменті викарбовано: "Карл Маркс. 1818 — 1883".

Дж. та літ: О. Опанасюк, Ю. Каповський. Житомир. Що? Де? Як? Фотопутівник. К: "Мистецтво", 1984. — С. 111-114.

*Віталій Єремєєв
Георгій Мокрицький*

134. КОРОЛЕНКУ В. Г. пам'ятник, 1973. Майд. Короленка, 6, перед ЗОШ № 6. Скульп. В. Вінайкін, арх. М. Іванчук. Розміри: заг. вис. — 2,95 м, вис. погруддя — 1 м, постаменту — 1,95 м. Відкрито до 120-річчя від дня народження письменника. Володимир Галактіонович Короленко (1853 — 1921), видатний російський письменник і громадський діяч. Народився у Житомирі, де прожив 13 років [50]. 1864 — 66 навчався у Житомирській чоловічій гімназії [70]. Автор творів, які увійшли до світової класичної літератури. 1885 "Діти підземелля", 1886 "Сліпий музикант", 1895 "Без язика". Його перу також належать чисельні оповідання, низка публіцистичних творів, присвячених найбільш актуальним проблемам суспільства. Житомирський період життя письменника (1853 — 66) відображено в оповіданнях: "Вночі", 1888, "Парадокс", 1894, "Моє перше знайомство з Діккенсом", 1912, а також у автобіографічному творі "Історія мого сучасника". Погруддя з бронзи встановлено на полірованому прямокутному в плані постаменті з полірованого габро. Стилобать двоступінчастий: 1-й ярус із сірого граніту, 2-й — із полірованого габро. Точно фронтально зображено письменника в зрілому віці. Зосередивши увагу на портретній характеристиці, скульптор пластичними засобами підкреслює велику життєву енергію, силу волі, багатство натури моделі. Па-

м'ятник відрізняється гармонійними пропорціями, вдалим співвідношенням з навколишнім середовищем, деревами та фасадом школи. Надпис на пам'ятнику: "В.Г. Короленко. 1853 – 1921".

Дж. та літ.: Радянська енциклопедія історії України/АН УРСР. – Київ, 1972. Т. 2. – С. 486; О.М. Івашенко. Пам'ятники і пам'ятні місця історії та культури Житомира та Житомирського району. – Житомир: "Полісся", 2006. – Вип. 6. – С. 53-55; «Рад. Житомирщина», 1973 – 29 лип.

Віталій Єремєєв

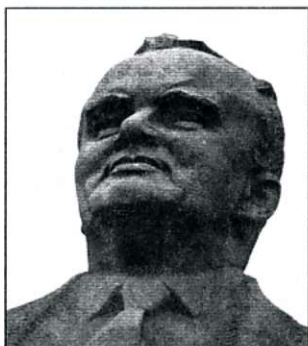
135. КОРОЛЬОВУ С.П. пам'ятник, 1971. Майд. Корольова, перед головним фасадом будинку облдержадміністрації. Скульп. О. Олійник, арх. А. Корнеєв. Розміри: заг. вис. – 7,9 м, вис. скульптури – 4,5 м, постаменту – 3,0 м, стилобата – 0,4 x 6 x 8 м. Сергій Павлович Корольов (по старому стилю 31.12.1906 – 1966), вчений і конструктор в галузі ракетобудування та космонавтики, академік АН СРСР (1958), двічі Герой Соціалістичної Праці (1956, 1961), лауреат Ленінської премії (1957). Народився в Житомирі [51], в сім'ї вчителя. Навчався у Київському політехнічному інституті (1924 – 26). 1930 закінчив МВТУ ім. Баумана і МШЛП. 1933 очолив ГИРД (рос.), керував запусками перших ракет, вивів на орбіту перший штучний супутник Землі. Під його орудою збудовані пілотовані космічні кораблі "Восток". 12 квітня 1961 Ю. Гагарін здійснив перший в історії людства політ в космос. Відпрацьована апаратура для виходу людини в космос, створені штучні супутники Землі різного призначення. Він перший відправив космічні апарати на Місяць, Венеру, Марс, Сонце. З його ім'ям назавжди пов'язане одне із найбільших завойовань науки і техніки – відкриття ери освоєння людством космічного простору. Пам'ятник являє собою скульптурну напівфігуру вченого, висічену із брили необробленого габро, що поступово переходить долу у постамент встановлений на великому прямокутному, видовженому стилобаті в бік центру майдану, що утворює своєрідний подіум для покладання квітів. Незважаючи на великий розмір, завдяки незначній висоті, рівній одній сходинці, стилобат утворює з власне пам'ятником гармонійну композицію. Постамент складається з двох монолітних блоків, виконаних із габро, фронтальний і північний бік якого поліровані, а решта два мають природній вигляд поверхні кам'яної брили. Композиція пам'ятника символічна: в лівій руці Корольова – макет штучного супутника Землі. Пам'ятник добре проглядається з усіх частин майдану й чітко сприймається на фоні головного фасаду будинку облдержадміністрації, оздобленого світлими плитами з тернопільського вапняку. Текст на пам'ятнику: "Сергій Павлович Корольов – видатний вчений, творець перших космічних кораблів". На зворотньому до фронтального боці постаменту викарбовано прізвища авторів пам'ятника: "Спору-

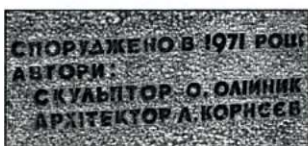
Пам'ятник С.П. Корольову

Скульптурна частина пам'ятника

Портретна частина скульптури С.П. Корольова

Прізвища авторів, викарбовані на зворотньому боці постаменту

Пам'ятник С.П. Корольову, встановленого поруч з музеєм космонавтики його імені

джено в 1971 році. Автори О. Олійник, А. Корнеєв".

Дж. та літ: Монументальное и декоративное искусство в архитектуре Украины. — К: 1975. — С. 33.; Радянська енциклопедія історії України. Т. 2. — К: 1970. — С. 477; А. Романов. Конструктор космических кораблей. — М., 1969. — С. 15-27; Н. Янко. Пам'ятник С.П. Королеву, 1971 // Памятники истории и культуры Житомирской области. Вып. 6. — Киев, 1991. — С. 205; Памятники истории и культуры Украинской ССР. — Киев, 1987. — С. 157; О. Опанасюк, Ю. Каповський Житомир. Що? Де? Як? — Київ, "Мистецтво", 1984. — С. 118, 120-121; Мокрицький Георгій. Майдан Рад: Архітектурно-краєзнавча фоторозповідь. — Житомир, 1998. — 52. с. — С. 45-48 [Пам'ятник вченому-земляку].

*Олена Іващенко
Георгій Мокрицький*

136. КОРОЛЬОВУ С.П. пам'ятник, 1990, вул. І. Франка, 22, ліворуч від північно-східного фасаду музею космонавтики ім. С.П. Корольова. Скульп. Ю. Іванов, арх. М. Ксєневич. Розміри: заг. вис. — 3,4 м, вис. погруддя — 1,1 м, постаменту — 2,3 x 0,56 x 0,73 м. Сергій Павлович Корольов (1906-66) — видатний радянський вчений, конструктор ракетно-космічних систем, академік АН СРСР (1953). Народився у м. Житомир [51]. Навчався у КПІ. 1930 — закінчив МВТУ ім. Баумана, займався плануризмом. 1931 — 32 організатор вивчення реактивного руху. З 1934 — керівник відділу реактивних літальних апаратів Реактивного інституту. Під час Великої Вітчизняної війни займався проблемами оснащення бойових літаків реактивним прискорювачем на рідкому паливі. 1940 — 46 — заступник головного конструктора двигунів в одному з військових КБ. Очолював розробку і запуск багатьох балістичних ракет, пілотованих космічних кораблів "Восток", "Восход", на яких було здійснено перші польоти в космос. Під керівництвом С.П. Корольова сконструйовані ракетно-космічні системи для запусків штучних супутників Землі та Сонця, польоту автоматичних станцій до Місяця, Венери, Марсу. Помер 1966. Похований в Москві. 1970 в Житомирі відкрито меморіальний будинок-музей С.П. Корольова. Пам'ятник С.П. Корольову біля музею космонавтики — другий (за часом встановлення) в Житомирі. Бронзове погруддя встановлено на постаменті з рожевого полірованого граніту, на фронтальному боці якого викарбовано анотаційний надпис. Постамент прямокутний в плані, з шліфованими фасками по кутах, не має стилобату і "виростає" безпосередньо із зеленої ковдри газону. Біля підніжжя постаменту з невеликим ухилом в бік доріжки, що веде до пам'ятника, покладено плиту з полірованого граніту, яка призначена для покладання квітів. Монумент має важкі і масивні форми, композиція фронтальна. Вченого зображено у зрілому віці, його характер розкрито завдяки засобам реалістичної пластики зі строгою

Пам'ятник академіку Корольову на майдані його імені.
Різні ракурси. [136]

портретною відповідністю. У відтворенні другорядних елементів (піджака, сорочки, краватки) автор уникає надмірної деталізації. Вираз обличчя С.П. Корольова напружено сконцентрований, голова трохи опущена долу, він зображений в стані заглибленого роздуму і усвідомлення величезної відповідальності, яка покладена на нього, як організатора космічних польотів. Пам'ятник стоїть по центру клумби. Розрахований на огляд з усіх боків. [Окр. фото с. 201]

Дж. та літ.: Довідник з історії України. Київ, 2002. — С. 352, 353; Житомир космічний / Авт. вст. статті О.А. Копил; Іл. Г.П. Мокрицький [Набір кольорових листівок з анатомічними текстами на 3-х мовах]. — Житомир: Вид-во «Волинь», 2006. — 24 лист.+обкладинка з супр. текстом.

*Віталій Єремєєв
Георгій Мокрицький*

Пам'ятник Вікторові Косенку

Погруддя В.С. Косенка

137. КОСЕНКУ В.С. пам'ятник, 1981. Вул. Пушкінська, 28, в сквері перед буд. музичного училища ім. В.С. Косенка. Скульп. В. Фещенко, арх. М. Іванчук. Розміри: заг. вис. — 2,53 м, вис. погруддя — 0,75 м, постаменту — 1,78 м. Віктор Степанович Косенко (1886 — 1936) — український композитор, педагог та громадський діяч. 1918 закінчив Петроградську консерваторію. Упродовж 1918 — 29 жив у Житомирі, працював у музичному технікумі [40], займався композиторською та концертною діяльністю, написав тут більшість творів: симфонії "Першотравнева", "На майдані", чисельні концерти, романси, музику до п'єси І. Кочерги "Фея гіркого мигдалю". Нагороджений орденом "Трудового Червоного Знамени". Бронзове погруддя встановлено на прямокутному постаменті з червоного полірованого граніту. Основою постаменту служить одноступінчастий стилібат у вигляді квадратної плити з червоного полірованого граніту. Скульптор передав емоційний стан творчого піднесення митця-композитора. Голова композитора в різкому повороті, гордо піднята. Складний емоційний стан моделі скульптор підсилює засобом використання вільної ліпки форм. На постаменті з фронтального боку надпис: "Косенко Віктор Степанович".

Дж. та літ.: Копоть І.Є., Мокрицький Г.П. Віктор Косенко і Житомир: Ілюстрована краєзнавча і музикознавча розповідь/Іл. Сергія Глабчука. — Житомир: Журфонд, 1996. — 32 с.

Віталій Єремєєв

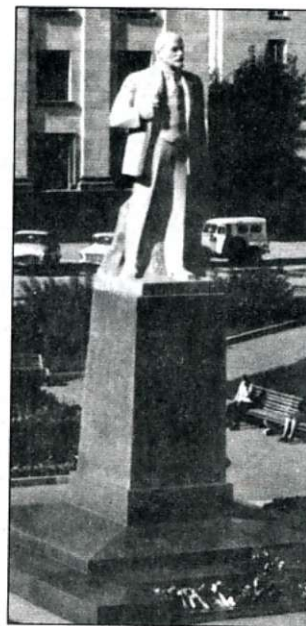
138. ЛЕНІНУ В.І. пам'ятник, 1970. Пл. Соборна перед будинком правосуддя. Скульп.: М. Вронський, О. Олійник, арх. Ф. Гринченко. Розміри: заг. вис. — 9,4 м, вис. скульптури — 4,4 м, постаменту — 5 м, стилібату — 6 x 6 м. Споруджений до 100-річчя від дня народження. Володимир Ілліч Ленін (Ульянов) (1870 — 1924) — політичний і державний діяч. Із середини 80-х

років в аналізі ідей та діяльності Леніна, які мали великий вплив на хід історії ХХ ст., існує широкий спектр оцінок — від позитивних до негативних. Пам'ятник представляє собою скульптуру в повний зріст, висічену із блоку червоного граніту, яка встановлена на прямокутному постаменті. Для скульптури характерний лаконізм, чітка, позбавлена дрібності, лінія силуету. Притаманний лише його характерний жест: права рука тримає край піджака біля грудей, у лівій — стиснута кепка. Частково фігура злита із гранітним блоком, з якого висічена, що надає їй монументальності. На постаменті викарбовано: "Ленін".

Дж. та літ.: Державний архів Житомирської області. — Ф. 28, оп. 5, спр. 839, арк. 414; Історія українського мистецтва. Т. 6. — Київ, 1971. — С. 313; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. — Киев, 1987. — С. 156; УІЖ, 1985, № 4. — С. 136.

Олена Іващенко

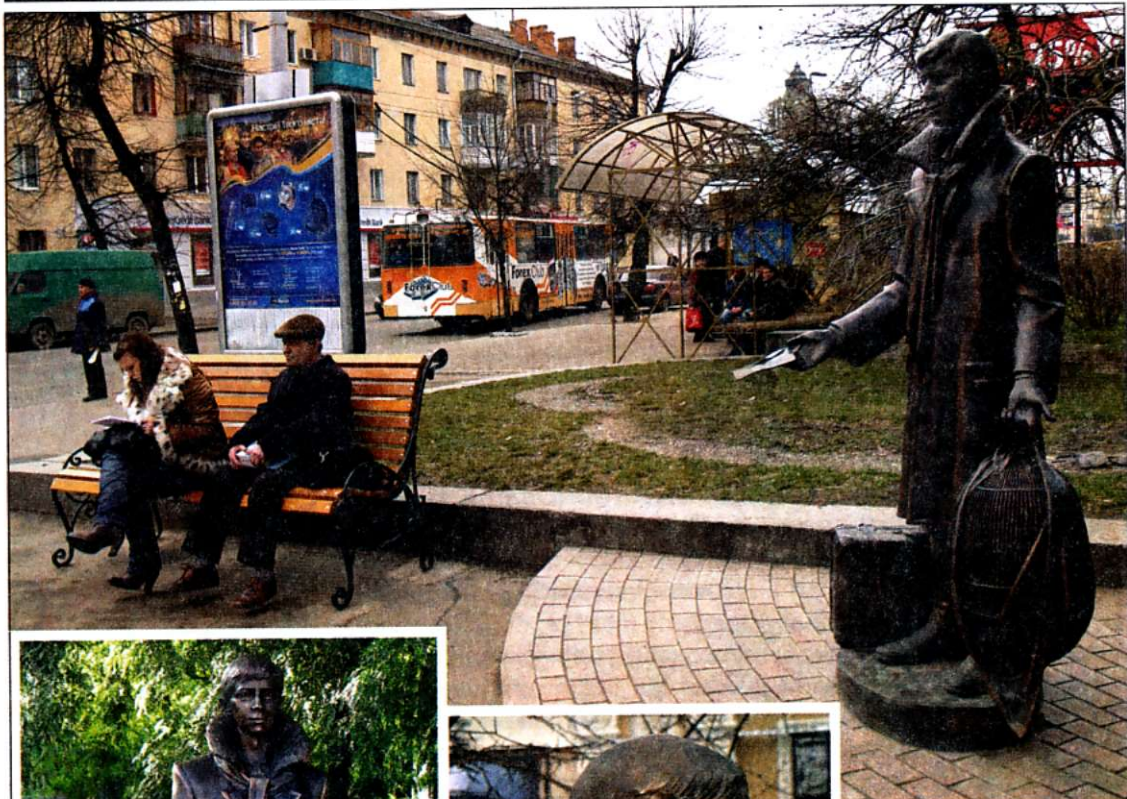
139. ЛІТЕРАТУРНОМУ ПЕРСОНАЖУ ЛАРІОСИКУ З ЖИТОМИРА пам'ятник (Суржанському Іларіону Іларіоновичу), 2007. Вул. Київська, 12. У сквері перед кінотеатром "Україна". Скульп. Ю. Осташев, арх. О. Плотко-Осташева (Київ). Розміри: вис. скульптури — 1,9 м, стилобату — 0,12 x 0,55 м. Перший пам'ятник літературному персонажу в Житомирі. Відкритий в день міста 8 вересня 2007 р. за ініціативою депутатів Житомирської міськради. Присвячений персонажу відомих творів Михайла Булгакова (роману "Біла гвардія" і п'єси "Дні Турбіних") — Іларіону Суржанському, прототипом якого був мешканець Житомира Микола Судзіловський. У 1980-х роках на кіностудії «Мосфільм» створено телевізійний фільм "Дні Турбіних", де роль Іларіона виконав актор Олександр Іванов (1951 — 2000). Його зовнішність використано автором скульптури під час роботи над пам'ятником. Персонажу притаманний м'який доброзичливий гумор. Скульптура викована з міді. Являє собою реалістичне зображення молодого чоловіка на повний зріст, без головного убору, одягненого у пальто з піднятим коміром, стягненим довгим шарфом. У правій, витягнутій вперед руці, герой тримає поштовий конверт, лівою рукою — велику клітку для птахів, запнуту хусткою. На фронтальному боці стилобату викарбовано: "Ларіосик з Житомира". Біля правої ноги героя — валіза з ремінцями, що виходить за межі стилобату. На ній напис: "Читаймо Булгакова". Пам'ятник вдало вписується в навколишнє архітектурне середовище. Деталі скульптури розраховані на круговий огляд з близької відстані. Доповнюють композицію дві паркові лавки, виконані у стилі ретро. Навколо пам'ятника здійснено благоустрій і організовано невеликий майданчик, що вдало доповнює загальну композицію. З перших днів пам'ятник став окрасою міста, а літературний персонаж улюблен-

Пам'ятник В. Леніну

Загальний вигляд пам'ятника літературному персонажу «Ларіосіку із Житомира»

Колаж із знімків пам'ятника «Ларіосіку із Житомира» і окремих його деталей [139]

Пам'ятний знак на честь воїнів-житомирян, які загинули в Афганістані (внизу). Праворуч окремі деталі — меморіальні плити, розташовані навколо знаку. [143]

Одна з меморіальних плит, що розташовані навколо пам'ятного знаку «тюльпан» (зображення інших можна побачити на пристейних фотознімках — стор. 209 — 210). [143]

цем мешканців міста та гостей Житомира. [Окр. фотона с. 205]

Дж. та літ.: Р. Кондратюк. Кузен из Житомира или кое-что о героях Булгакова "Про Житомир". № 29 (64) 27.11.2002; Е. Тимиряев. Кузен из Житомира. "Вечерний Житомир", 13.09.07 № 37; Е. Тимиряев. С днем рожденья Илларион! "Вечерний Житомир", 14.02.2008 № 7; Мокрицький Г.П. Булгаков і Житомир// «Місто». – 2002. – 12 верес.

Віталій Єремєєв

Пам'ятник
Б.М. Лятошинському

Фрагмент пам'ятника
Б.М. Лятошинському

140. ЛЯТОШИНЬСЬКОМУ Б.М. пам'ятник, 1995. Вул. Бориса Лятошинського, 5. На місці буд., в якому народився композитор. Автори – Київський художньо-виробничий комбінат, арх. А. Черніченко. Розміри: заг. вис. – 3,0 м, вис. погруддя – 1,0 м, постаменту – 2,0 м. Пам'ятник встановлено на честь 100-річного ювілею від дня народження митця. Борис Миколайович Лятошинський (1895 – 1968) – український композитор, диригент, педагог, народний артист України. 1918 Закінчив Київський університет, 1919 – Київську консерваторію; з 1935 – її професор, 1935 – 1938 та 1941 – 1944 – професор Московської консерваторії. Твори: опери – "Золотий обруч" (1930), "Щорс" (1938, 1968), 5 симфоній, 3 симфонічні поеми, сюїта "Тарас Шевченко" (1952), "Слов'янський концерт" (1953), камерно-інструментальні ансамблі (1942), кантата "Заповіт" (1939), фортепіанні п'єси, романси, музика до кінофільмів ("Тарас Шевченко", 1951, ін.). Ім'я Лятошинського присвоєно Київському камерному хору, Харківському музичному училищу, Житомирській музшколі №1. Державна премія (1946). Державна премія ім. Т.Г. Шевченка (1971). Бронзове погруддя композитора встановлено на високому прямокутному постаменті з полірованого граніту, на фронтальному боці якого у два рядки викарбовано ім'я та прізвище митця. Стилосбат із червоного граніту, одноступінчастий, низький, квадратний. Композитора зображено в стані роздуму. У піднятій голові, задумливому погляді відчувається стримана енергія. Вираз обличчя передає складний духовний світ зображеного, а водночас – трагізм і незахищеність митця. Простий і без зайвих деталей одяг: піджак, сорочка, краватка. Тлом для монумента стали молоді дерева і кущі перед житловою багатоповерхівкою. Розташована ліворуч від пам'ятника старовинна будівля державного банку до певної міри пожвавлює середовище, яке оточує меморіальне місце.

Дж. та літ.: Митці України. Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана. К., 1992. – С. 376-377; В. Самохвалов. Борис Лятошинський. Київ, 1974; Б. Лятошинський. Спогади. Листи. Матеріали. Київ, 1986; Б. Лятошинський. Епістолярна спадщина. Т. 1.: Б. Лятошинський, Р. Глієр. Листи (1914 – 1956). – Київ, 2002.

Віталій Єремєєв

141. "МАТІР БОЖА" скульптура, XVIII ст. Пров. Червоний, 58. На території приватної садиби, у садку. Автор — невідомий польський скульп. XVIII ст. Заг. вис. — 2,5 м. Найдавніша пам'ятка монументального мистецтва Житомира. Обставини вибору місця та спорудження за переказами такі. Садиба належала давній житомирській родині Суриних (буд. і частково садиба збереглися), від чого пішла назва цієї місцевості (Сурина гора). У господаря садиби від укусу змії померла дочка. Це і послужило мотивом встановлення у садибі скульптури. Скульптура з піщаника являє собою жіночу постать на повний зріст, яка стоїть на кулі, оповитій змієм. Basis для твору слугує невисоке підвищення, що не має чіткої форми і складене з грубих уламків граніту різного розміру, форми і кольору. Твір виконано в традиціях естетики польської релігійної барочної скульптури. У динамічній позі Матері Божої, характерній для тогочасної трактовки її образу, передано складний рух: вона стоїть, спираючись на праву ногу і сильно відставивши в протилежну сторону свій лівий бік; зігнуті у ліктях руки, зімкнуті у молитовному жесті, піднято на рівень грудей. Голова прихилена донизу, відносно основного напрямку руху, в бік лівого плеча. Божу Матір зображено одягнутою у туніку з довгими вузькими рукавами, на талії — широкий пасок, на голові — плат. Від голови і плечей ниспадає до самого долу плащ, який повністю прикриває лише тильну сторону постаті. Складки одягу трактовано досить умовно, на плащі вони мають штучний вигляд, розрахований на утворення декоративного ефекту, що відповідає традиціям польської барочної скульптури, естетики якої дотримувався невідомий автор. Постать Матері Божої пофарбовано в кілька кольорів: білий, коричневий, блакитний. На близькій відстані від голови розміщено німб (вірогідно — більш пізнього виконання) у вигляді п'яти металевих зірок, які послідовно закріплені на металевому дроті. Пам'ятка постраждала як від недогляду, так й від невдалих аматорських втручань, які відчутно погіршують її загальний вигляд. Скульптура розрахована на огляд з фронтальної та бокових сторін.

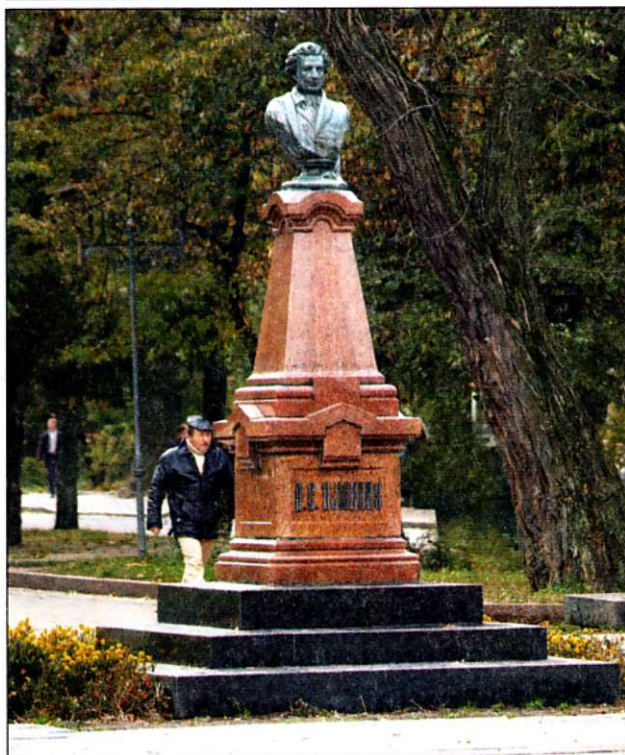
Дж. та літ.: Мокрицький Г.П. Енциклопедія Житомира. — Т. 1.: Вулиці Житомира. — Житомир: "Волинь", 2007. — 640 с. — С. 413 [фото пам'ятника, буд. Суриних, інформація про садибу].

Віталій Еремєєв

142. НА МОГИЛІ БОРИСА ТЕНА (Хомічевського М.В.) пам'ятник, 1997. Вул. Селецька, 16. Смолянське кладовище. Ліворуч від центральної алеї, неподалік від церкви. Скульпт. А. Матвієнко. Встановлений в рік святкування 100-річчя від дня народження поета. Місце поховання включено до націо-

Скульптура «Матір Божя»

Пам'ятник Тарасові Шевченку [149]

Пам'ятник Ярославові Домбровському [151]

Пам'ятник Іванові Франку [148]

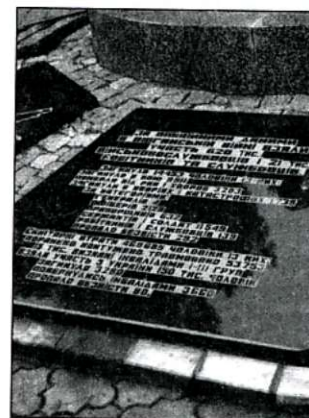
Пам'ятник Александрові Пушкіну [146]

нального реєстру пам'яток України. Борис Тен [Хомичевський Микола Васильович], (9.12.1897, с. Дермань, Рівненщина — 15.03.1983, Житомир) — український поет-перекладач, музичний діяч, педагог-лінгвіст, священник УАПЦ, репресований (1930 — 36), в'язень нацистського табору Лянгенбіляу (1943 — 1945). В перекладацькому доробку поета: "Одіссея" (1963) та "Іліада" (1978) Гомера, драматичні твори Есхіла, Софокла, Аристофана, У. Шекспіра, Ф. Шіллера, В. Гюго, Ю. Словацького; численні поезії Ф. Петрарки, О. Пушкіна, А. Міцкевича, А. Шеньє, П. Верлена, Р. Тагора та поетичні тексти до музичних творів Ф. Шуберта, П. Чайковського, С. Рахманінова, оригінальні поезії — збірники "Зоряні сади" (1970), "Таємна сповідь", "Чоло", "Порадник для керівника самодіяльного хору" (1961). Заслужений діяч культури Польщі (1977), лауреат премії ім. М. Рильського (1979). В 1990 році, згідно заповіту Бориса Тена, його прах було перенесено з Корбутівського кладовища на Смолянське і перепоховане поруч із церквою, де в 1910-х рр. служив його батько — В. Хомичевський. Поруч з могилою митця поховання його рідних: матері — В. Хомичевської (1878 — 1929), сина — В. Хомичевського (1935 — 1970), дружини, оперної співачки А.Л. Ковальчук-Тен (1902 — 1974). Скульптура — мідна обковка по бетонній основі, яку розміщено на підвищеному краю надгробка з темного полірованого граніту. Поета зображено у похилому віці. Він сидить на маленькому ослоні, трохи нахилившись уперед і поклавши праву руку на виставлене вперед коліно. Вдаючись до реалістичної портретної характеристики, автор не зміг уникнути низки прорахунків. Постаць подано у занадто скованій і напруженій позі; надмірно завищений лоб руйнує портретну достовірність, примітивна конструкція ослону, яка перетворюється на одну із складових скульптурного портрету "працює", образно занижуючи характеристику. Недостатня ступінь проникнення автора скульптури в духовний світ поета і музикознавця дала загальний результат — пам'ятник не розкриває у повній мірі велич літературного і життєвого подвигу Бориса Тена. В кінці 1990-х років скульптуру значно пошкоджено вандалами, що суттєво знижує її художню цінність.

Віталій Єремєєв

143. НА ЧЕШЬ ВОЇНІВ-ЖИТОМИРЯН, ЯКІ ЗАГИНУЛИ В АФГАНІСТАНІ пам'ятний знак, 2008 р. Наприкінці Нового бульвару, поблизу обласної наукової універсальної бібліотеки ім. О. Ольжича, навпроти центральної алеї бульвару. Скульп. Д. Красняк, арх. М. Марчук. Розміри: вис. тюльпана — 1,2 м, плінта 1,5 x 0,3 м, стилобату — 1,25 x 0,75 x 1,0 м. Пам'ятний

Одна з меморіальних плит, розташованих навколо пам'ятного знаку, на якій викарбовано сумну статистику наслідків безглуздої війни в Афгані

Фрагмент пам'ятника «Тюльпан» на честь воїнів-житомирян, які загинули в Афганістані

Строфа з вірша Ігоря Живагіна про воїнів-афганців, викарбована на одній з плит, що розташовані навколо пам'ятного знаку

Пам'ятний знак на честь працівників лікарні № 1, загиблих у роки Великої Вітчизняної війни

знак споруджено на честь воїнів, уродженців Житомирщини, які під час війни в Афганістані служили у лавах Радянської Армії і відправлені до місць проведення бойових дій, загинувши там. Знак являє собою скульптурне стилізоване зображення квітки тюльпана з лабрадориту. В основу авторського задуму покладено легенду про тюльпани в горах Афганістану, які чорніють, якщо скроплені людською кров'ю. Квітка встановлена на плінті у вигляді масивного кільця, виконаного із червоного лабрадориту, внутрішня поверхня якого вимощена бруківкою із бучардованого габро, що підсилює образ воїнів, які загинули у гірській країні. Основою для плінту є пагорбоподібне підвищення (стилобат) круглої у плані форми, на забетонуваних схилах якого по колу на рівній відстані розташовано дев'ять трапецієподібних плит із габро (розміром 1,25 x 0,75 x 1,0 м), на яких викарбовано прізвища воїнів, — уродженців Житомирщини — які загинули в Афганістані. На п'яти плитах подано імена загиблих воїнів. Також є плити із зображенням карти Афганістану; з легендою про чорний тюльпан; з інформацією про кількість радянських військ, що брали участь у війні; із зображенням солдата і рядками з вірша житомирського поета Ігоря Живагіна, присвяченого воїнам-афганцям. Пам'ятний знак, завдяки композиційній чіткості і лаконічності, добре вирізняється здалеку. Композиція розрахована на огляд по колу, тексти на плитах доступні для читання з близької відстані. Пам'ятний знак вдало завершує перспективу головної алеї Нового бульвару, є співрозмірним з оточуючою дендрофлорою та малими архітектурними формами. [Окр. фото с. 205]

Віталій Єремєєв
Георгій Мокрицький

144. НА ЧЕШТЬ ПРАЦІВНИКІВ ЛІКАРНІ № 1, ЗАГИБЛИХ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 45 РР. пам'ятний знак, 1979. Вул. Велика Бердичівська, 70. У сквері навпроти корпусу № 1 центральної міської лікарні № 1. Скульп. О. Вітрик, арх. П. Бірюк. Розміри: заг. вис. — 3,2 м, скульптури — 3,0 м, постаменту — 0,2 x 3,8 x 1,5 м. За авторською концепцією знак символізує гуманізм і готовність до самопожертви медичних працівників, які пішли на фронт за часів страшних випробувань і загинули, рятуючи життя і здоров'я своїх співвітчизників. Пам'ятний знак складається з бронзової скульптури медичної працівниці на весь зріст, виконаної у техніці виколотки по бетону, що поступово долу набирає слабо виявлених архітектурних форм, нагадуючи колону з канелюрами. Скульптура встановлена на невисокому прямокутному видовженому у фронтальному напрямку аеробаті, що складається з окремих

блоків полірованого сірого граніту (з включеннями біотиту і кварциту), ніби перевернутому у горизонтальній площині, оскільки стилізований периметр від нижньої плити, і асоціюється з надмогильною брилою. Ефект підсилюється довколишнім благоустроєм, виконаним у канолах влаштування військових поховань. Таким же матеріалом вимощено майданчик перед пам'ятником. Скульптура являє собою постать молодої жінки на повний зріст, голова і руки якої трактовані у реалістичній манері. Решта елементів фігури мають умовний стилізований характер, оскільки підпорядковані ідеї створення узагальненого героїчно-піднесеного образу. На голові жінки — медична шапочка з хрестом посередині; в опущених руках, що зігнуті у ліктях, — стилізоване зображення серця людини, навколо якого — полум'яні язички. Романтичний пафос скульптурного зображення підсилено верхнім елементом у вигляді накидки, що від пориву вітру здіймається догори за плечима фігури, ніби перетворюючись на два крила або язички полум'я. У трактовці складок одягу на грудях фігури автор відходить від реалістичних засад, показуючи їх умовно. Поступово, до низу, складки набувають архітектурного характеру, уподібнюючись до канелюр на стовбурі колони. Таким чином, вся нижня половина скульптури може сприйматися глядачем і як колона. Строго фронтально розвернута до фасаду лікарні, композиція знаходиться на краю дендрозони в оточенні вічнозелених насаджень, що створюють своєрідний курденер, із блакитних та звичайних ялинок. Підходи до пам'ятного знаку виконані із сірого шліфованого граніту [69].

*Віталій Єремєєв
Георгій Мокрицький*

145. ПАРХОМЕНКУ О.Я. пам'ятник, 1987. Ріг вул. Перемоги та Ольжича. У сквері перед житловим буд., 33. Скульп. В. Нечуй-вітер, арх. П. Бірюк. Розміри: заг. вис. — 4,6 м, вис. погруддя — 1,6 м, п'єдесталу зі стилізованим — 3,0 м. Олександр Якович Пархоменко (1886 — 1921) — військовий діяч. Народився у с. Макарів Яр, нині с. Пархоменко Краснодонського району Луганської області. 1900 робітник Луганського паровозобудівного заводу. 1905 — 07 один з організаторів бойової дружини, згодом керівник селянського повстання в с. Макарів Яр. 1916 керівник політичного страйку на Луганському патронному заводі. Був мобілізований до Армії, боровся за встановлення радянської влади на Донбасі. 1918 очолював штаб першого Луганського загону, який брав участь у боях з німецькими окупантами. 1919 військовий комісар Харківської губернії, 1919 уповноважений 1-ої Кінної Армії. 1920 командир 14-ї кавалерійської дивізії цієї армії. 1920 брав участь в боях у північній Таврії. Загинув у с. Бузівці, нині Жашківського райо-

Фрагмент (скульптурна композиція) пам'ятника працівникам міської лікарні №1

Пам'ятник О.Я. Пархоменку

ну Черкаської області. Погруддя виготовлене з сірого граніту і встановлене на масивному вертикальному прямокутній у плані форми постаменті із сірого граніту, який базується на одноступінчастому прямокутному стилобаті з того ж матеріалу. Погруддя являє собою фронтальну композицію, орієнтовану на вулицю Перемоги. Автор образотворчим засобом виявив вагомість особистості командира, що відбито у масивності скульптурних форм, які нависають над п'єдесталом великими грубими зколами граніту, нерівномірні за розмірами плечі; увагу глядача акцентовано на пишних і довгих вусах, густих бровах, на масивному носі та важкому підборідді. Погруддя, в архітектурному вирішенні, слабо пов'язане з прямокутним п'єдесталом, літери напису з імям зображеного та датами життя малого розміру.

Дж. та літ.: Советская военная энциклопедия. Москва, 1978. — С. 247.

Віталій Єремєєв

Пам'ятник А.С. Пушкіну в ортогональній проекції

146. ПУШКІНУ О.С. пам'ятник, 1899. Початок Ст. бульвару, зорієнтований на вул. Велику Бердичівську. Скульп. Г. Олішкевич, арх. М. Бетаки. Заг. вис. — 3,5 м, вис. погруддя — 0,5 м, постаменту — 3,0 м. Відкритий до 100-річчя від дня народження поета на добровільні внески мешканців міста. Олександр Сергійович Пушкін (1799 — 1837) — видатний російський письменник, засновник нової російської літератури, поет і прозаїк із світовим ім'ям, автор творів, які увійшли до світової класичної літератури. Структура пам'ятника, що базується на ієрархічній організації об'ємів, дає змогу акцентувати увагу на невеликому порівняно з постаментом бюсті, що точно фронтально зображує поета в стані спокою. Відлите на заводі Вайнштейна (тепер "Автозапчастина") бронзове погруддя поета тонко модельоване, виконане в традиціях академічної пластики. Бажання скульптора відтворити достовірні портретні риси призвело до зайвої сухості в трактовці образу. На фронтальному боці бюста праворуч, внизу виконано барельєфний напис "Г.О." (ініціали скульптора Генриха Олішкевича). Бюст встановлено на прямокутному постаменті із червоного граніту, розділеному на два яруси капітелями. Верхній складається з масивної абаки складного профілю, з використанням мотивів коринфського архітектурного ордера: квадратна у плані плита, у подовжньому розрізі ламана грань, яка по вісях кожної бічної площини постаменту має напівциркульні вигини, що утворюють складний подовжній профіль верхньої площини абаки у формі слабовиявленого зрізаного хрещатого склепіння візантійського типу. Абака підпирається профільованим завершенням другого ярусу трапецієподібного постаменту — ехілом,

який забезпечує пластичний перехід від масивної капітелі до стрункого архітектурно сухого другого ярусу постаменту (архітектурний облом) у вигляді двох профільованих валиків, що повторюють у поздовжньому розрізі профіль абаки. Профіль переходу надзвичайно пластичний оскільки між верхнім (більш масивним) і нижнім (делікатним) валиками ехіла зроблена складна криволінійна обернена викружка, що відокремлюється від нижнього валика неглибоким профільованим прорізом. Верхній ярус постаменту встановлений на капітель більш потужного — нижнього ярусу і має в основині незначне уширення у вигляді слабовиявленої псевдопірамідальної плінти (оскільки постамент і плінта виготовлені з єдиного блоку). Капітель нижнього ярусу постаменту надзвичайно активна і за мотивами профілю ніби повторює верхню, на якій встановлено бюст поета, але на відміну від її спокійних лекальних ліній і площин, нижня за архітектурною відверто конструктивістська, хоча зодчий М. Бетаки, все-таки повторив тут прямі і обернені викружки та валики. Основою композиції цієї капітелі є потужна багатоярусна абака, що складається з нижньої плити, і активно виступає за межі периметра постаменту, на який спирається. Плита квадратна у поперечному плані, має складний ламакий профіль у вигляді псевдо портиків по центру кожної площини постаменту, в які вмонтовано фігурні кронштейни у вигляді перевернутих модильйонів з оберненою складною викружкою. Плавний перехід від абаки до ехілу забезпечується складним викруженням, розділеним від валика на вивершинні постаменту, тонким прорізом. Вгорі абака завершується плитою, меншою за периметром від основної (нижньої), в якій геометрично в одній вісі повторюються мотиви псевдо портиків з модильйонними у вигляді простих прямокутних виступів, що перерізають профіль потужного валика над ними і закінчуються у верхній площині пірамідальної плінти другого ярусу. Така гармонійна ієрархія і членування частин та деталей нижньої капітелі, робить її, з одного боку, надзвичайно пластичною, а з іншого — найактивнішою в композиції пам'ятника. Глядач, на рівні його погляду, начебто збентежується, побачивши цю капітель, і, поступово, піднімаючи очі догори, поволі заспокоюється, бачачи суху, рівну площину другого ярусу постаменту, а потім делікатними лекальними лініями і площинами, м'якими формами верхньої капітелі приємно зворушується перед тим, як побачити власне бюст поета. Розділення постаменту на дві частини, можливо, символізує дві грані життя поета: соціально-політичну, бунтівну та лірично-інтимну, що ближче душі поета. Тому більш витонченим і делікатним є вивершення постаменту. Його підніжжя членується на дві час-

Пам'ятник А.С. Пушкіну
у фронтальній проекції

Погруддя А.С. Пушкіна

Тилова частина пам'ятника
А.С. Пушкіну

Пам'ятник Пушкіну.
Криптонім автора скульптури
Генріха Олішкевича — «Г.О.»,
який викарбовано у нижній
правій частині бюста.

Пам'ятний знак Танк Т-34

тини: строга прямокутна плінта, яка трохи виступає за габарити постаменту. Від плінти до нього здійснюється повільний перехід завдяки валику із складним оберненим викруженням та пояску із слабопохилою поверхнею. Пам'ятник встановлений на триступінчатому стереобаті, виконаному із крупнозернистого ірізуючого яскраво-синім кольором лабрадориту. Стереобат за кольором і надто спрощеними формами дисгармонує з пам'ятником і сприймається як "чужий", штучний елемент (до реконструкції у 1979 він був виконаний із сірого крупнозернистого граніту). Навколо нижньої ступені стереобату влаштовано квадратний у плані квітник. Вертикаль пам'ятника композиційно відкриває алею бульвару, що виходить на магістральну вулицю. На початку війни (липень, 1941) бюст, як і інші бронзові погруддя, окупанти демонтували з ідеологічних міркувань і мали намір відправити його до Німеччини на переплавку. Але невідомі місцеві патріоти вночі перенесли бюст до приміщення Міськкомунгоспу і сховали його у підвалі. У квітні 1946 р. його там знайшли і повернули на місце. 1979, під час реконструкції Старого бульвару, пам'ятник було реконструйовано й до постаменту додано триступінчатий стилобат з лабрадориту, що підсилило монументальний ефект. Текст на постаменті: "А.С. Пушкін" (фронтальний бік), "1799 — 1837" (тильний бік). [Окр. фото с. 208]

Дж. та літ.: Довідник "Житомирщина". Політвидав України. Київ, 1969. — С. 59; Газета "Волинь", 1899, № 23. — С. 3.; Газета "Радянська Житомирщина", 1946, 12 квітня; Газета "Радянська Житомирщина", 1984, 6 червня; Мокрицький Г.П. Житомир: Архітектурно-краєзнавчий ілюстрований путівник-довідник / Укр., рос., англ. мовами. — Житомир: «Вид-во «Волинь», 2007. — 224 с. — С. 76-77, 160-161.

Георгій Мокрицький

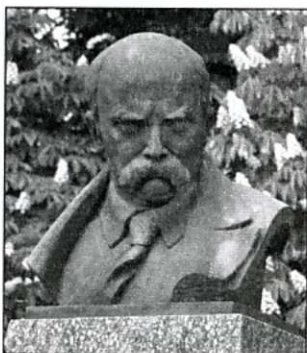
147. ТАНК-34/85, пам'ятний знак, 1965, центральна частина міста, площа Перемоги. Встановлений на честь 20-ї річниці Перемоги над німецькими загарбниками в центрі площі на 29 великих блоках із сірого житомирського граніту, які утворюють постамент (2,5 м x 8,5 м x 4 м), на якому встановлено бойовий танк Т-34, який брав участь у складі 55-ї танкової бригади 30-31 грудня 1943 в боях за остаточне визволення Житомира. Проїшов шляхами війни до Берліна, має номер 945. Після війни використовувався у військових навчальних частинах, згодом поступив на ремонт до Житомирського танкового заводу, звідти до Житомира. В центрі третього ряду гранітних блоків постаменту вмонтована з чорного граніту меморіальна дошка (70 x 60 см), на якій викарбовано: "Радянським воїнам від житомир'ян. Споруджено на відзнаку 20-річчя Перемоги над німецьким фашизмом 1965 р.". Арх. Федір Грінченко.

Дж. та літ.: Грылев А.Н. Днепр, Карпати, Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944. Приложение № 7. М., 1970. – С. 297; Военные грозы над Полесьем. Житомирщина в годы Великой Отечественной войны. – К., 1985. – С. 173; Опанасюк О.Є., Каповський Ю.Л. Житомир. Що? Де? Як? – К., "Мистецтво", 1984. – С. 124-124; Освобождение городов. Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – М., "Воениздат", 1985. – С. 92-93.

Олена Іващенко

148. ФРАНКУ І.Я. пам'ятник, 2006. Вул. Велика Бердичівська, 40. У сквері перед фасадом головного корпусу Державного університету ім. І. Франка. Скульп. О. Вітрик, арх. В. Мединський. Розміри: заг. вис. – 4 м, вис. погруддя – 0,85 м, постаментів – 1,77 x 0,53, 1,20 x 0,70 м, стилобата 0,18 x 1,75 м. Споруджено до 150-річчя від дня народження письменника. Іван Якович Франко (27.08.1856 – 28.05.1916) – український письменник, вчений, громадський діяч. Народився у с. Нагуєвичах (тепер с. Івана Франка) на Львівщині. 1875 навчався у Львівському університеті, 1891 закінчив Чернівецький університет, 1893 захистив докторську дисертацію. Один з видавців періодичних видань "Громадський друг", "Дзвін", "Молот". З 1898 – керівник етнографічної комісії при науковому товаристві ім. Т. Шевченка, брав участь у редагуванні "Етнографічного збірника". Виступав як публіцист, зокрема з питань музики, театру, образотворчого мистецтва. Автор драматичних творів – "Рябина" (1886 – 94), "Сон князя Святослава", "Учитель" (обидва – 1894), "Кам'яна душа" (1895), Будка ч. 27" (1896) та ін. Найвидатнішим драматичним твором Франка є його соціально-психологічна драма "Украдене щастя" (1893). З голосу Франка записали пісні М.В. Лисенко, К.В. Квітка, Ф.М. Колесса. На тексти поезій Франка написано близько 200 композицій. Помер у Львові. Встановлено премію АН України ім. І. Франка. В 1966 – 86 рр. видано повне зібрання творів письменника в 50 томах. В Житомирі ім'ям І. Франка названо університет і вулицю. Погруддя з кованої міді встановлено на високому квадратному у поперечному розрізі п'єдесталі з рожевого полірованого граніту, що складається з двох частин: меншої у перерізі верхньої та більш масивної нижньої, яка базується на низькому одноступінчастому стилобаті квадратної форми. На кутах верхньої частини знято глибокі фаски. На лицевій частині п'єдесталу викарбовано: "Іван Франко". Погруддя письменника виконане в реалістичній манері: зображено людину середнього віку, голова якої в легкому повороті праворуч. Національне вбрання – сорочка і кожух з високим хутряним коміром. Пластична система портрету: пристрасність, полум'янність, драматичне напруження і духовне горіння мит-

Пам'ятник Т.Г. Шевченку

ця. Направлені донизу плечі утворюють ефект піднесеності романтичного настрою. Пам'ятник фронтально зорієнтований до вул. В. Бердичівської. Сквер і фасад головного корпусу університету слугують сприятливим архітектурним оточенням пам'ятнику. [Окр. фото с. 208]

Дж. та літ.: Митці України. Енциклопедичний довідник. – Українська енциклопедія М. Бажана. Київ, 1992. – С. 607-608.

Віталій Єрем

149. **ШЕВЧЕНКУ Т.Г. пам'ятник**, 1976. Сквер на розі вулиць Великої Бердичівської та Шевченка. Скульптор – Б. Карловський, архітектор – П. Бірюк. Розміри: заг. вис. – 4,85 м, вис. погруддя – 1,25 м, постаменту – 3,2 м, стилобата – 0,4 x 2,6 x 2,6 м. Тарас Григорович Шевченко (1814-61) – видатний український поет і прозаїк, художник. 1846 відвідав Житомир, подорожуючи по Волині та Подоллі за завданням Київської археологічної комісії для запису переказів, оповідань, пісень, збірника відомостей про могили та урочища, опису та замальовки визначних монументальних пам'яток і стародавніх будівель. Факт відвідання Великим Кобзарем не лише Житомира, а й Бердичева, Кодні, Новограда-Волинського, що засвідчує "Урнал засідань Волинської консисторії" з протоколом від жовтня 1846 р., який зберігався у фондах Державного архіву Житомирської області. Протокол документально підтверджує перебування Шевченка в Житомирі. Бронзове погруддя погруддя встановлено на прямокутному у поперечному розрізі постаменті з темно-сірого крупнозернистого з білими невеликими густо розсіяними включеннями польового шпату полірованого граніту. З архітектурної точки зору постамент і стилобата занадто сухими, спрощеними і вихолощеними, що знижує художню цінність пам'ятника. З цього ж граніту виконано стилобат. Реалістичний та традиційний за трактуванням образ поета створено в узагальнених пластично виразних монументальних формах, які позбавлені дрібної деталізації. Поета зображено в мить душевної туги, гірких роздумів. Голова з високим чолом, насупленими бровами, густими вусами трохи схилена розвернута ліворуч, до плеча. Образ позначений внутрішньою силою, мужністю та напруженням. Пам'ятник є домінуючим перехрест'ю вулиць Великої Бердичівської та Шевченка. Від озеленення скверу, в якому на тлі стандартного п'ятиповерхового будинку встановлено пам'ятник, з часом допомогло створити цей куточок міста чи не на найпопулярніше місце відпочинку. Наявність у м. Житомирі пам'ятника Великому Кобзареві сприяла в к. 1980 – поч. 1990-х років консолідації національно-демократичних сил, які обрали сквер за місце

численних мітингів та маніфестацій на підтримку незалежності України. На межі ХХ і ХХІ століть склалась традиція проведення під час державних свят місцевих військових парадів перед пам'ятником Шевченкові. На постаменті напис: "Т.Г. Шевченко". [Окр. фото с. 208]

Дж. та літ.: Довідник з історії України. Київ, 2002. – С. 1079; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К., 1973. – С. 90; Г. Мокрицький, М. Костриця. Житомирські адреси Кобзаря // Україна. – № 21 – трав. 1989. – С. 8-9 [фотознімки адрес].

*Галина Міщук
Віталій Єремеєв
Георгій Мокрицький*

150. **ШЕЛУШКОВУ Г.І. пам'ятник**, 1973. Сквер на розі вул. Київської та Шелушкова. Орієнтований на Київську вул. Скульп. О. Скобліков, арх. А.Ф. Ігнащенко. Розміри: заг. вис. – 6,75 м, вис. погруддя – 1,15 м, постаменту – 5,6 м. Встановлено до 30-річчя загибелі Героя. Григорій Іванович Шелушков (1899 – 1943) – Герой Радянського Союзу, керівник антигітлерівського підпілля на Житомирщині. Народився в с. Бронській Рудні, нині Рогачівський район Гомельської області республіки Білорусь. 1926 на господарській та партійній роботі. Був секретарем парткому бердичівського заводу "Прогрес", інструктором міськкому партії. 1940 перший секретар Коростишівського райкому партії. З початком Великої Вітчизняної війни й окупації – секретар Житомирського підпільного обкому партії, який координував й спрямовував діяльність 12 районних, 75 підпільних організацій і груп, що об'єднували понад 25 тис. чоловік. Їх силами пущено під укіс 34 ворожих ешелонів, підірвано 18 мостів. 1943 був заарештований і закатований гітлерівцями. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно. Бронзове погруддя встановлено на високий постамент у формі прямокутника у поперечному розрізі, трапецієвидного у поздовжньому, висіченого із грубо обробленої брили сірого граніту. На рівні 1/3 висоти постаменту від підніжжя, по діагоналі у двох неглибоких прорізах викарбовано "Шелушков Г.І. (1899 – 1943) Герой Радянського Союзу. Секретар Житомирського підпільного обкому КП(б)У". В скульптурному портреті втілений образ мужнього підпільника й досвідченого організатора. В пластиці обличчя передані риси вдумливої і рішучої людини. Розстебнутий комір верхнього одягу додає образу емоційного забарвлення. Голова Героя зображена в динамічному повороті, що підкреслює мужність й непохитність перед ворогом. Постамент встановлено на триступневому стиліваті з полірованого граніту.

Пам'ятник Г.І. Шелушкову

Погруддя Г.І. Шелушкова

Пам'ятник
Ярославу Домбровському.

Дж. та літ.: Державний архів Житомирської області. – Ф. 1376, оп. 1, спр. 2, арк. 46; Спр. 3, арк. 6, 15, 34; Ф. 2668, оп. 1, спр. 368, арк. 8. В. Афанасьєв Українське радянське мистецтво 1960 – 1980-х років. – К., 1984. – С. 6, 118; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Т. 2. – М., 1988. – С. 775.; Золотые звезды Полесья. – Київ, 1985. – Вид. 3. – С. 52-57; О. Іващенко. Герої землі Житомирської, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни // Книга Пам'яті України. Житомирська область, Т. 12. – Житомир, 1998. – С. 205-206; Народные герои. – М., 1988. – С. 54-75; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – Киев, 1987. – С. 156; А. Цендровський. Слово про друга // Рад. Житомирщина, 1965, 19 травня.

Олена Іващенко

151. ЯРОСЛАВУ ДОМБРОВСЬКОМУ пам'ятник, 1971. На майдані Згоди, в оточенні густо-зеленого скверу. Скульп. О. Скобліков, арх. М. Іванчук. Габарити: заг. вис. – 5,5 м, вис. погруддя – 1,7 м, постаменту – 3,8 м, стилобата – 1,5 x 1,5 м. Споруджено до 100-річчя Паризької комуни. Ярослав Домбровський (1836 – 71) – уродженець Житомира [49], польський революційний демократ. 1861 закінчив Академію генерального штабу в Петербурзі. Прибувши до Варшави, стає одним із керівників Комітету російських офіцерів у Польщі й Центрального національного комітету, які готували повстання 1863, розробляє його план. Заарештований і засуджений до 15-ти років каторги. 1864 втік з московської пересильної тюрми і емігрував до Франції. Взяв найактивнішу участь у Паризькій Комуні. Був командуючим фронтом, згодом головнокомандуючим збройними силами Комуни, генерал. Загинув у бою з урядовими військовими. Похований в Парижі на кладовищі Пер-Лашез. Бронзовий бюст встановлений на циліндричному постаменті із сірого шліфованого граніту, основою якого слугує квадратний у плані стилобат із цього ж матеріалу. Зображений у військовій формі, голова злегка повернута вправо, деталі одягу (капелюх, погони) збагатили портретну характеристику, надали їй історичної достовірності. В пластиці бюста створено образ рішучого, переконаного в правоті своєї справи борця. На лицьовій стороні постаменту викарбовано напис "Ярослав Домбровський. 1836 – 1871 гг.". [Окр. фото с. 208]

Дж. та літ.: Державний архів Житомирської області. – мФ. 178, оп. 51, спр. 385, арк. 47; Афанасьєв В.А. Українське радянське мистецтво 1960 – 1980-х років. – Київ, 1984. – С. 118; Іващенко О. На барикадах Комуни // Комс. зірка, 1976, 8 березня.; Лурье А.Я. Портреты деятелей Парижской Коммуны. – М., 1956. – С. 171. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – Киев, 1987. – С. 156; Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира/Енциклопедія Житомира. – Т. 1. – Житомир: 2007. – Вид-во «Волинь». – 640 с. – С. 75-76, 517-518.

Олена Іващенко

ДОДАТКИ

1. СПИСКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ПОХОВАНИХ У БРАТСЬКИХ ТА ОДИНОЧНИХ МОГИЛАХ НА ТЕРИТОРІЇ ЖИТОМИРА (до ст. №№ 66, 67, 71 – 73)

1.1. Військове кладовище №1

Абдулов В.И., ряд.
 Абраменко И.Л., ряд.
 Абрамов С.В., ряд.
 Абрамовичус А.Б., ряд.
 Авенирова Н. И., мл. с-т
 Аврамчук О.И., ряд.
 Ага-Заде А.О., ефр.
 Агарков А., ряд.
 Азенков Е.С., с-т
 Айвазов, с-т
 Айзидисьян, ряд.
 Акименко Д.В., ряд.
 Аксаков Н., ряд.
 Акутин А., с-т
 Алексеев А.А., ряд.
 Алексеев И.Е., ряд.
 Алексеенко И.Н., ряд.
 Алехнович С.И., п/п-к
 Алиев М., ряд.
 Алимов А.Ф., мл. с-т
 Алтыев Т., ряд.
 Амеркулов, ряд.
 Ананьев М.И., ряд.
 Англиев, с-т
 Андреев М.Г., с-т
 Андрейчук Н.Г. ряд
 Андрианов Н.С., ефр.
 Андрищук В.А., ст. л-нт
 Андрюков И.И., ряд.
 Андрюков И.И., с-т

Аникин С.С., ряд.
 Анисимов Н.Н., ряд.
 Аннаев К., ряд.
 Анпилогов И.И., ряд.
 Антонов А., л-нт
 Антразаков И., ряд.
 Артемчук В.Т., ряд.
 Артюк А.С., ряд.
 Архипов А.И., ряд.
 Арыпов Б., ряд.
 Асалобов ряд
 Аслянзаков С., ряд.
 Астанин И.С., ряд.
 Атаев А., ряд.
 Атулов И.П., ряд.
 Ахмедзаков Т.К., ряд.
 Ахметов М., ряд.
 Ахтамов Г., ряд.
Бабис О.Е., ряд.
 Бабицин Л.С., мл. л-нт
 Бабич И.П., мл. с-т
 Бабкин И.А., ряд.
 Бабкин И.П.
 Бабурин И.Г., ряд.
 Базаров В.Г., ряд.
 Базаров И.А., ряд.
 Байк Ю., ряд.
 Бакаев Т., ряд.
 Баканин П.П., мл. л-нт
 Бакин А.И., ряд.
 Балабин В.Г., ст-на
 Балашенко Н.Е., ряд.
 Банчик Л.Т.

Баранов Ф.В., ряд.
 Барановский Ф.Ф, с-т
 Баранюк Р.А., ряд.
 Бартусевич В.М., ряд.
 Басиров, ст-на
 Батенко В.П., ряд.
 Бедных А.Я., ряд.
 Безкоровайный З.Н., ряд.
 Бей А.И., ряд.
 Бекеров П.Ф., ряд.
 Бекчанов Н., ряд.
 Беленевич А.Д., ряд.
 Беливезева А.А., с-т
 Белов В.И., л-нт
 Белоус Г.А., ряд.
 Белоусов Г.А.
 Белоусов И.С.
 Белоцкий А.М., ряд.
 Белый Г.П., ряд.
 Беляев А.М., л-нт
 Бендерсьевич И.Г., ряд.
 Бербека В.Т., ряд.
 Бережнов Д.Я., ряд.
 Березюк Я.В., ряд.
 Берентюк И.А., ряд.
 Биввак Л.Т., ряд.
 Билецкий В.С., ст. л-нт
 Бобровник К.Н., ряд.
 Богатыренко С.Ф., ефр.
 Богачук Г.Я., ряд.
 Богдан З.Ф., ряд.
 Богданов В., ряд.
 Богданов И.Ф., ряд.
 Богдашкин А.Л., ряд.

Богнюк А.А., ряд.
 Богула Л.А., ряд.
 Богуненко Н.С., с-т
 Богунов П.И., ряд.
 Бойко И.А., ряд.
 Бойко К.И., ст. с-т
 Болибога М.Н., ряд.
 Бондар, ряд.
 Бондарев А.И., ряд.
 Бондаренко В.Т., с-т
 Бондаренко И.В., ряд.
 Бондарчук Е.В., ряд.
 Бондарчук Е.И., ряд.
 Бондарь Н.М., ряд.
 Борзов К.П., ряд.
 Борисов А.В., ряд.
 Боров Е.Г., ряд.
 Бочегов И.А., ряд.
 Бражник Н.Я., л-нт
 Брезгалов Е.Г., ряд.
 Бридько С.Г., ряд.
 Бровко В.П., ряд.
 Бровко М.А., к-н
 Брытков И.И., ст-на
 Бугера, ряд.
 Бугреев И.Д., ряд.
 Буканов Б., ряд.
 Бунишков А.М., л-нт
 Бура Н.С., ряд.
 Бурдин А.М., ряд.
 Бурикин Ф.В., ряд.
 Бурый П.Н., ряд.
 Бурьянов Н., ст-на
 Бусаргин В.И., ряд.
 Бухалов А.П., ряд.
 Буянов Н.С., ст. л-нт
 Быков К.Д., ряд.
 Быстров Б.С., с-т
 Бытько Е.И., ряд.
Валесса П.П., ряд.
 Ванцеровский А.Н., ряд.
 Варжанский А., ряд.
 Вариц Н.А., ряд.
 Вартанов С.Г., ряд.
 Василенко И.П., ряд.
 Васильев К.П., мл. л-нт
 Васьков Д., ряд.
 Вахромеев И.К., ст. с-т

Веденев П.И., ст-на
 Веклич П.Е., ряд.
 Венгер П.А., ряд.
 Веремий П.С., ряд.
 Вересов В.М., ряд.
 Верещагин Т.И., ряд.
 Верещак М.Г., ряд.
 Верещенский Ф.К., ряд.
 Верновский Н.Ф., ряд.
 Верходуб Г.В., ряд.
 Ветошников П.А.
 Вилков Д.А., ряд.
 Виноградов А.К., ряд.
 Вихров А.С., л-нт
 Вишневский А.И., м-р
 Вишневский Э.С., к-н
 Владарчук Е.И., ряд.
 Владимиров В.П., ряд.
 Власенко А.С., ряд.
 Власов П.И., л-нт
 Вовк С.П., ряд.
 Войтенко В.И., ряд.
 Войцеховский, ряд.
 Войцеховский А.Н., ряд.
 Войцеховский А.П., с-т
 Волков А.Д., мл. л-нт
 Володин С.Н., мл. л-нт
 Воржак В.И., ст. с-т
 Воробей А.С., ряд.
 Воробьев Ф.П., ряд.
 Воронков Е.А., ряд.
 Воронков И.А., ст. с-т
 Воронов И.М., ряд.
 Вюнов, ряд.
Гавва М.Д., с-т
 Гавеюк А.В., ряд.
 Гавриленко А.П., ряд.
 Гавриленков А.К., ряд.
 Гаевский А.Ф., ряд.
 Газанов А., ряд.
 Гайсамбаков Б., ряд.
 Галактионов А.П., ряд.
 Галактионов Г.В., мл. с-т
 Галицын С.И., ряд.
 Галич Д.А., ряд.
 Гаманюк С.Д.
 Гамитдов Д., с-т
 Ганичев В.В., м-р

Гапиров М., ряд.
 Гапирова Л.А., ряд.
 Гарифулин Ф., с-т
 Гаркава К.С., ряд.
 Гармаш И.Д., ст. с-т
 Гвидабура И.В., ряд.
 Гворадзе М.Я., л-нт
 Герасименко А.И., ряд.
 Герасимов И.Н., ряд.
 Германов С.Е., с-т
 Гетман К.И., л-нт
 Гиголешвили Г., ряд.
 Гитиятулин Г.Г. с-т
 Гладченко И.Д., ряд.
 Глазатов В.К., ряд.
 Гнетнев М.В., п/п-к
 Голованов А.М., ряд.
 Голованов И.П., ряд.
 Головченко П.И., ряд.
 Гольденберг М.Я., ряд.
 Гончаренко Т.И., ряд.
 Горбенко Г.А., ряд.
 Горбулин Р., с-т
 Горбунов И.Н., с-т
 Горбунов М.А., гв. ряд.
 Горбунов П.И., ряд.
 Горбунов П.Ф., ряд.
 Гордейчук М.Т., ряд.
 Гордиенко А.Г., ряд.
 Горякин И.Е., ст. с-т
 Горячев И.Т., ряд.
 Граб У.П., ряд.
 Грабров В., ст-на
 Грачев В.И., ряд.
 Грибанов В.А., ст-на
 Григоревский Ф.Д., ряд.
 Григорусь М.М., ряд.
 Гринев Н.В., ряд.
 Грицай А.И.
 Грицай А.Н., мл. с-т
 Гришенцов М.Ф., мл. л-нт
 Грищенко И.Ф., ряд.
 Гросман Д.А., ряд.
 Грошев Д.Я., ряд.
 Грошев Ф.А., с-т
 Губарец П.Д., ряд.
 Губарец П.Д., ряд.
 Губенко В.Д., ряд.

Гудков И.Г., ефр.
 Гузарский М.И., ряд.
 Гук А.Г., ряд.
 Гулюк И.Д., ряд.
 Гуменюк Н.В., ряд.
 Гункин Н.Ф., ряд.
 Гурин П.И., с-т
 Гусар С.К., ряд.
 Гусев К.З., ряд.
 Гусейнов Г., ряд.
 Гуцько И.Д., ряд.
 Гущев С.А., ряд.

Давидкин П.Ф., мл. л-нт
 Давыдов В.Д., ряд.
 Давыдчук И.П., ряд.
 Дамбругов С.Ф., мл. с-т
 Даненко Г.И., ряд.
 Данилевский В.К., ряд.
 Даниленко И.И., ряд.
 Дворник И.Н., ряд.
 Дегтяренко А.П., с-т
 Демиденко М.М., ст. л-нт
 Демкин Н.А., к-н
 Демченко П.Е., ряд.
 Денисенко А.В., м-р
 Денисов Г.К., ряд.
 Депутат С., ряд.
 Джамбаев П., ряд.
 Джараев К., ряд.
 Джигирей П.И.
 Джугамбаев К., ряд.
 Дзядых Г.В., ряд.
 Дмитриев Н.И., с-т
 Дмитриев Я.В., ряд.
 Добровский К.И., мл. с-т
 Доронин Н.М., ряд.
 Дорошенко, ряд.
 Дробышев Т.М., ряд.
 Дубинец А.К., ряд.
 Дубчак И.Ф., ряд.
 Дудко Д.Ф., ряд.
 Дудник М.И., ряд.
 Дудов А.И., ряд.
 Дульчик В.А., ряд.
 Дунда М.Г.
 Дурдыев Р., ряд.
 Дьяков В.И., ряд.
 Дьяченко Я.А., ряд.

Евстратов А.П., ряд.
 Егоров И.Ф., ряд.
 Егунов А.А., ст. л-нт
 Егунов П.А., мл. л-нт
 Елисеев А.П., с-т
 Елистратов К.Т., ст. с-т
 Емурзаев А., ряд.
 Еремеев Г.Л., к-н-инженер
 Еремин И.В., ряд.
 Ерлинский Ю.Я., ряд.
 Ерофеев Н.И., м-р м/с
 Ершов Д.Ф.
 Есаулов В., ряд.
 Ефимов В.И., ряд.
 Ефремов Н.П., ряд.

Жаль М.И., ст. с-т
 Жемантиев М.Е., ряд.
 Жемер М.Е., ряд.
 Жентар И.С., ряд.
 Жербенко А.Г., ряд.
 Жербенко Н.П., ст-на
 Жигалов М.И., ряд.
 Жирнов М.М., ряд.
 Жолобов А.У., ряд.
 Жуйко В.С., гв. м-р
 Жук И.Л., ряд.
 Жуков В.Я., ряд.

Завалин П.С., п/п-к
 Заец И.И., ряд.
 Заика А.Т., ряд.
 Зайцев В.М., ряд.
 Зайченко М.Д., ряд.
 Залуцкий В.Ф., ряд.
 Зарецкий А.Ф., ряд.
 Заруба М.В., ряд.
 Захаревич С.А., ряд.
 Захарченко Б.И.
 Зацепин Н.В., ряд.
 Заяц Е.П., ряд.
 Зеленин А.А., ряд.
 Земеров П.Н., ряд.
 Зенталь И.С., ряд.
 Зернов С.П., ряд.
 Зиловский С.Е., ряд.
 Зимогляд И.П., ряд.
 Зинкин П.И., ст. л-нт
 Зинков Г.П., ряд.

Зинченко В.Н., мл. л-нт
 Зинченко Г.А., ряд.
 Зинченко П.М., ст. л-нт
 Злобин М.В., ряд.
 Зозиев П.С., ряд.
 Зозуля И.И., ряд.
 Золотов Н.Е., ряд.
 Зорин П. А., ряд.
 Зотов М.М., ст. с-т
 Зубань С., л-нт
 Зубко В.В.
 Зюганов И.М., с-т

Иванин Ф.Р., ряд.
 Иванисько И.А., ряд.
 Иванов А., м-р
 Иванов А.И., ряд.
 Иванов А.С., с-т
 Иванов Б.А., ст. л-нт
 Иванов Д.П., ст-на
 Иванов И.И., ряд.
 Иванцов А.П., ряд.
 Иванченко И.П., ефр.
 Иванчук С.Е., ряд.
 Ивахин В.Н., ст. с-т
 Ивашкин В.Н., ст. с-т
 Ивзенко И.С., ряд.
 Ивницкий А.П., ряд.
 Игнатъев В.Н., ст. л-нт
 Измайлов А., ряд.
 Ильин М.И., ряд.
 Ильин Н.А., ст. л-нт
 Ирвенбаев Г.А., мл. л-нт
 Исаев В.П., ряд.
 Исаев М.П., ряд.
 Исаев Т.И., ряд.
 Искандыров Р., ряд.
 Исмаатов В.К., ряд.
 Ищенко Н.С., ряд.

Кабенин М.Д., ст. с-т
 Кадыров А., ряд.
 Казанцев А.А., ряд.
 Казанцев М.И., ряд.
 Казматов К., ряд.
 Каинрель А., ряд.
 Каленюк В.Г., ряд.
 Калиберда Н.ф., ряд.
 Калинин М.Т., ряд.

- Калиниченко П.Н., ряд.
 Калинович Н.И., ряд.
 Калиногорский А.И., ряд.
 Калиньс М.М., ряд.
 Каломов Ю., ряд.
 Каменин Н.С., ряд.
 Камочкин Ф.И., с-т
 Капелькин В.В., ряд.
 Каплюк А.А., ряд.
 Капустинский М.И., ряд.
 Карабанов В.А., ряд.
 Карасюк А.Я., ряд.
 Карбовский И.М., ряд.
 Каримов Я, ряд.
 Карпов И.П., ряд.
 Картушин И.Е., ряд.
 Карцев В.Е., ряд.
 Касимов А.А., ряд.
 Катвицкий И.С., ряд.
 Кац К.И., ряд.
 Качалов М.Н., с-т
 Качан П.Г., ряд.
 Качиашвили М.А., ряд.
 Кашин А.С., ряд.
 Каштимов Г.П., ряд.
 Кершик И.И., ряд.
 Кириллов В.Т., ряд.
 Кирилов Я., ряд.
 Кирилюк А.И., ряд.
 Кириченко А.С., ряд.
 Кириченко М.И., ряд.
 Кирионов М., ряд.
 Кирсанов Д.Т., ряд.
 Киселев А.Ф., ряд.
 Кисельников А.И., ряд.
 Кислий Ф.Д., ряд.
 Кисляк В.И., ряд.
 Клановец Г.В., ряд.
 Клещев Г.И., ряд.
 Климентиев Л.С., ряд.
 Клименчук В.И., ряд.
 Климов Н.С., с-т
 Климчук К.М.
 Клинюк П.М., ряд.
 Клоц К.И., ряд.
 Кобзистый П.И., ряд.
 Коваленко А.П., ст-на
 Коваленко Н.Т., ряд.
 Коваленко Э.Ф., ряд.
 Коваль А.Д., с-т
 Коваль Ф.А., ряд.
 Ковальков А.А., ряд.
 Ковальский А.И., ряд.
 Ковальчук С.И., ряд.
 Ковальчук С.И., ряд.
 Ковшевний В.С., ряд.
 Ковыркин Д.А., ряд.
 Кожакин В.В., ряд.
 Кожанов И.Д., ряд.
 Кожевников Ф.Д., ряд.
 Кожухов А.В., ряд.
 Козак К.З., ряд.
 Козелей А.З., ряд.
 Козленко Х.Д., ряд.
 Козлов Г.М., ст. л-нт
 Козлов Ф.П., ряд.
 Колесников Е.У., ефр.
 Колесников К.Н., ст-на
 Колобаев Д., ряд.
 Колобов П.Н., с-т
 Колотун И.Я., ряд.
 Колупаев П.М., с-т
 Колчин Ю.М., с-т
 Комаров Б.В., л-нт
 Комаров И.П., ряд.
 Комаров И.Т., мл. л-нт
 Комаров Н.П., ст. л-нт
 Комолов И., ряд.
 Кондоборов П.А., ряд.
 Кондратьев А.И., ст. л-нт
 Коновалов А.А., ефр.
 Коновалов Ф.Г., ряд.
 Кононов В.И., ст. с-т
 Кононов М.И., ряд.
 Кононов П.М., ряд.
 Концевой В.К., ряд.
 Конюх Ф.В., ст. л-нт
 Конюшенко Д.Т., курсант
 Коренев М.А., ряд.
 Корзов Р.М., ряд.
 Корнеев А.Д., к-н
 Корнеев Ю.К., ряд.
 Корнишенко В.Д., ст. л-нт
 Коробка С.П., мл с-т
 Коробков М.А., ряд.
 Королев В.Ф., ст. л-нт
 Короткий Г.Д., ряд.
 Корчий И.О., ряд.
 Корявко Г.М., ряд.
 Косарев Н.С., ряд.
 Косиков М.С., ряд.
 Косинская М.С., ряд.
 Косолапов А.А., ряд.
 Костромин В.И., л-нт
 Костромитин С.Т., п/п-к
 Костылев А, л-нт
 Костюков В.Ф., ряд.
 Косько В.А., ст. л-нт
 Котельников А., ряд.
 Котов Д.Е., с-т
 Котт Г.В., к-н
 Котько В.Я., ст. л-нт
 Кочан В.Я., ряд.
 Кочетов Т.В., ряд.
 Кочрыгин Л.Я., ряд.
 Кравцов Д.Е., ряд.
 Кравченко А.И., п/п-к
 Кравченко К.И., военврач
 Кравчук И.Ф., ряд.
 Краевский В.Я.
 Крапусенко П.П., ряд.
 Красева К.С., ст. с-т
 Краснов А.Б., ряд.
 Краснов А.Н., ряд.
 Краснов Г.И., ряд.
 Краснов С.А., ряд.
 Красовицкий М.П., курсант
 Кривенко И.А., ряд.
 Кривец Е. М., ефр.
 Кривонос Ф.Д., ряд.
 Криницкий А.И., ряд.
 Криницкий Н.К., ряд.
 Круглов Н.М., м-р
 Крутий А.К., ряд.
 Круцкий В.Г., ряд.
 Крыжановский Д.А., ряд.
 Крюков Н.М., ряд.
 Кубаев Р.Р., ряд.
 Куденов Б., ряд.
 Кузнецкий П.Х., ряд.
 Кузнецов А.В., мл. л-нт
 Кузьмин С.С., с-т
 Куксин А.Н., мл. с-т

- Кукурико Г.И., ряд.
 Кулага А.М., ряд.
 Кулик В.Д., ряд.
 Кулик В.М., ст. л-нт
 Кулик М.Л., ряд.
 Кулинович Н.И., с-т
 Кулишев К.Д., мл. л-нт
 Куля Ф.К., ряд.
 Кульков М.И., ряд.
 Кунгурцев Д.Г., ряд.
 Кундий Б. Е., ряд.
 Кунциков Д.Ф., мл. л-нт
 Курайбеков К., ряд.
 Куранов Ф.В., ряд.
 Курбанов А., ряд.
 Курбанов А., ряд.
 Курбанов Е, ряд.
 Курбанов Т., ряд.
 Куринов А.П., ряд.
 Куркин А.В., ряд.
 Курлов П.И., ряд.
 Курмаев Н.М., с-т
 Курников Г.М., ряд.
 Куролей, ряд.
 Курочка Ф.И., ряд.
 Курышев П.П., ряд.
 Куснишвили А., ряд.
 Кутиков Д.Ф., мл.с-т
 Кutowой С.Т., к-н
 Кутюк С.А., ряд.
 Кухаренко И.Н.
 Кушко Н.П., ряд.
 Кушнир С.И.,
 Кшения М.В., ряд.
Лавринчук М.А. ряд.
 Лапочкин С.А., мл. с-т
 Ларичев М.И.
 Латушкин М.И., ряд.
 Лебедев Н.М., ряд.
 Лебедько П.И., мл. л-нт
 Леонтьев П.И., ряд.
 Лепчин И.В., ряд.
 Леус Ф.А., ряд.
 Лещинский К.В., м-р
 Лещинский П.Ф., ст. с-т
 Линец И.А., с-т
 Липовский М.М., п-к
 Лисовский Г.С., ряд.
 Литвинов П.И., ряд.
 Лобанов И.М., м-р
 Лобастов А.Д., ряд.
 Лободин В.С.
 Логинов М.А., ст. с-т
 Лоза И.Г., ряд.
 Лозицкий И.П., к-н
 Ломаев К.С., ряд.
 Ломакин Н.Н., ряд.
 Ломовский А.И., ряд.
 Лопатовский А.А., ряд.
 Лошмаров И.П., ряд.
 Лудков Г.Т., курсант
 Лузан И.Д., ряд.
 Лукин И.Д., ряд.
 Лукьяненко Ф.М., ряд.
 Лукьянчук А.А.
 Лукьянчук А.А., ряд.
 Лукьянчук Г.К., ряд.
 Лукьянчук Н.И., ряд.
 Лынько В.Г., ряд.
 Лысаков Ф.А., ряд.
 Лысенко Д.В., ряд.
 Ляшевич П.А., ряд.
Магарадзе А., ряд.
 Мадьяров М.И., ст. с-т
 Майданович П.Р.
 Майков Д.А., ряд.
 Майоров Г.А., ряд.
 Майорович П.Р., ряд.
 Макаренко Л.С., ряд.
 Макаренко Н.С., ряд.
 Макаров А.М., ряд.
 Макаров Г.А., ряд.
 Маковой П.Т., ряд.
 Максименко И.В., ряд.
 Максютов В.А., п/п-к
 Малафеев Н.В., ряд.
 Малахов В.Н., мл. л-нт
 Малахов М.Д., ряд.
 Малиновский М.А., мл.с-т
 Малоштан Г.Е., ряд.
 Малыш А.Н., ряд.
 Малышев Н.А., ряд.
 Малюский С.Г., ряд.
 Мамаев, ряд.
 Мамастинко, ряд.
 Мамбетов Ф.Я., мл. с-т
 Мамровский М.И., ряд.
 Манега Г.А., к-н
 Манукьян М., ряд.
 Манусен В., ряд.
 Манцев А., ст-на
 Марамон С.П., ряд.
 Марин Н.Г., к-н
 Маринов А., ряд.
 Марков А.Ф., ст-на
 Мартынюк А.А., ряд.
 Марцынюк И.И., ряд.
 Марченко В.А., ряд.
 Марченко И.В., ряд.
 Марьяхин М.И., ряд.
 Мастанов В., ряд.
 Матвеев Д.А., ст. с-т
 Матураев В.И., с-т
 Машура Д.Д., ряд.
 Медведев А.С., ряд.
 Медведев В., мл. с-т
 Медведев Д.А., ряд.
 Медведев И.Т., комиссар
 полка
 Медведь В.А., ряд.
 Медвецкий В.С.
 Мельник С.М., ряд.
 Мельников А.П., ряд.
 Мельников ряд.
 Мельниченко С.С., л-нт
 Меронюк И.Г., ряд.
 Мещеряков Д.Д., с-т
 Мжельский В.М., с-т
 Милютченко П.В., ряд.
 Минавлев, ряд.
 Минаев С.В., мл. с-т
 Миненко П.И., мл. л-нт
 Минигин П.И., ст. л-нт
 Миронов Н.Ф., ст. с-т
 Миронов, ряд.
 Мирончук П.А., ряд.
 Мироньчев Д.В., курсант,
 Мирошниченко В.Е., ст. с-т
 Митров И.А., ряд.
 Михайловский, ряд.
 Михаленко И.Т., ряд.
 Моисеенко, ряд.
 Молдыбаев С., ряд.
 Моноценко А.Т., ряд.

Мосейчук В.Ф., ряд.
 Мосин А.Б., м-р
 Москалев Н.М., ряд.
 Москаленко С.И., ст. л-нт
 Мося І.Е., ряд.
 Мошарый С.Е., ряд.
 Мудриевский И.И., ряд.
 Мукамуджаров А., ряд.
 Мульков А., ряд.
 Муравьев М.И., ряд.
 Муравьев Н.Я., ряд.
 Муратов Н.И.
 Муратышев С., ряд.
 Мурашко А.И., ряд.
 Муродов Д., ряд.
 Мусиенко П.М., ряд.
 Мусорин Г.П., мл. с-т
 Мысенко Т.А., ряд.
 Мышковский И.Я., ряд.

Набаев И.О.
 Набиуллин Ш., ряд.
 Нагорный А.С., ряд.
 Назаренко И.А., ряд.
 Назарчук Г.К., ряд.
 Налимов И.В., ряд.
 Насинов А., ряд.
 Негомотян Т., ряд.
 Недобий А.Г., ряд.
 Недопытюк М.В., ряд.
 Нейлешвили П.М., ряд.
 Несин И.А., ряд.
 Нестеров И.Ф.
 Нечаев П.П., с-т
 Нечипорук М.В., ряд.
 Нижарадзе Е.Т., ряд.
 Никитина В.А., ряд.
 Никитишин П.М.
 Никитюк М.В., ряд.
 Николаев В.П., ряд.
 Николаенко И.Я., с-т
 Ницько П.Ф., ряд.
 Ниязметов К., ряд.
 Новик М.И., ряд.
 Новожаев Е.Я., ряд.
 Носьков В.Н.
 Нутерцов М.В. ряд.

Обойчук И.В., ряд.
 Обяшев А.Б., ряд.
 Огинисян, ряд.
 Огнев В.Н., к-н
 Огрызко Н.Т., ст. л-нт
 Одзиевич П.М., ряд.
 Один А.Т., ряд.
 Одинцов А.В., ряд.
 Окрушко А.С., партизан
 Олендер П.М., м-р
 Олоховский М.И., ряд.
 Омельченко И.К., ряд.
 Омельчук С.Д., ряд.
 Онищенко В.Г., ряд.
 Орденар П.Ф., ряд.
 Ордынченко П.Д., ряд.
 Ореховский П.П., ряд.
 Ореховский, ряд.
 Орлов А.Г.
 Орловский Н.А., мл. с-т
 Орхивевский А.П., ст. с-т
 Осадчий Т.В., ряд.
 Осетров А.В., ряд.
 Осипов И.Н., ряд.
 Оскимбаев О., ряд.

Павленко Ф.М., ряд.
 Павлов И.И., ст. л-нт
 Павловский В.А., с-т
 Павловский Н.Д.
 Паладий Г.В., ряд.
 Паневаж В.Т., с-т
 Панкратов В.П., мл. с-т
 Панфилов С.И., ряд.
 Пархоменко Е.Я., ряд.
 Пархомчук, ряд.
 Пекарев А.И., с-т
 Переверзова А.Т., ряд.
 Перегудов А.И.
 Перец А.А., с-т
 Песковой С.М., ст. с-т
 Пестриков М.А., ряд.
 Петричек Л.И., ряд.
 Петров И.М.
 Петровский М.А., ряд.
 Печерский П.И., ряд.
 Пидмужный Е, ряд.
 Пикас Л.П., ряд.

Пиратов, мл. л-нт
 Питаев П.С., ряд.
 Плугарев С.И., ряд.
 Погосян С.К., ряд.
 Погребняк Н.Ф., ряд.
 Подшивалов А.Д., ст-на
 Подялка А.Ф., ряд.
 Поздний Л.К., ряд.
 Поздняков Д.Н., ряд.
 Позняков Б.Е., мл. л-нт
 Покатиллов Д.Д.
 Покутнева М.Е., ряд.
 Полевик Р.Ф., ряд.
 Полевой И.Н., к-н м/с
 Полищук С.П., ряд.
 Полтараусов В.Ф., с-т
 Поляк П.Д., ряд.
 Поляков В.П., ряд.
 Пономаренко Е.И., ряд.
 Пономаренко Ф.Ф., ряд.
 Попов Е.Т., ряд.
 Попов И.А., ряд.
 Попов Н.А., мл. с-т
 Попов П.А., ряд.
 Попов П.А., ряд.
 Попунашвили И., ряд.
 Поровышников, л-нт
 Породинский Н.Д., ряд.
 Постиев И.А., ряд.
 Постованов Ф.Н., с-т
 Потапчук И.А., ряд.
 Потейчук М.И., ряд.
 Потийчук М.И., ряд.
 Потругайло В.А., ряд.
 Похилько М.Т., ряд.
 Преснов П.Г., с-т
 Привалов Ф.М., м-р
 Примма И.К., ряд.
 Прищепа П.А., ряд.
 Прозько А.Д., ряд.
 Прокашев Ю.Р., ряд.
 Прокопьева Ю.Я., ряд.
 Просветов А.В., ряд.
 Прохоров И.А., ряд.
 Прохоров Ф.М., ряд.
 Проць Я.Я., ряд.
 Пташкин Г.В., ряд.
 Пугачев Н.И., ряд.

Пустун П., ряд.
Путниченко К.Ф., ряд.
Пухтаевич С.П., ряд.
Пчела Я.В.
Пшеничный И.И., ряд.
Пытель П.К., ряд.
Пьяновский Ф.И., ряд.

Рабец М.К., ряд.
Работюк М.И., ряд.
Радзевилон Л.А., ряд.
Радченко А.А., ряд.
Радченко Т.Л., ряд.
Раевой
Развелюк А.С., ряд.
Разиев А., ряд.
Разоренов И.Г., ряд.
Раймонесанов Х., ряд.
Ракович И.И., ряд.
Ратчук И.Ф., ряд.
Рахимов Х., ряд.
Ремез А.П., ряд.
Речишкин В.А., ряд.
Роботко В. М., ряд.
Рогачев Ф.П., ряд.
Рогозин П.Н., ряд.
Роджанов, ряд.
Рожко Н.А., ряд.
Рожков Н.А., ряд.
Розов С.М., ряд.
Романенко К.А., ряд.
Романов П.С., ряд.
Романчук М.А., ряд.
Романюк Г.П., ряд.
Романюк С.В., л-нт
Ромашкин Н.С., ряд.
Ростовцев Г.А., ряд.
Рубак С.И., ряд.
Рудой В.Ф., ряд.
Рукоусев В.Н., п-к
Русак А.Ф., ряд.
Рутковский, ряд.
Рушко П.С., ряд.
Рыбак А.М., ряд.
Рыбаков А.К., ряд.
Рыбин М.И., ряд.
Рыгалов Н.И., мл. с-т
Рыжевский В.Л., ряд.
Рыжов В.И., л-нт

Рынга Н.Ф., мл. л-нт

Савдин В.И., ряд.
Савельев А.З., ст-на
Савченко И.В., ряд.
Савчук П.В., ряд.
Савчук П.Д., ряд.
Саленко М.С., ряд.
Саличук Т.Г., ряд.
Салык И.Н., ряд.
Самборский П.М.
Самойлюк Н.А., ряд.
Самчанов С.М. ряд.
Самченко А.К., ряд.
Сахаватов К.П., ряд.
Сахарова А. А., ряд.
Сахаткумен, ряд.
Сахтеев Г.Г., ряд.
Саченко Г.А., ряд.
Саюшков, ряд.
Сванадзе А.Г., с-т
Свидель С.И., ст. л-нт
Свистун Ф.Б., ряд.
Свистунов И.С., ряд.
Свойбаков Г.П., ряд.
Седлер П.А. ряд.
Семенов Г.И., ряд.
Семенов М.А., м-р
Семенов П.Г., ряд.
Семенюк Д.А., ряд.
Сенченко Г.М., ряд.
Сергеев А.И., ряд.
Сердюк М.Д., ряд.
Сердюк Н.М., с-т
Серженко М.П., к-н
Серпутько В.Р., ряд.
Сеселятин Т.И., ряд.
Сивуха А.А., ряд.
Сигилетов Е.Г., ряд.
Сидашев Н.И., л-нт
Сидельников С.В., ряд.
Сидоренко А.Г., ряд.
Сидоренко, л-нт
Силенко Г.Е., ряд.
Силивантiev В.Е., ряд.
Симбеков З., ряд.
Симонов Н.П., мл. л-нт
Синица А.И., ряд.
Синюшкин Д.М., ефр.

Сиренко Т.С., ряд.
Ситко Н.П., ряд.
Скидин А.Ф., ряд.
Скидня А., ряд.
Скрыпнюк М.М., ряд.
Слабун И.Б., с-т
Слепнев И.С., с-т
Слободянюк П.И., ряд.
Смирнов Б.Д., ряд.
Смирнов Б.Н., ряд.
Смирнов В.А., мл. л-нт
Смирнов И.А., мл. л-нт
Смирнов Н.И., ряд.
Собко (Сопко) И.И., ряд.
Соколов Г.С., ст. с-т
Соколов Г.М., ряд.
Соколов М., ряд.
Соколов П.И., ст. л-нт
Соколов С.В., ряд.
Соколовский И.С., ряд.
Сопельняк Е.И., ст-на
Спиридонов В.И., ряд.
Спицин Н.И., ряд.
Спичак М.Р., ряд.
Стадин Ф.Г., ряд.
Стадник В., ряд.
Старостенко А.С., ряд.
Степаненко В.И., ряд.
Степаненко Н.О., ряд.
Степанов А.М., с-т
Степанов А.П., ряд.
Степанян А.А., ряд.
Степной С.Х., ряд.
Стеценко Г.Р., с-т
Стеценко Я.А., ряд.
Столбиков Н.А., ряд.
Стратович А.Я., ряд.
Стрихарь Т.Ф., ряд.
Строганов И.И.
Строжок П.П., ряд.
Струс, ряд.
Ступницкий А., ряд.
Сувалко Ф.О., ряд.
Сукновалов Н.Т., ряд.
Сулаев И.Г., ряд.
Суленко Г.Е., ряд.
Сумненко И.П., ряд.
Сухацкий В.Е., ряд.

Сухудшаев Д., ряд.
Сыромятов А.С., ст. л-нт

Табачников В.А., мл. л-нт
Талимончук Д.Ф., ряд.
Тарасюк И.Л., ряд.
Татаринов П.Т., курсант
Татарников И.П., ряд.
Тахтаров А.Н., ряд.
Ташкенбаев Т., мл. л-нт
Ташкенбаев Т., мл. л-нт
Телегин И.К., ряд.
Теплюк Т.Е., ряд.
Терентюк И.А.
Терещенко Е.П., ряд.
Терещенко М.С., ряд.
Тетерин В.Н., с-т
Тимофеев Е.Д., ряд.
Тимошенко И.Е., ряд.
Тимошків С.П., ряд.
Титовський Г.Е.
Тихонюк П.И., ряд.
Ткачев Н.Т., ряд.
Ткаченко А.К., ряд.
Ткачук А.С., ряд.
Токарев Ф.К., ряд.
Токарчук В.М., ряд.
Толмачев В.А., ст. л-нт
Томилин М.П., мл.с-т
Топчиев С.С., ряд.
Травкина М.М.
Тринкин И.И., ряд.
Трофименко И.Т., ряд.
Трофимов И.З., ряд.
Трошков В.С., ст. л-нт
Трухаль В.Г., ст. л-нт
Трухаль И.И., ряд.
Трушечкин П.И., ряд.
Туалиев Х., ряд.
Туктубаев Б., ряд.
Тулаев, ряд.
Тур И.И., ряд
Тураев П., ряд.
Турамов И.П., ряд.
Турилов Н.М., ряд.
Тютиков Н.М., ряд.
Тягунов Н.С., с-т

Увидиев С., ряд.
Улаев, ряд.
Улесов П.А., с-т
Умаров М.А., ряд.
Уразниязов Б., ряд.
Урзов Ф.А., с-т
Урюк Й.Д., ряд.
Устинов П.В., л-нт
Утебаев Т., с-т

Фабриков И.А., ряд.
Фадеев М.А., мл. л-нт
Факов М.З., мл. с-т
Фаренюк Г.М., ряд.
Фахтулин А., ряд.
Фахтулин Л.М., мл. с-т
Федоренко А.И., ряд.
Федоренко И.А., ряд.
Федоренко И.И., ряд.
Федоренко М.С., м-р
Федоренко Н.Т., ряд.
Федоров И.П., ряд.
Федорова Н.Т., ряд.
Федорчук И.А.,
Федюнин П.В., ряд.
Фейзулин М., ряд.
Филипенко Г.В., мл. с-т
Филиппов К.Ф., ст. с-т
Филь А.В. ряд.
Фомин И.П., ряд.
Фролов И.А., ряд.
Фурсов Л.И., ряд.

Хавраган С.М., ряд.
Халбаев А., с-т
Харченко А.Д., ряд.
Хаустов П.К., ряд.
Хафизов Х., ряд.
Хитров И.И., с-т
Ходженко И.Ф., ряд.
Холодяжный И.В., ряд.
Хоменко Ю.Г., ряд.
Хоменчук Н.А.
Хошлаев Ч., ряд.
Худолей Ф.А., ряд.

Царук Т.И., ряд.
Целованский С.С., ряд.
Цемус Х., ряд.

Цхамелидзян, м-р
Цыбалов В.Н., ряд.

Чабаненко А.М., ряд.
Чавнюк И.П., ряд.
Чапик Г.Ф., ст. л-нт
Чейчиков П.М., ряд.
Чекмарев С.А., с-т
Ченкус Ю.К., мл. с-т
Чепиков В.Ф., ряд.
Черентев П.С., ряд.
Черепанский Н.К., ряд.
Черепович А.И., ряд.
Черкасов А.В., Ряд.
Черкасова А. Н., ряд.
Черкова К.А., с-т
Чернец С.Б., ст. л-нт
Чернов С.Т., ряд.
Чернов Ю.Д., мл. л-нт
Черновол К.В., ряд.
Черный И.А., ряд.
Чернявский, ряд.
Черняев А.М., ряд.
Черняев С.Л., ряд.
Чечурсий М.Д., ряд.
Чигаров М.П., с-т
Чижиков С.Н., ст. с-т
Чижиковой, ряд.
Чикулаев В.И., ефр.
Чинаев Н.Г., ст-на
Чирва В.Ф., ряд.
Чистяков А.С., ст-на
Чистяков К.В., ряд.
Чорный, ряд.
Чугунов И.Г., м-р
Чурилов К.П., ряд.

Шаблаев Ф.А., ряд.
Шабловский А.А., ряд.
Шакиров Х
Шалаш В.С., ряд.
Шалдубаев Н., ряд.
Шапиро М.А., ряд.
Шаров М.В., с-т
Шатилов И.И., ст-на
Швецов В.И., мл. л-нт
Шевченко А.А., л-нт
Шевченко И.В., с-т
Шелапин Е.К., ст. л-нт

Шелгунов И.В., ряд.
 Шелементьев С.С., ряд.
 Шелест И.Л., ряд.
 Шелкунов В.Ф., ст. с-т
 Шелуха Е.К., ряд.
 Шелученко А.С., ряд.
 Шергин Ф.В., мл.л-нт
 Шереметов, ряд.
 Шестаков С.А., ст-на
 Шигаев И.П., с-т
 Шидловский Н.Г., ряд.
 Шинкаренко Е.К., ряд.
 Ширяев К.Б., ряд.
 Ширяев С.И., ряд.
 Шитов Е.М., ряд.
 Шишельцев И., ряд.
 Шишков С.В., ефр.
 Шкуран А.И., ряд.
 Шлапак Г.А., ряд.
 Шлыков П.Л. к-н
 Шлыков, ряд.
 Шматок В.И., ряд.
 Шмелев М.В., ряд.
 Шмелев Ф.Н., ряд.
 Шмитрилов В.Ф., ряд.
 Шморгун А.А., ряд.
 Шморгун Г.С., ряд.
 Шмыгановский Б.Ф.
 Шокоров В.М.
 Шотман С.Д., ст-на
 Шуба М.К., ряд.
 Шубер
 Шубнов И.Н., ряд.
 Шуляк Ф.Е., ряд.

Щербаков П.Н., ст. л-нт
 Щербаков С., ст. л-нт
 Щербань А.Л., ряд.

Экель М.И., ряд.

Юрьев С.В., ряд.
 Юсухно М.И., ряд.

Ягунов А.С., ряд.
 Яковенко И.И., ряд.
 Яковлев А.Ф., ряд.
 Якубенко З.А., ряд.
 Ямпольский М.И.

Ямчук Е.Д., ряд.
 Янчевский И.Т., ряд.
 Янченко А.Д., ряд.
 Ястребов А.С., ряд.

1.2. Військове кладовище №2.

Абрагимов И.И., ряд.
 Абразаров А., ряд.
 Авакян, ряд.
 Агафьев Б.Д., ряд.
 Адамович С.В., ряд.
 Азарпин А.П., ряд.
 Алексеев Ф.А., ефр.
 Алимов А., ряд.
 Алымов Г.П., ряд.
 Альтшулер У.Л., ряд.
 Америян М.Л., ряд.
 Анаймалович И.В., ряд.
 Анарияхин, ряд.
 Андреев А.И., ряд.
 Андреев П.Я., ряд.
 Анищенко И.И., ряд.
 Антонов Г.Б., ряд.
 Антонов П.М., ряд.
 Антонюк М.Д., ст. с-нт
 Аронкин Е.Л., к-н
 Арутюнов А.А., серж.
 Арыхоев К., ряд.
 Асангулов Б.
 Асямолов А.Е., ряд.
 Ахмаджанов Ю., ряд.
 Ачисевич Г.Г., ряд.

Бабаджанов А.К., ряд.
 Бабич Н.А., ряд.
 Базылюк Н.М., ряд.
 Байдин Ф.И., ряд.
 Байсугуров М., ряд.
 Бакурский Л.И., ряд.
 Балабанкин И.Т., ряд.
 Балашов Г.Г., ряд.
 Балашов М.В., ряд.
 Балиев И.М., ряд.
 Балюк А.Я., ряд.
 Барабадзе А.В., к-н
 Баранов В.А., с-нт
 Барбар В.В., ряд.

Барбаруш Г.С., ряд.
 Бардин В.И., ряд.
 Барютин Н.А., ряд.
 Басобуцкий И.С., ряд.
 Басуров М., ряд.
 Батранози, ряд.
 Баюров И.М., ряд.
 Бедрик И.Г., ряд.
 Беззубов Е.А., с-нт
 Белый Г.П., ряд.
 Березин М. В., мл. л-т
 Березицкий Я.Л., ряд.
 Березуцкий А.В., ряд.
 Бестужев А, под.
 Бешлый Е.В., ряд.
 Бибкин Ю.А., ряд.
 Биндерский М.Л., мл. с-нт
 Бичай В.П., ст. л-т.
 Блинов В.К., с-нт
 Блинов С.Ф., ефр.
 Бобаров Н.М., ряд.
 Богатырёв И.В., мл. л-т.
 Богодухов С.А., ряд.
 Болтаев Р., ряд.
 Бондаренко А.И., ряд.
 Бондарчук Л.С., ряд.
 Бондарь Г.А., ряд.
 Бончар Н.О., ряд.
 Борисов П.С., ряд.
 Борисов С.Т., ряд.
 Бородулин М.А., ряд.
 Брагин Н.С., л-т.
 Бригада Т.Д., серж.
 Буданов М.И., ряд.
 Будковский Ю.А., ряд.
 Бузунов А.Н.
 Букреев С.П., с-нт
 Булава С.А., ряд.
 Бурский А.Н.
 Бурцев Н.К., ряд.
 Буторин И.И., с-нт
 Быстров А.И.
 Быструшкин Л.Н., ст. л-т
 Бющицкий А.С., ряд.
Вавилов А.Д., ряд.
 Вазилев П.Л., ряд.
 Вальчук Н.Г., ряд.
 Варганов И.А., серж.

Варфоломеев П.Г., ряд.
 Васько И.Н., ряд.
 Вергуннов И. Л., ряд.
 Веретеник П.А., ряд.
 Верстен (Верстак) А.М., ст.

л-т

Ветродуев Н.Н., ряд.
 Виниченко Я.Г., ряд.
 Вихров И.Д., л-нт
 Вишневский Н.О., ряд.
 Водников И.В., ряд.
 Войтов В.Н., ряд.
 Волик А.И., ряд.
 Волков Н.А., ст. л-т
 Волков Н.М., ряд.
 Вольман И.Я., ряд.
 Воробей А.И., ряд.
 Воробьев Б., ряд.
 Воробьев М.С., ряд.
 Вороненко А.М., ряд.
 Востриков Н.С., ряд.
 Выборнов В.А., мл. с-нт

Гаврилов В.В.

Гаврилов Д.И., ряд.
 Гаврилюк Н.Г., ряд.
 Гавриш А.С., ряд.
 Гарбуз П.М., ряд.
 Гасиев С.С., ст.л-т
 Гафуров М.А., ряд.
 Гачукадзе Х., ряд.
 Георгице А.М., ряд.
 Герасюта (Рерасюта) А.А.,
 ряд.

Гиленко П.Н., ряд.
 Гирняк Д.И., м-р
 Глузда И.И., ряд.
 Глушков П.Т., ряд.
 Гнездилов Д.Ф., ряд.
 Гнепа А.Ф., ряд.
 Гога П.Л., ряд.
 Голиков Н.К., ряд.
 Головка С.С., ряд.
 Голос И.М., ряд.
 Голубович И., ряд.
 Гомелев Ф.Я., ряд.
 Гомелев Ф.Я., ряд.
 Гончаренко М.А., ряд.
 Гончаров Г.В., ряд.

Горадько С.П., ряд.
 Горбатов И.М., ряд.
 Горботюк И.И., ряд.
 Гордеев Л.С., с-нт
 Гордеев М., ряд.
 Гордиенко Д.М., л-нт
 Горев В.И., ряд.
 Горобец, ряд.
 Горячевский А.И., ряд.
 Грановский И.С., ряд.
 Гречко Г.С., ряд.
 Грибенков В.М., ряд.
 Гришин А.М., мл.л-т
 Грищенко А.А., м-р
 Грубер Е.В., ряд.
 Губко В.М., ряд.
 Гудзь В.В., ряд.
 Гузеев С.Ф., ряд.
 Гумабеков О., ряд.
 Гумин В.И., ряд.
 Гурич А.П., ряд.
 Гурман М.Х., ряд.
 Гутыбаев С., ряд.

Давыдов Б.Д., ряд.
 Дайненко А.А., с-нт
 Даниленко И.Е., ст. с-т
 Даниленко И.И., л-нт
 Дармограй И.М., ряд.
 Даронбеков С., с-нт
 Дарьян Л.Н., ряд.
 Датовсян П., ряд.
 Дворников В.В., с-нт
 Дедюра М.Ф., л-т
 Демидов А.И., ряд.
 Демидова Р.М., ряд.
 Демин В.И., ряд.
 Демьянов И.И., с-нт
 Денесюк К.И., ряд.
 Денисенко Ф.И., ряд.
 Денисов И.С., ряд.
 Дербитов Я.К., ряд.
 Джанов Х., ряд.
 Дзунин Д., ряд.
 Дитиненко Й.С., ряд.
 Дмитренко Г.И., ряд.
 Довбыш С.И. под.
 Додабаев А., ряд.
 Долгий П.С., ряд.

Долгополый Н.Н., ряд.
 Долматов П.А., серж.
 Домаев Ш.Д., ефр.
 Домбругов С.Ф., с-нт
 Доморацкий А.В., ряд.
 Доник, ряд.
 Драган А.С., мл. с-нт
 Драка В.Ф., ряд.
 Драпчук И.Н., ряд.
 Дроков Ф.А., мл. с-нт
 Дружинин И.Ф., ряд.
 Дуборев В.И., ряд.
 Душин Н.К., с-т
 Дюняев М.В., с-нт
 Дятков М.Н., ряд.
 Дьяченко И.Т., ряд.

Енговатов Н.А., ряд.
 Ефименко Д.В., ряд.

Жанбунов У., ряд.
 Жежела Н.К., ряд.
 Желибовский А.А., ряд.
 Жигалкин И.Я., ряд.
 Жижин С.Ф., мл. с-т
 Жук В.Д., ряд.
 Жуков А.С., ряд.
 Журавлев Е., ряд.

Завялов А.Г., ряд.
 Зайковский Р.А., ряд.
 Залепо Л.С., ряд.
 Захарьян С.М., ряд.
 Звагельский М.Р., мл. л-т
 Зверев С.И., ряд.
 Здесенко Я.Ф., ряд.
 Зема В.Ф., ряд.
 Землецкий А.И., ряд.
 Зимин Ф.Е., ряд.
 Золотарев П.В., ряд.
 Зотов И.Т., ряд.
 Зубков А.И., ряд.
 Зыков Н.И., ефр.

Иванов А.И., ряд.
 Иванов А.П., ряд.
 Иванов В.И., ряд.
 Иванов И.П., ряд.
 Иванов Н.Н., ряд.

Иванов Н.Н., ряд.
Иванов П.К., ряд.
Иванова М.А., ряд.
Иванча А.П., ряд.
Ивашин Н.С., мл.с-т.
Игамов Х., ряд.
Игнатов И.Г., с-нт
Инютин П.С., ряд.
Ирныка М.И., ряд.
Исмаатов Н., ряд.

Кабанов В.Н., ряд.
Кажиров А.А., ряд.
Калинин А.С., л-нт
Калинин А.С., л-т
Каменко Г.Г., ряд.
Каминский В.А., ряд.
Канилов М.И., ряд.
Капарчук В.А., ряд.
Капитонов Д.В., л-нт
Каплунов М.М., л-т.
Каракулов И., ряд.
Карданов Х.Х., с-нт.
Карловский М., ряд.
Карпов Б.Л., ст. т/л-т
Катин В.Е., ряд.
Катранов В., ряд.
Каша А.К., ефр.
Кашанин П.П., ряд.
Кашин Б.И., ряд.
Кечин А.Е.
Кириченко Г.И., с-нт
Климов В.Ф., ряд.
Клюшин А.А., ряд.
Кобелев С.С., ряд.
Кобылинский С.Я., ряд.
Ковалёв Д.С., с-нт
Коваленко Г.Г., ряд.
Коваленко И.П., ряд.
Коваль, ряд.
Козьяков В.А., ряд.
Колобов Н.К., ряд.
Колодин К.И., к-н
Колоколина А.Е., ряд.
Колч М.В., ряд.
Коляденко А.Г., ряд.
Комар А.С., ряд.
Кондур А.Е., ряд.
Коншеев И.А., ряд.

Конюхов И.Ф., ряд.
Коопштейн М.М., ряд.
Копейкин А.А., ст. л-т
Копытов И.В., ряд.
Корвяков И.Д., ст. с-т
Корейко Н.Е., ряд.
Коржановский В.Д., ряд.
Корзик И.И., ряд.
Корниенко А.В., ряд.
Корниенко Н.Р., ряд.
Корнышенко В.Д., л-нт
Корнышенко В.Д., л-т.
Короед И.А., ряд.
Короед М.Е., ряд.
Королёв А.Ф., с-нт
Королев Г.И., ряд.
Коротков М.М., ряд.
Корпушев С.И., ряд.
Косаренко У.Ф., ряд.
Кострицкий М.К., ряд.
Кострыкин Н.К., ряд.
Костыра И.Т., ряд.
Косяневич Н.Т., ряд.,
Котов И.И., ряд.
Кохов Н.А., мл. тл-т
Кочуба С.П., ряд.
Кравцов И.П., ряд.
Кравченко В.Д., ряд.
Крамар А.М., ряд.
Краснов В.И., гв. л-т
Красноглазов А.С., ст. с-нт
Красный И.И., ряд.
Красуленко М.В., ряд.
Красюк Г.Л., ряд.
Крахмальный Н.Я., л-т
Кривов М.Н., ряд.
Кривонос А.М., ряд.
Круть Ф.Ф., ст. с-нт
Крылов И.Г., ст. л-т.
Крючков С.К., м/с-нт
Ксендз А.П., ряд.
Кудимов П.А., ряд.
Кудрявцев В.Г., л-нт
Кузичкин Н.А., ряд.
Кузнецкий С.С., ряд.
Кузьмич Ф.Т., ряд.
Кукла Т.К., ряд.
Куклин М.Е., мл. л-нт

Кулаков В.А., ряд.
Куликов М.В., ряд.
Куличенко В.Н., ряд.
Кулиш К.П., ряд.
Кульков П.Ф., с-нт
Кумаров С., ряд.
Куницын И.Т., ряд.
Курбанов Т., ряд.
Куринский В.Ф., ряд.
Куртлиев Р., ряд.
Курята Л.А., ряд.
Кухраметов А., ряд.
Кучерявый Б.П., ряд.

Лагидже М.М., ряд.
Ланданов А.П.
Лапыгин М.С., ефр.
Латынов Н., ст-на
Лебедев М.Д., ряд.
Левашов М.И., к-н
Левчук И.Ф., ряд.
Леньшин К.П., мл. л-нт
Леонов А.П., ст-на
Лесовский И.А., ряд.
Лещинский Е.А.
Лещинский М.В., ряд.
Либеров Я.И., ряд.
Липицкий А.А., ряд.
Лихачёв М.И., ст. л-т.
Логинов М.П., ст. с-нт
Ломаев К.С., ряд.
Ломакин А.И., м-р
Лукьянов В.Н., мл. с-т
Лысак С.И., ст. л-т.
Любкин П.П., ряд.

Магометов-Мирзабеков,
ряд.
Маевский Я.Ф., ряд.
Майков В.Б., ряд.
Макаримов В.М., ряд.
Макарчук Т.Н., ряд.
Макарчук Ф.П., ряд.
Маландин А.П., ряд.
Малышев И.И., ряд.
Мамаян Г.Я., ряд.
Мамедов Р.С., ряд.
Мамедов Я.А., ряд.
Маметов Ш.О., ряд.

Манаников А.Г., п/п-к
 Манжасов С.Е., ряд.
 Маньковский С.С., ряд.
 Мармылов А.И., ряд.
 Маслянка С.П., ряд.
 Матвеев Е.С., ряд.
 Матвейчук, ряд.
 Машинцев Е.И., ряд.
 Маширапов С., ряд.
 Медведев В.И., ряд.
 Медведев Н.Ф., ряд.
 Медведецкий, ряд.
 Мелентьев В.П., ряд.
 Мелькин Г.Г., ряд.
 Мельник О. Д., под.
 Мельниченко М.В., ряд.
 Мельничук Ф.Н., ряд.
 Меренцов М.П., серж.
 Меркулов И.К., ряд.
 Миколок И.А., ряд.
 Милованов В.С., серж.
 Минасов Г.С., ряд.
 Миненко В.П., ефр.
 Миронов П.П., ряд.
 Митрохин П.М., с-нт
 Мишурова О., ряд.
 Мищенко А.С., ряд.
 Могильницький Н.Д., ряд.
 Мозговой И.В., ряд.
 Мозголовов М.М., ряд.
 Молохоткин Я.А., с-нт
 Морозов В.Н., ряд.
 Мосендз А.И., ряд.
 Мосин М.В., ряд.
 Мраяжан Б., ряд.
 Мудригель Н.С., ряд.
 Мужеловский, ряд.
 Мурашко А.В., ряд.
 Мусурман У., ряд.
 Мышковский И.Я., ст. л-т.
 Мясников С.А., ряд.

Надточий Ф.К., с-нт
 Назаров Н.О., ряд.
 Назарук А.Р., ряд.
 Наконечников М.И., ряд.
 Нарывко М.А., ряд.
 Наумкин П.Т., ефр.
 Нацильский К.И., ряд.

Негрей В.Г., ряд.
 Нелей Н.М., ряд.
 Немеривский С.И., ст. с-нт
 Нестеренко И.Е., ряд.
 Нечеснюк С.П., ряд.
 Никифоров Н.К., ряд.
 Никифоров С.С., ряд.
 Никоранов В.Т., ряд.
 Нитко К.Ф., ряд.
 Нифонтов А.И., ряд.
 Новицкий Н.В., ряд.
 Новохацкий П.П., ряд.
 Нохрин М.Л., с-нт
 Нурбеков А., ряд.

Озборчук, ряд.
 Окотейто С.П., ряд.
 Оленин Н.И., с-нт
 Онопало А.Т., ряд.
 Опанасюк А.М., ряд.
 Орехов И.С., ряд.
 Орнст В.Ф., ряд.
 Осипов Б.И., ст. л-т
 Остроколец П.П., ряд.
 Острячко Н.П., ряд.

Павленко А.А.
 Павленко В.М., ряд.
 Павлюк, ряд.
 Панин А.И., л-нт
 Пантюхин -М., мл. с-нт
 Панюхин А.В., кап.
 Папеско Л.В., ряд.
 Пащенко К.С., ряд.
 Пензар И.С., ряд.
 Перевязко П.И., ряд.
 Пересумко Е.С., ряд.
 Петко Т.А., ряд.
 Петрин, ряд.
 Петро А.Ф., ряд.
 Петров А.П., ряд.
 Петров Ф.П., ряд.
 Петропавловский Н.Г., м-р
 Петрухин С.В., ряд.
 Петряев В.А., с-нт
 Петухов В.С.,
 Петухов И.М., ряд.
 Печерский П.И., ст-на
 Пивненко А.А., ряд.

Пименов Д.А., ряд.
 Пирогов Г.Ф., ряд.
 Пискун А.А., ряд.
 Повар М.Н., ряд.
 Погиба И.Г., мл. с-нт
 Подшивалин М.Ф., ряд.
 Покусай А.Г., ряд.
 Полищук В.С., ряд.
 Полищук Л.И., ряд.
 Полищук М.И., ряд.
 Полтавцев И.М., ряд.
 Поляков В.И., ряд.
 Помезан С., ряд.
 Пономарев Ф.М., ряд.
 Попелаш А.С., ряд.
 Попков Н.А., ряд.
 Попов А. М., ряд.
 Похудин, ряд.
 Предчук А.Т., ряд.
 Прибитков В.Е., ст. л-т
 Приданников И.Ф., ряд.
 Придере В.А., ряд.
 Прикалода Г.Г., ряд.
 Примак П.И., ряд.
 Присенский П.И., ряд.
 Прокин П.А., ряд.
 Прут С.А., ряд.
 Прядка А.Я., ряд.
 Пугач Т.Х., ряд.
 Пшак Е.З., ряд.

Райолян А.А., ряд.
 Ракутин М.П., ряд.
 Растегаев С.В., ряд.
 Рахманин Н.А., ряд.
 Рахматов Р., с-нт
 Рахов Н.Н., с-нт
 Рвачёв И.С., ряд.
 Редька Г.И., ряд.
 Рольников Л.М., ряд.
 Романюк, ряд.
 Роцин И.Д., ряд.
 Рудаков И.И., ряд.
 Руденко Г.Г., ряд.
 Руденко И.Л., ряд.
 Руденко И.С., ст. л-т
 Руденко М.Г., ряд.
 Рудык В.Г., ряд.
 Рудько В.Е., ряд.

Русских И.Ф., ряд.
Рыбак Э.П., л-нт
Рыжков А.Е., ряд.
Рылов В.А., мл. с-нт
Рябых, ряд.

Саботинский П.А., ряд
Савельев Е.М., ряд.
Савенков Н.Ф., ряд.
Савилов М.И., ряд.
Савин И.Н., ряд.
Савицкас А.П., ряд.
Савоськин В.М., ряд.
Савчук Н.Д., ряд.
Садулин С., ряд.
Садыков И., ряд.
Саенко И.С., ст. л-т
Сандула А.Д., ряд.
Саницкий В.С., ряд.
Сапаров У., ряд.
Сапсай В.И., ряд.
Сарновский К.А., ряд.
Сафронов Д.М., ряд.
Сверкунов В.Н., ряд.
Свистов П.Е., ряд.
Святов Н.И., ряд.
Селиков А.Ф., ряд.
Семаков Д.В., ряд.
Семерницкий П.В., ряд.
Семерня Н.М., ряд.
Сивопляс А.В., ряд.
Сидоренко Г.М., ст-на
Сидоренко М.А., ряд.
Сидоров И.Ф., мл. л-т
Сидоров И.Ф., мл. с-нт
Сизов С.А., ряд.
Симисинов А.И., мл. л-т
Симкович П.Х., ряд.
Синеев А.В., ст. с-нт
Сирипник Н.Н., ряд.
Систеров В.Я., ряд.
Ситько Г.Н., ряд.
Скибнев Н., ряд.
Скобликов С.П., ряд.
Скрицкий Л.И., ряд.
Слашенко И.Н., мл. с-т
Слитков К.Е., ст. л-т
Слободян М., ряд.
Смагин И.Е., мл. с-нт

Смирнов М.Ф., ряд.
Смоленко Д.И., ряд.
Собольков Т.П., ряд.
Сокол М.П., ряд.
Сокорчук А.Ф., ряд.
Соловатов К.П., ряд.
Соловей И.В., ряд.
Соломка А.С., ряд.
Сорочинский Ф.П., ряд.
Сотников З.А., ряд.
Соха А.Э., ряд.
Спадковский А.Л., ряд.
Спичак М.Р., ряд.
Ставинский К.П., ряд
Станищенко О.С., ряд.
Старовойт И.Ф., ряд.
Сташенко С.С.
Степанов Г.Г., ряд.
Степанчук В.С., ряд.
Стецик Н.В., ряд.
Стойкин С.А., с-нт
Сторожук М.Ф., ст. л-т
Стрелец И.К., ряд.
Стрига И.М., ряд.
Стропкин Ф.А., ефр.
Судаков И.В., ряд.
Суетин С.П., мл. л-т
Сулименко И.Л., ряд.
Сулин В.И., ряд.
Сумароков Г.С., мл. л-т
Сучков И. В., серж.
Сыенко В.И., ряд.
Табачников Г.С., мл. с-т
Тагильцев Н.Ф., ряд.
Тарасюк В.П., ряд.
Теленчук А.Г., ст. л-т
Терехов К.С., ряд.
Тимовский Г.Е., ряд.
Тимонин С.П., ряд.
Тимошенко Е.Я., серж.
Тимошенко, ряд.
Тирских К.Т., мл. с-нт
Титов Г.З., с-нт
Тихонов Д.Н., ряд.
Тихонов Н.Ф., ряд.
Тищенко И.А., ряд.
Ткач В.Г., ряд.
Ткачев А.Н., ряд.

Ткачук Д.В., ряд.
Токарский С.Э., ряд.
Токташев Т., ряд.
Трапезников М.А., мл. л-т
Трач В.Г., ряд.
Третьяков М.Е., ряд.
Трунов В.Ф., ряд.
Трухан В.И., ряд.
Тупиков Л.Р., гв. м-р
Туралиев И., ряд.
Турчин Л.А., ряд.
Турчин С.О., ряд.

Удовенко И.С., ряд.
Удод П.П., ряд.
Удодов И.М., ряд.
Ураксин П.Ф., ряд.
Уризбаев М.И., мл. л-т
Усов М.М., ст. с-нт

Федорченко Ф.Е., ряд.
Федотов И.С., с-нт
Федчихин Г.П., мл. с-нт
Филижан А.М., ряд.
Фоменко А.А., с-нт
Фролов П.Ф., ряд.

Хаджиев М.С., ряд.
Хайдаров М., ст. л-нт
Хайдаров О.А., ряд.
Халиков И.Ф., ряд.
Халлигулин Г., ряд.
Хамрай Е.К., ряд.
Харулин К.Г., ст. с-нт
Харченко В., ряд.
Харченко П.В., ряд.
Харьдинов Н.Н., с-нт
Харьков Г.Н., ряд.
Хасанов Г., ряд.
Хахилов Г.К., ряд.
Хвастунов С.В., ст. л-т.
Химич А.В., ряд.
Хлебалин П.И., ряд.
Хмилевский В.П., с-нт
Холодов А.В., мл. с-нт
Хренков И.А., ряд.
Хуснудинов Ш.З., ряд.
Хуснулин Х.Х., ряд.
Хуторянский И. И., л-нт

Цубан В.В., ряд.
Цымбал П.Ф., ряд.

Чайко М.Е., ряд.
Часнок С.П., ряд.
Чачанидзе С., ряд.
Чебурахов В.А., с-нт
Чекмарев П.В., с-нт
Чельченко М.Я., ряд.
Черевань С.А., ряд.
Черкашин И.Р., ряд.
Черкашин П.Р., мл. с-нт
Чечик А.В., ряд.
Чугунов М.М., гв. с-нт
Чумак В.В., ст. т/ л-т

Шабалиев Ф.А., ряд.
Шаламов А.П., ряд.
Шалобаев С., ряд.
Шангин А.Д., ряд.
Шанский А.С., ряд.
Шарииков Н.М., ряд.
Шарифуджаев Д., ряд.
Шафииков М., мл. с-нт
Шевченко А.Д., ряд.
Шевченко И.В., ряд.
Шевчук Д.К., ряд.
Шелегов Л.Г., ряд.
Шелест В. Г., к-н
Шепелев И.С., ряд.
Шестаков И.Г., ряд.
Шилина А.М., ряд.
Шиманский Д.А., ряд.
Шинкарев С.Л., ст. л-т
Шинкаренко, ряд.
Ширяев П.С., ряд.
Шишов Д.Я., ряд.
Шлык А.Е., ряд.
Шлык В., ряд.
Шлык Г.И.
Шрамко Г.И., ряд.
Шумилин Е.М., ряд.
Шуров Н.В., ст-на

Шутяин М.В., ряд.

Щербаков И.И., ст. л-т

Эйсман Е.И., ряд.

Юрин Ю.Я., под.
Юрист В.Ф.
Юрковский В.И., с-нт
Юрченко И.И., ряд.
Юрченко К.В., ряд.
Юцевич П.Н., ряд.

Яворский Г.Н., ряд.
Яковенко Ф.Ф., ряд.
Яковлев А.А., ряд.
Яковлев С.С., л-т
Яковченко П.К., ряд.
Якунин А.В., ст. с-нт
Якунин В.Г., ряд.
Якунин П.Т., ст. л-т.
Яниш Б.Ю., ряд.
Янчук В.А., ряд.
Ярословский Н.К., ряд.
Яхновский С.А., ряд.
Яцюк А.Г., ст. л-т
Ячкосов С.Н., ряд.

1.3. Братські могили на Новоукраїнському (Крошнянському) кладовищі

Абдурахманов А., ряд.
Авраменко Н.Д., ряд.
Бекарев П.Ф., кр-ц
Вовк Д.И., ряд.
Гаваташвили А. ряд.
Дзюба Й.Я., ряд.
Здоренко В.Я., с-т
Исанов Б., ряд.
Мирошниченко Ф.З., ряд.
Олейник И., ряд.
Смирнов В.П., мл.с-т

1.4. Братська могила на вул. Северина Наливайка

Ахметов С., ряд.
Богацкий П.Д., мл. с-нт
Деманов И.С., ряд.
Котленко А.С., ряд.
Кудревич Г.Е., ряд.
Куркин В.А., с-нт
Мошенкин Н.А., ряд.
Пашко А.И., ряд.
Поляков В.А., ряд.
Сайтов Ф., ст-на
Самойлов П.Г., ряд.
Тетерин В.А., ст. с-нт
Федосов П.Е., ст. с-нт
Федянин В.Н., с-нт

1.5. Братська могила на вул. Миру

Абидов Д., ряд.
Афанасьев И.Г., ряд.
Басов Т.И., ряд.
Грычаников М.А., ряд.
Дедков Ф.Н., мл. с-нт
Дитковский, ряд.
Емельянов, ряд.
Корнеев П.П., ряд.
Красноручкий Е.Г., ряд.
Кривдин В.Е., с-нт
Локтев М.Д., мл. с-нт
Махмудалов М., ряд.
Модаминов М., ряд.
Огурцов С.А., мл. с-нт
Орлов Н.К., ряд.
Старовойтов К.П., ряд.
Шамсутдинов Г.З., мл. с-нт
Шапочник П.Е., ряд.
Шевцов Б.Н., с-нт
Шматов Ф.Т., ефр.
Ялдашев А., с-нт
Ясько С.А., мл. с-нт

2. ІНДЕКС СТАТЕЙ, ОПУБЛІКОВАНИХ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ*

Артеміді з ланню статуя

Бердичівський міст -ІІ, поселення

Бердичівський міст-І, поселення

Богунія -Лісова-ІІ, поселення

Богунія-Лісова-І, поселення

Борису Тену (Хомічевському М.В.)

пам'ятник

Бородію О.Д. пам'ятник

Братська могила радянських воїнів

Братська могила радянських воїнів

Братські могили радянських воїнів

Будинки Волинської духовної семінарії

Будинок Волинського губернського правління

Будинок готелю Минеля

Будинок дворянського зібрання

Будинок Житомирської російської

публічної бібліотеки

Будинок жіночої Маріїнської гімназії

Будинок Марїнського дитячого притулку

Будинок музичного училища

Будинок ремісничого училища

Будинок Товариства взаємного кредиту

Будинок школи № 23

Будинок школи № 32

Будинок, в якому жив Взименський О.І.

Будинок, в якому жив Борис Тен

(Хомічевський М.В.)

Будинок, в якому жив Волинський Л.Н.

Будинок, в якому жив Готовчиць Г.О.

Будинок, в якому жив Довженко О.П.

Будинок, в якому жив Дубовий І.Н.

Будинок, в якому жив Косенко В.С.

Будинок, в якому жив Крашевський Ю.І.

Будинок, в якому жив Кременицький В.О.

Будинок, в якому жив Купрін О.І.

Будинок, в якому жив Липський В.І.

Будинок, в якому жив Мачтет Г.О.

Будинок, в якому жив Омелянський В.Л.

Будинок, в якому жив Тутковський П.А.

Будинок, в якому жив

Фещенко-Чопівський І.А.

Будинок, в якому знаходилась явка
підпільників.

Будинок, в якому народився

Домбровський Я.В.

Будинок, в якому народився Короленко В.Г.

Будинок, в якому народився Корольов С.П.

Будинок, в якому працював Вороний Ю.Ю.

Будинок, в якому працював Земляк В.С.

Будинок, в якому працював Ковалів Л.Б.

Будинок, в якому працював Кочерга І.А.

Будівля дизельного відділення міської

електростанції

Будівля монастиря сестер милосердя ордена

св. Вікентія

Видумка, поселення

Викладачам та курсантам військового

інституту радіоелектроніки, загиблим у

Великій Вітчизняній війні 1941-45 рр.

пам'ятник

Військове кладовище № 1.

Військове кладовище № 2.

Вічної Слави монумент.

Вознесіння Ісуса Христа" скульптура

Гербачевському О.Ф. пам'ятник

Жертвам голодомору 1932-1933 рр.

пам'ятник

Завод будівельних матеріалів, поселення

Замкова гора-І, городище-замчище

Замкова гора-ІІ, окольний град (посад)

Замкова гора-ІІІ, поселення

Зарічани-пляж-І, поселення, неоліт

Зарічани-пляж-ІІ, ранньозалізний вік

Казенний очисний винний склад

Карлу Марксу пам'ятник

Комплекс будівель богоугодних закладів

Комплекс будівель Житомирської

чоловічої гімназії

Короленку В. Г. пам'ятник

Корольову С.П. пам'ятник

Корольову С.П. пам'ятник

Косенку В.С. пам'ятник

* Тут наведено наскрізний перелік статей за абеткою. Звичайним шрифтом подано статті про пам'ятки археології, курсивом – пам'ятки історії та культури, підкресленим – пам'ятки монументального мистецтва

Крошенка-V, поселення
 Крошенка-VI, поселення
 Крошенка-VIII поселення
 Крошенка-I, поселення
 Крошенка-II, поселення
 Крошенка-III, поселення
 Крошенка-X, поселення
 Крошенка-XI, поселення
 Крошенка-XII, поселення
 Крошенка-XIII, поселення
 Крошня, поселення
 Крошня, поселення
Леніну В.І. пам'ятник
Літературному персонажу Ларіосіку
з Житомира пам'ятник
Лятошинському Б.М. пам'ятник
 Мальованка-I, курганна група X - XIII ст.
 Мальованка-II, поселення
Матір Божа" скульптура
 Місце страти і братська могила
 жертв холокосту
 Міський театр
 Могила Бориса Тена (Хомичевського М.В.).
 Могила Вороніна І.П.
 Могила Гаврилюка В.М.
 Могила Гербачевського О.Ф.
 Могила Граната К.Х.
 Могила Григорчука В.О.
 Могила Грушка П.Н.
 Могила Дмитренка А.К.
 Могила Журила І.А.
 Могила Канцєрова О.Г.
 Могила Ковальчука С.І.
 Могила Кота О.М.
 Могила Кременицького В.О.
 Могила Кукуюка П.С.
 Могила Ларина М.В.
 Могила Лук'яненка В.В.
 Могила Мелашенка М.Є.
 Могила Обуховського А.Р.
 Могила Оганєсяна М.О.
 Могила Оконєчникова О.Г.
 Могила Павленка С.А.
 Могила Перегуди П.У.
 Могила Петухова Г.П.
 Могила Печєнюка Ф.Й.
 Могила Прохорова С.Є.
 Могила Радченка В.Д.
 Могила Сєника О.І, Сцїборського М.

Могила Сичкова Т.Є.
 Могила Стеценка В.П.
 Могила Томашевського І.Г.
 Могила Усенка Є.І.
 Могила Філіна Л.О.
 Могила Щєкотова Г.Ф.
На могилі Бориса Тена (Хомичевського
М.В.) пам'ятник
На честь воїнів-житомирян, які загинули
в Афганістані пам'ятний знак
На честь працівників лікарні № 1, загиблих
у роки Великої Вітчизняної Війни
1941-45 рр. пам'ятний знак
 Охрїмова гора, поселення
 Пам'ятний знак на місці поховання
 В.Н. Боженка
 Пам'ятне місце заснування. Житомира
 Пам'ятне місце подвигу Хмельова П.В.
 Пам'ятне місце розташування Богунського
 концентраційного табору
 військовополонєнних та пам'ятник
 жертвам нацизму.
 Пам'ятне місце розташування єврейського
 гетто
 Пам'ятні місця житомирських ярмарок.
 Парк Гагарїна, поселення ранньозалїзний
 вік
Пархоменку пам'ятник
 Пивоварний завод
 Подільська гора, поселення
 Пологовий притулок, в якому народився
 Рїхтер С.Т.
 Польське кладовище
 Путятинка, поселення
Пушкіну О.С. пам'ятник
 Садиба родини Кудрицьких
 Свято-Михайлівський
 (Святого Архієстратига Михаїла)
 кафедральний собор.
 Смолянка, поселення
 Соколова гора-IV, поселення
 Соколова гора-III, поселення.
 Стара Рудня, курганний могильник
Танк-34, пам'ятний знак
Франку І.Я. пам'ятник
Шєвченку Т.Г. пам'ятник
Шєлушєкову Г.І. пам'ятник
Ярославу Домбровському пам'ятник

3. ПОКАЖЧИКИ

ІМЕН

- Август Станислав, король – 134
 Авдеев О.А. – 173
 Алексеев І.Г. – 173
 Александр-I – 31
 Александр-II – 32
 Антонович В.Б. – 77, 86
 Аракчеев О.А., граф – 31
 Аристотель – 92, 146, 188
 Аристофан – 92, 146, 188, 209
 Арциховський – В.М. 131
 Аскольд, князь – 170
 Астаф'єв [Остафіїв, Астафіїв]
 О.С. [Остапура-
 Степовий] – 40
 Атаманчук Н.А. – 111
 Ахрамеєв С.Ф. – 50
 Бабаджанян А.Х. – 50
 Багратіон П.І. – 31
 Бадаєв І.В. – 98
 Байко О.В. – 107
 Батий (Бату, Саїн-хан) – 63
 Безименська Х.Б. – 91
 Безименський Н.Г. – 91
 Безименський О.І. – 91, 91
 Безносюк В.К. – 146-148, 149,
 150, 153, 159, 161, 164,
 177
 Беклемешев Г.М. – 95
 Бердяєв М.О. – 31
 Березовський Антоній – 32
 Бетховен Людвіг ван – 178
 Бедін І.П. – 189
 Бельський С.В. – 108
 Бетаки М.В. – 212, 213
 Бжозовський – С.А. 108
 Бичківських сім'я – 177
 Бібік Теодор – 17
 Бібіков Д.Г. – 17
 Бібікових рід – 17
 Білаш О.І. – 116
 Бірюк П.М. – 103, 105, 134,
 189, 210, 211, 216
 Блінов М.І. – 38, 39
 Боженко В.Н. – 40, 110, 171,
 171
 Болбачан П.Ф. – 39, 40
 Бондарчук В.Г. – 131
 Борис Тен (Хомичевський
 М.В.) – 44, 51, 91, 92, 92,
 113, 116, 145, 145, 146,
 188, 188, 207, 209
 Борисоглебська Г.І. – 38
 Борисюк Н.Є. – 143
 Борковський П. – 40
 Бородій О.Д. 187, – 188, 189
 Боцяновський В.Т. – 64
 Бравер Б-П.Л. – 37
 Брайчевський М.Ю. – 20
 Бронський В.М. – 40
 Бруховський В.І. – 49Булгаков
 М.О. – 49, 203
 Будішевська В.В. – 176
 Бульба-Боровець [Боровець] –
 Т.Д. 50
 Бурдейний О.С. – 50
 Бурксер Е.С. – 99
 Бурчак-Абрамович М.М. –
 183Валійський А.І. – 40
 Вайнштейн Ш.Х. – 212
 Василюк Г.Д. – 12, 17
 Васильченко К.Н. – 134
 Ватутін М.Ф. – 66, 143
 Вацек (Земляк В.С.) див.
 Земляк В.С.
 Величківський М.І. – 50
 Верді Джузепе – 92
 Верлен Поль – 92, 188, 209
 ВеронікаМорозівна (Морозова
 В.Я.) – 108
 Винниченко В.К. – 42
 Висоцький С.О. – 20
 Вільнер Е.М. – 85
 Вінайкін В.П. – 198
 Вітовт, князь – 63
 Вітрик О.П. – 146, 188, 189,
 210, 215
 Вовк А.О. – 40
 Волинський Л.Н. [Рабінович]
 – 51, 92, 93, 93, 97
 Волконський В.В. князь – 38
 Волконський С.Г. – 139
 Волошка Людмила [Волошка-
 Курек Л.Я.] – 136
 Вольф Арнольд – 40
 Воробйов М.А. – 189
 Вороний М.К. [Арлекін, Віщий
 Олег, Данилович П. та
 інші псевд.] – 113
 Вороний Ю.Ю. – 50, 111, 111,
 130
 Воронін І.П. – 147, 147
 Вронський М.К. – 202
 Врублевська В.В. – 155
 Гаврилюк В.М. – 147, 147
 Гагарін Ю.О. – 199
 Гайдай З.М. – 65, 92, 108
 Гайдай М.П. – 65, 108
 Гайдамака Д.А. – 38
 Галаган П.Г. – 99
 Галлі Едвард – 180
 Гамченко С.С. – 86, 90
 Гандзюк Я.Г. – 40
 Гедимін, князь – 17, 170
 Гербачевський – О.Ф. 130, 148,
 148, 195, 195, 196
 Гилінський А.Л. – 140
 Гіжицький П. – 29
 Гілельс Е.Г. – 116
 Гладкий М.Д. – 137
 Глібовський Ю.Є. – 40
 Гнатюк В.Я. – 49
 Гнедаш В.Б.
 [Преображенський] –
 116
 Гоголь М.В. – 7
 Годлевський Олександр – 40
 Годованець М.П. – 92
 Голованова І.Л. – 127, 136
 Гомер – 209
 Гонта Іван – 168
 Горб М.П. – 125
 Горбенко І.Т. – 189
 Горбенко О.П. – 155
 Готовчиць Г.О. – 93, 93
 Гофман Йосип (Юзеф) – 119

* Тут наведено наскрізний перелік статей за абеткою. Звичайним шрифтом подано статті про пам'ятки археології,

- Габчук А.М. – 173
Гранат К.Х. – **149, 149**
Гретер – 140
Грибінський див. – Сенік О.І.
Григорчук В.О. – **149, 149**
Гринченко Ф.А. – 202, 214
Грінберг П. – 115
Грузська Л.П. – 148-149, 196
Грушевський М.С. – 37, *139, 140, 141*
Грушко П.Н. – **149, 150, 150**
Гудко Амвросій [архімандрит] – 137
Гур'єв В.Ф. – 116
Гюгнен В.В. – 30
Гюго Віктор – 209
Давидов В.М. [справж. Горелов І.М.] – 31
Давидов Д.В. – 31
Давидов Ю.Л. – 44
Давидова К.Ю. – 116
Дальський М.В. – 142
Дахненко Л.О. – 153
Дашкевич М.П. – 131
Дашкевич Р-М.І. – 40
Демиденко В.К. – 131
Демчук О.Я. [Стась Біднота, Стах Юхименко, Юхт та інші псевд.] – 114
Денікін А.І. – 39
Дзівлович – 135
Дір, князь – 170
Дітеріхс М.К. – 42
Дмитренко А.К. – **150**
Дмитрієв-Оренбурзький М.Д. – 152
Дмитрук Н.К. – 50
Довженко О.П. – 38, 41, *47, 48, 65, 94, 94*
Доманевський І.О. – 94
Домбровська З. – 103
Домбровський В. – 103
Домбровський Я.В. – **100, 103, 103, 104, 208, 218, 218**
Домбровських родина – 103
Донець М.І. – 116
Дорошенко Д.І. – 42
Дубовий І.Н. – 40, **94, 94, 95**
Дурилін А.І. – *168, 177, 177*
Дурилін М.І. – *168, 177, 177*
Дядюша С.І. – 40, 41
Дяченко П.Г. – 40
Евріпід – 146
Едигей [Дигу, Ідюкю-емір] – 63
Ерденко М.Г. [справж. Ерденков] – 119
Есхіл – 92, 146, 188, 209
Єгоров – І.К. 189
Єкатеріна – II 29
Ємець В.К. – 42
Єремеев В.В. – 188, 189, 195, 196, 197, 198, 199, 202, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 214, 216, 217
Єрошевич П.К. – 40
Живагін І.Ф. – 210, *210*
Жидомир – 17
Житимир – 17
Житомирський див. Сціборський М.О.
Жук О. – 50
Жуковський – О.Т. 40, 136
Журавський А. Ф. – 92, 114
Жураковських родина – 179
Журило І.А. – **151, 151**
Журомський Валерій В. – 116
Журомський Володимир В. – 116
Загородський О.О. – 40
Загул Д.Ю. [І.Майдан, Б.Тиверець та інші псевд.] – 42
Задерацький В.П. – 116
Зак Я.І. – 116
Залуський Йосип, біскуп – 30
Заньковецька М.К. – 38 142
Зарембський Ю.-К. – 26, 142, *170, 179, 180*
Зарудний М.Я. – 155
Засухін І.І. – 175
Зелінський О – *23, 26, 28*
Земляк В.С. (Вацик) – 92, **111, 111, 113**
Золотарьов В.А. – 95
Зюбрій Е.М. – 67
Іван Білик (Рудченко І.Я.) див. Рудченко І.Я.
Іванов І.О. – 190
Іванов Ю.П. – 106, 200
Іванчук М.П. – 197, 198, 202, 218
Івашенко О.М. – 94, 96, 104, 107, 111, 113, 119, 123, 125, 133, 134, 140, 145, 147, 149, 150-152, 155-158, 160-163, 165-167, 170, 171, 174, 175, 195, 200, 203, 215, 218
Ігнашенко А.Ф. – 190, 217
Ілляшевич М.П. – 139
Казановський – 31
Какурін Є.М. – 41
Какурін М.Є – 40. 41
Калинович Л.С. – 123
Канітовських родина – 177
Канцеро О.Г. – 44, 65, 93, 95, **152, 152**
Канцлер див. Сенік О.І.
Канчура В.Ю. – 17
Капеліст Л.Л. – 102
Капітанюк В.О. – 22
Капустинський А.Ф. – 51
Капустянський М.О. – 41
Карловський Б.М. – 216
Карпенко С.Г. – *165*
Карпенко-Карий І.К. – 38, 142, 155
Катерберг М.М. – 102
Качинський В.В. – 180
Качурін – 42
Кашкадаєв Ф.Я. – 118
Кашперовський [купець] – 20
Квітка К.В. – 215
Клепачевський К.Й. – 138
Клименко М.Д. – 113
Коваленко Є.Е. – 116
Коваленко К.А. – 155
Ковалів Л.Б. – **113, 113**
Коваль]-Медзвєцький М.О. – 41
Коваль-Медзвєцький М.О. – 40
Ковальчук С.І. – **153, 153**
Ковальчук-Тен А.Л. – 209
Кованько В.К. – 40
Ковжун П.М. [Марія Пеньковська] – 42
Козакевич Ф.І. – 99
Козаченків родина – 177
Колесса Ф.М. – 215
Коломієць І.А. – 190
Коломієць О.Ф. – 155
Коломойцев В.Ю. – 44, 95, 119
Комісаржевська В.Ф. – 142

- Кондратюк Р.Ю. – 50, 194
 Коновалець Є.М. – 40, 162
 Конопльов – 135
 Концевич Є.В. – 51
 Копачевська М.Н. – 108
 Копита – 31
 Корнеєв А.Д. – 199, 200
 Корнеєв А.Д.] – 200
 Корнійчук О.І. – 143
 Коровицький К.І. – 130
 Королев П.Я.] – 131
 Короленко В.Г. – 30, 31, **104**,
 104, 109, 131, 133, **198**,
 198
 Короленко Г.О. – 104
 Короленко Е.Й. – 104
 Корольов П.Я. – 105
 Корольов С.П. – 37, **105**, 105,
 106, 106, 109, 131, **199**,
 199, 200, **200**, 200, 201,
 202
 Корольових родина – 105
 Косач І.П. – 113
 Косач Л.П. – (Леся Українка)
 див. Леся Українка
 Косач Н. [П.] – 108
 Косач О. [П.] – 108
 Косач П.А. – 119
 Косенко В.С. – 17, 44, 65, **95**,
 95, 116, 152, **202**, 202
 Косенко Л.Й. – 95
 Косова С.А. – 44, 116, 182
 Костомаров М.І. – 31
 Костюк О.В. – 196
 Костянтин Всеволодович,
 князь – 78
 Кот О.М. – **151**, 151
 Котленко А.С. – 134
 Котляревський І.П. – 142
 Котовський Г.І. – 39, 40
 Коханова Є.Ф. – 105
 Коцюбинський М.М. – 44, 65,
 106, 107, 107, 109
 Кочерга І.А. – 44, 48, 65, 112,
114, 114, 115, 119, 122,
 143, 155, 202
 Кравченко В.Г. – 49, 65, 106,
 108, 136
 Красняк Д.Н. – 105, 118, 133,
 209
 Крат М.М. – 40
 Крашевський Ю.-І. – 12, **95**,
 95, 97, 142, 142
 Креницький В.О. – **96**, 96,
 97, **153**, 154, 154
 Криванек – 140
 Крижицький К.Я. – 152
 Крилова В.С. – 94
 Крищенко В.Д. – 51
 Кропивницький М.Л. – 38, 142
 Ксенович М.Я. – 106, 200
 Кудрицький К.М. – 182
 Кудрицький М.П. – 182
 Кудрицький] Є.М. – 182
 Кудрицький] П.М. – 182
 Кудрицьких садиба – **180**, 180,
 182
 Кузій С. – 163
 Кузьменко А.І. – 116
 Кузьмін О.С. – 130
 Кукін В.В. – 173
 Кукулюк П.С. – **155**, 155
 Кулжинський С.М. – 40
 Куліш П.О. – 31
 Кулішер І.І. – 38
 Купрін О.І. – 65, **98**, 98, 100
 Кутузов М.І. – 31
 Кушевська Є.В. – 115
 Лаврінович М.І. – 31Ланчук
 Н.В. – 108, 180
 Ларин М.В. – **156**, 156
 Ларюсик (Суржанський І.І.)
 див. Судзіловський М.
 Левітан Е. – 111
 Лелюшенко Д.Д. – 50
 Ленін В.І. (Ульянов) – 51, **202**,
 203, 203
 Леохар [давньогр. скульптор] –
 185
 Леся Українка [Косач-Квітка
 Л.П.] – 31, 108, 119, 149,
 155
 Лесь Дубрівка [Опанасюк О.Є.]
 – 146, 147, 156
 Лесь Курбас [Янович О.-З.С.] –
 165
 Липинський В.К. – 103, 131
 Липський В.І. – **98**, 98, 99, 99,
 137
 Липський І.Ф. – 98, 137
 Лисенко М.В. – 215
 Литвиненко-Вольгемут М.І. –
 95, 116
 Лібрович М.А. – 118, 177
 Ліпінський В.І. – 98, 140
 Лук'яненко В.В. – **156**, 156
 Луначарський А.В. – 104
 Любенецьких родина – 180
 Любович А.[М.] – 19, 49
 Любович М.О. – 19
 Людников І.І. – 137
 Лятошинський – Б.М. 51, 65,
 95, 108, 119, **206**, 206
 Лятошинський – М.Л. 108
 Магар В.Г. – 65, 142, 143
 Маковський – К.Є. 31
 Мареш В.Ф. – 116
 Маркс Карл – **197**, 197, 198
 Мартинюк І.С. – 40, 41
 Марчук М.Г. – 118, 123, 188,
 209
 Маслово Н.І. – 106
 Матвієнко А.А. – 207
 Махачек Йосип – 20, 24, 172,
 176, 176
 Махно Є.В. – 90
 Мачтет Г.О. – 31, 65, 97, **99**, 99,
 106
 Мединський В.Х. – 215
 Меламед Ю.Й. 101
 Мелашенко М.Є. – **156**, 157
 Мельник А.А. – 162
 Мельник І.Г. – 173
 Мерешко Л.С. – 189
 Михайлов В.В. – 110
 Мілашевський Адам – 142
 Мінель – 44, 106, 107, 109
 Місяць О.В. – 20
 Мітін М.Б. – 107
 Міцкевич Адам – 209
 Міщук Г.А. – 189, 217
 Мокрицький Г.П. – 91, 93, 94,
 95, 99, 101, 101-103, 110,
 111, 114, 116, 122, 130,
 137, 138, 141, 193, 194,
 197, 198, 200, 202, 210,
 211, 214, 217
 Мокрицький Г.П.] – 18, 37
 Мокроусов – 153
 Мола І.В., родина –
 177Моргунов М.С. – 118
 Мороз В.М. – 105
 Москальова Г.П. [Ріхтер] – 108
 Мошинський П.П. – 138
 Муравйов М.А. – 39
 Муравйов-Апостол С.І. – 139
 Натієв З.[О].Г. – 40
 Нейгауз Г.Г. – 178
 Нечуйвітер В.І. – 211

- Невський Г.К. – 38
 Нерадовський С. – 38
 Нізамудінов Ш.Г. – 116
 Нікітін М.В. – 192
 Ніколай II – 42
 Ніконов Н.А. – 40
 Номис Микола (Симонов М.Т.) – 136
 Обуховський А.Р. – 157, 157
 Оганесян М.О. – 158, 159
 Огієнко І.І. – 31, 48
 Ойстрах Д.Ф. – 95
 Оконечніков О.Г. – 158, 159
 Окулик М.А. – 107
 Олдридж Айра – 142
 Олександр Олень (Кандиба) – 65
 Олізар Єжи – 179
 Олізар Нарциз – 179
 Олійник О.П. – 199, 200, 202
 Олійник О.П.] – 200
 Олішкевич Г.М. – 44, 119, 179, 212, 214
 Ольгерд, князь – 170
 Ольжич Олег [Кандиба О.О.] – 50, 110
 Ольшевська Марія – 180
 Омелюсик [“Поліщук”] – М.С. 40
 Омелянович-Павленко М.В. – 40, 41
 Омелянський В.Л. – 100, 101, 101, 101
 Омелянський Л.М. – 101, 107, 131
 Омелянський В.Л. – 131
 Омелянських родина – 165
 Опанасюк О.Е. див. Лесь Дубрівка
 Органський див. Сціборський М.О.
 Орда Наполеон. – 14
 Орленев П.М. – 142
 Орлов М.К. – 134
 Осецький О.В. – 40
 Оскілко В.П. – 40
 Осташев Ю.В. – 203
 Островський М.О. – 38, 41, 45, 118, 155
 Островський О.М. – 155 Очерет М.Й. – 122, 123
 П'язін І.С. – 189
 Павленко С.А. – 159, 159
 Павловський І.Г. – 190
 Падеревський Ігнацій – 44
 Падура Тимко – 64
 Паламарчук А.Ф. – 155
 Пальшау В.М. – 46
 Панас Мирний (Рудченко П.Я.) див. Рудченко П.Я.
 Паньков В.С. – 116
 Пархоменко О.Я. – 211, 211
 Пастухов В.В. – 173
 Паторжинський І.С. – 95
 Перевозник П.А. – 170, 190, 193, 196 Перегуда П.У. – 159, 159, 160
 Першин С.Й. – 110
 Петлюра С.В. – 37, 40, 136
 Петрарка Франческо – 209
 Петров В.М. [Петрів] – 39, 41, 137
 Петухов Г.П. – 160
 Печенюк Ф.Й. – 160, 160-161
 Пешковська Марія – 179
 Пирогов А.К. – 94
 Пирогов І.К. – 94
 Підгірський Самійло – 136
 Пілсудський Юзеф – 43
 Платон – 92, 188
 Плотко-Осташева О.О. – 203
 Подвисоцький В.В. – 131
 Подкоритов Н.М. – 173
 Покрасс Д.Я. – 38
 Половцев А. – 38
 Полоз [Полозов] М.М. – 113
 Полянських садиба – 104
 Портной Б.Я. – 165
 Прісовський К.А. – 40
 Прокоф'єв С.С. – 178
 Протазанов [Протазанів] Т.М. – 40, 41
 Протасевич Г.С. – 110, 111
 Прохоров С.Є. – 161, 161
 Псахіс С.І. – 37
 Пурієвич А.Р. – 183
 [Пурієвич] К [А] – 183
 Пустовойтових родина – 177
 Пухов М.П. – 50
 Пушкін О.С. – 7, 44, 51, 92, 99, 171, 188, 208, 209, 212, 212, 213, 214
 Рабинович (Волинський Л.Н.) див. Волинський Л.Н.
 Рабинович І.С. – 37
 Радченко В.Д. – 161 162
 Раєвський М.М. – 31
 Рафальський І.О. – 66
 Рафальський Л.М. – 12
 Рахманінов С.В. – 178, 209
 Ревуцький Л.М. – 95
 Рибчинський А. – 137
 Рилєєв К.Ф. – 64
 Рильський М.Т. – 92
 Ріхтер С.Т. – 31, 34, 41, 51, 108, 116, 119, 176, 177, 178, 183
 Ріхтер Т.Д. – 119
 Ріхтер] Г.П. (Москальова) – 177
 Ріхтер] Т.Д. – 177
 Ройтфарб Г.З. – 116
 Рокош-див. Сціборський М.О.
 Романов] Георгій Михайлович – 38
 Ростовцева О.М. – 101
 Рудченко І.Я. (Іван Білик) – 107, 136
 Рудченко П.Я. (Панас Мирний) – 136
 Ружицький О.С. – 115, 119
 Рушайло Ю.Р. – 107
 Рязанцев Є.С. – 173
 Савіна М.Г. – 38, 142
 Савченко Я.Г. – 136
 Садовська М.К. – 38
 Садовський М.К. – 38, 142
 Саксаганський П.К. – 38 142
 Сальський В.П. – 40
 Саша Чорний [Глікберг О.А.] – 65
 Светлова Л.П. – 115
 Свідерських родина – 177
 Селюченко А.Г. – 110
 Семенов В.І. – 31
 Семенова] А.В. – 31 Семенова] О.[В.] – 31
 Семенових родина – 31, 34
 Сеник О.І. [Грибінський, Канцлер] – 162, 162, 163, 163
 Симонов М.Т. (Номис Микола) – 136
 Синельников М.П. – 142, 182
 Сичков Т.Є. – 163, 163
 Скальковський А.О. – 183
 Скальковський О. – 183

- Скоблiков О.П. – 217, 218
 Скопас [давньогр. скульптор] – 185
 Скоропадський П.П. – 41
 Скороход В.Г. – 44, 95
 Скорульських подружжя – 44
 Скорульський М.А. – 44, 65, 116, 119, 122, 152
 Скрябін О.Н. – 178
 Слiдзюк П.С. – 123
 Слiсаренко О. – 42
 Словацький Юліуш – 209
 Слуцький Є.Є. – 131
 Сльота І.М. – 51
 Смоський К.А. – 40
 Собкевич Р.Й. – 108
 Собчук С.В. – 37Сорокін І.М. – 110
 Софокл – 92, 146, 188, 209
 Софроневич В.О. – 137
 Сталін Й.В. – 51
 Станіслав Август див. Август Станіслав
 Старицький М.П. – 142
 Стельмах М.З.А. – 155
 Стельмах Я.М. – 155
 Стефанович О. – 137
 Стеценко В.П. – 164, 164
 Страшинський Леонард – 180
 Строне Я.М. – 115
 Судзіловський М. – 49, 203, 203, 204, 205
 Суржанський І.І. (Ларіусик) див. Судзіловський М.
 Суриних родина – 207
 Суриних родина] – 207
 Сухомлін С.І. – 49
 Сціборський М.О. – [Рокош, Органський, Житомирський] 162, 162, 163, 163
 Табачник Й.С. – 103, 174
 Тагор Рабіндранат – 92, 188, 209
 Тарабукін О.О. – 10, 12, 19, 20, 67, 68, 77-85, 87-90
 Таранченко В.О. – 188
 Тарашанський Є.Я. – 139
 Теодорович Іоанн (Іван) – 137
 Тер-Арутюнянц С.М. – 130
 Тинченко Я.Ю. – 40
 Титаренко В.П. – 116
 Толстой Л.М. – 92, 188
 Томашевський А.П. – 89
 Томашевський І.Г. – 164
 Томілін В.К. – 95
 Тринус І.Ф. – 110
 Трипольський М.М. – 19
 Тропінін В.А. – 31
 Троцький В. – 29
 Тур, брати – 50
 Турженич І.В. – 189
 Турчинський Юзеф – 103
 Тутковський П.А. – 65 101, 101, 102, 102, 108
 Тутковських родина – 101
 Тютюнник Ю.Й. – 40
 Удовиченко М.І. – 40
 Ульянов В.І. (Ленін) див. Ленін В.І.
 Ульянов П.М. – 40, 197Урбановська Ельжбета – 180
 Усанович М.І. – 51
 Усенко Є.І. – 166, 166
 Феденяк-Білінський О.К. – 40
 Федоров О.Ф. – 153, 154
 Федотова Г.М. – 142
 Фейст фон К.Ф. – 115
 Ферсман О.Є. – 64
 Фещенко В.І. – 123, 155, 202
 Фещенко-Чопівський І.А. – 48, 102, 102
 Філін Л.О. – 166
 Філонович В.З. – 40
 Фотинський О.О. – 108
 Франко І.Я. – 208, 215
 Франсуа (брати?) – 41
 Фрост О.М. 41
 Фрунзе М.В. – 94
 Хаботін М.Ф. – 182, 183, 183
 Хасевич Н. – 137
 Хмельов П.В. – 170, 171, 171
 Холоденко – 32
 Хомичевська В. – 209
 Хомичевський В. – 209
 Хомичевський В.М. – 209
 Хомичевський М.В. – (Борис Тен) – див. Борис Тен
 Хорошанський Й. – 42
 Хусід Г.Я. – 190
 Цендровський А.Й. – 130
 Цесевич П.І. – 119
 Чайковський П.І. – 44, 209
 Чаров Д.Р. – 95
 Черніченко А.П. – 188, 206
 Чечель М.Ф. – 131Шабанов – 38
 Шаляпін Ф.І. – 38, 119
 Шамаєва К.І. – 116
 Шаржинський – С.Д. 165
 Шевченко Т.Г. – 31, 34, 91, 92, 113, 114, 142, 165, 208, 215, 216, 216
 Шевчук В.В. – 51
 Шекспір Уільям – 142, 209
 Шелушков Г.І. – 217, 217, 218
 Шеньє Андре – 209
 Шитов І.І. – 123
 Шіллер Йоганн – 209Шодуар де І.М. – 38, 45, 46, 118, 126, 185
 Шоколов В.М. – 42
 Штернберг Л.Я. – 131
 Штром І.В. – 142
 Шуберт Франц – 178, 209
 Шубович – 102
 Шульц Пауліна – 20
 Шумський О.Я. – 37, 113
 Щекотов Г.Ф. – 167
 Щепкін М.С. – 142
 Щербаківський – Д.М. 9
 Щербатов М.М., князь – 17Щорс М.О. – 36, 40, 94, 144
 Юргутіс І.А. – 127
 Якимових рід – 17
 Якір І.Е. – 40
 Якубець – О.С. 123, 123
 Янович-Канеп А.В. – 95
 Янс Богдан – 20, 24, 172, 176, 176
 Яншинов В.І. – 38
 Яременко В.М. – 155
 Ярмошик І.І. – 12, 20, 77, 78, 85, 89, 90
 Яроцький Я.В. – 107, 108

ТОПОНІМІЧНИЙ

- Базарна вул. – (1 Травня вул.) 126
 Барашівська вул. – 86
 Басейна вул. – 79
 Бердичівське шосе – 67
 Богунія, місцевість 50, 68
 Бориса Лятошинського вул. – 111, 114, 122, 206
 Бориса Тена вул. – 91
 Бородія вул. – 188
 Ватутіна вул. – 41
 Вацлава Длоугі вул. – 83, 85
 Велика Бердичівська вул. – 28, 29, 31, 34, 36, 37-40, 95, 101, 108, 111, 113, 124, 127, 130, 136, 138, 177, 197, 210, 212, 215, 216
 Велика Бердичівська вул. (див. окр. Велика Станішівська дорога, Українська вул.)
 [Велика Бердичівська] вул. – 214
 Велика Вільська вул. (Перемоги вул.) – 31, 99,
 Велика Чуднівська (Черняхівського вул.) – 26
 Велика Станішівська дорога (Українська, Велика Бердичівська вул.) – 30
 Видумка вул. – 82, 82
 Видумка, місцевість – 9, 10, 77, 82, 83, 83, 89
 Вінницька вул. – 89, 89
 Володимирська горка – 19
 Гаражна вул. – 77
 Героїв Пожежників вул. – 176
 Гранітний пров. (пров. Якубця) – 123
 Гранітний пров. (див. окр. Якубця пров.)
 Грем'яче, урочище – 90, 90
 Декабристів пл. (див. окр. Ярмарково-Мальованська пл.)
 Дитячої Комуні вул. – 101, 102
 Дитячої Комуні вул. – (див. окр. Синельниковська вул.)
 Дівоче поле, місцевість (Плас Panenski) – 30
 Дмитрівська вул. – 95, 105
 Довженка вул. – 41, 47, 176
 Довжик, житловий масив – 65, 110
 Домбровського вул. – 175
 Жуйка вул. – 36, 67, 67, 81, 114, 170
 Закам'янка, місцевість – 176
 Замкова вул. – 19, 77, 79, 87, 167
 Замкова гора, місцевість – 10, 12, 13, 14, 18, 24, 37, 68, 70, 71, 77, 77 – 81, 79 86, 87, 167, 167, 168, 170, 170,
 Замкова пл. – 12, 19, 29, 79, 87, 167, 168, 194
 Замчище місцев. – 77
 Зарічани передмістя – 9, 10, 49,
 Зарічна вул. – 67
 Західне шосе – 147, 148, 149, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 166, 167,
 Звягенцівка, сад – 10, 77
 Зелена вул. – 49
 Згоди пл. – 103, 218
 Івана Кочерги вул. – 40, 48
 Івана Огієнка вул. – 48
 Івана Франка вул. – 115, 200,
 [Івана Франка] вул. – 215
 Іподромна вул. – (Ватутіна вул.) 41,
 Каракульна вул. – 29
 Кафедральна вул. – 19, 29, 77, 79, 87
 Кафедральна вул. – (див. окр. Київська вул.)*
 Квітковий пров. – 94
 Київська вул. – 41, 44, 49, 106, 107, 182, 183, 203, 217
 Київська вул.* – (Кафедральна вул.) 18
 Кокоричанка-Каракуліна хутір – 29,
 Кокрин, урочище – 87
 Корбутівка, частина міста – 90
 Короленка м-н – 104, 198,
 Корольова пл. – 46, 96, 106, 108, 117, 119, 199, 201
 Котовського вул. – 49,
 Крошенська наб. – 84
 Крошня, місцев. 9, 10, 82, 83, 83, 84, 85,
 Кузнице – 11
 Лермонтовська вул. – 26, 50, 99, 101, 110, 185,
 [Лука Риньовка, урочище Лука за Риньовкою] – 20
 [Лук'яненка] вул. – 156
 Любарська вул. – 95
 Львівський пров. – 183
 Максютова вул. – 82, 134, 134, 143
 Мала Бердичівська вул. – 91, 103
 Мала Бердичівська вул. – [Рибні ворота на міському валу] 10
 Малинська вул. – 85
 Мальованка, місцев. – 86, 87, 176
 Мануїльського вул. – 41
 Миколи Лисенка вул. – 102
 Миру пр-т – 41, 134, 134, 173, 174, 189,
 Михайла Кудрицького (Шкільний) пров. – 182
 Михайлівська вул. – 51, 114, 115, 119, 119, 162,
 Млинова вул. – 176
 Московська вул. – 38, 116, 118, 118,
 Новий бул. – 2, 108, 140, 209, 210
 Новоград-Волинське шосе 175

- Олександра Клосовського вул. – 20
Олександра Олеся вул. – 84
[Олександра-ІІ] пл. – 33
Ольжича вул. – 50, 211
Островського вул. – 176
Охрімова гора (Володимирська горка) 19, 24, 87, 88, 168, 176
Павликівка, місцев. – 9. – 10, 176
Парникова вул. – 83
Перемоги вул. – 31, 98, 125, 158, 160, 211, 212
Перемоги вул. – (див. окр. Велика Вільська вул.)
Перемоги м-н – 162, 162, 214
[Північне шосе] Житомирської Окружної дороги – 66
Піонерська вул. – 86, 176
Пляжна алея – 90
Поділ, частина міста 24, 176
Подільська вул. – 19, 43, 48, 87,
Подільська гора – 19, 20, 22, 24, 87, 88, 124,
Привокзальна пл. – 37
Прудний пров. – 85
Путятинка, передмістя [місцевість] – 176
Путятинська пл. – 36, 49, 172, 175, 191, 196, 197
Путятинський пров. – 49
Пушкінська вул. – 32, 14, 51, 64, 107, 124, 140, 143, 196, 202
Рибні ворота (част. вул. Черняхівського та 3-й Чуднівський пров.) – 10
Рильського вул. – 79
Ринок м-н (не існує) 14, 16, 18, 19, 87, 168
Ринок м-н див. – окр. сквер
Руднянський м-н – 178, 181
Селецька вул. – 125, 161, 207
Сабатіна пров.(не існує) – 192
Садова вул. – 83
Северина Наливайка вул. – 132, 133, 133
Семінарійський пров. (Скорульського пров.) – 162
Синельниківська вул. (Дитячої Комуни вул.) – 37
Сінна пл. (топонімічно не існує) – 123, 175
Сквер [Ринок м-н, центр] – 167, 167
Сквирське шосе – 67
Скорульського пров. (див. окр. Семінарійський пров.)
Смолянка, місцев. – 10, 12, 89,
Смолянська пл. – 156
Соборна пл. – 66, 124, 143, 202
Соколова Гора, місцев. – 9, 12, 82, 134
Спортивний пров. – 82, 82, 84,
Станишівський Поруб – 9, 10, 12
Старий бул. – 36, 40, 93, 124, 154, 171, 212, 214
Старий] бул. – 214
Старовільська вул. – 50,
Студентська вул. (не існує) – 29
Сурина Гора – 20, 207
Табірний пров. – 41, 88
Театральна вул. – 96, 96, 197
Труда вул. – 83
Українська вул. (Велика Бердичівська вул.) – 29
Фещенка-Чопівського вул. – 48, 103
Хаботінський пров. (не існує) – 183
Хлібна вул. – 32, 98, 101, 175, 176
Холодильний пр-д – 89
Хорошанського сад (не існує) – 42
Цюрупи пров. – 99
Цюрупи пров. (див. окр. Щенявського, Щенівського пров.)
Чапаєва вул. – 118
Червоний пров. – 207
Червоноармійська вул. – 68
Червоного Хреста вул. – 195
Черняхівського вул. – 90, 123, 174, 189, 194
Черняхівського вул. (див. окр. Велика Чуднівська вул., Рибні Ворота (частина), Шумна вул. – [част.], Чуднівська вул.)
Чуднівська вул. (Черняхівського вул.) – 38
Чуднівське шосе – 90
Шевченка вул. – 188, 196, 216
Шелушкова вул. – 217
Шкільний пров.(Михайла Кудрицького пров.) – 182
Шодуарівський пров. – 94, 94
Шолом-Алейхема пров. – 79, 167
Шумна вул. (тепер част. Черняхівського вул. та 3-го Чуднівського пров.) – 10, 11,
Щенявського пров. (Щенівського пров., тепер Цюрупи пров.) – 99
Щорса вул. – 165, 175
Юридика місцев. – 42, 174
Якіра вул. – 86, 87, 91, 176
Якубця пров. (див. окр. Гранітний пров.) – 123
Ярмарково-Мальованська пл. (Декабристів) – 175, 176
Ясеневий пров. – 87
1 Травня вул. – 41, 48, 45, 51, 115, 127, 176
1 Травня вул. (див. окр. Базарна вул.)
3-й Чуднівський пров. – 11
3-й Чуднівський пров. (див. – окр. Шумна вул., частина)
5-й Кривий Бід пров. – 89, 89

ГЕОГРАФІЧНИЙ

- Афганістан, республіка 147, 149, 156, 158, 159, 161, 164, 205, 210,
 Бараші с. 156
 Багарлю с. — 158
 Батурін м. — 161
 Бахмач ст. — 161
 Бердичів м. — 31, 37, 40, 43, 93, 135, 139, 216
 Береженці с. — 171
 Березівка с. — 12
 Березівка (Садове с.) 151
 Берлін м. — 147, 214
 Бесарабія [Молдова республіка] 106
 Білорусь 116 153,
 Болохівська земля 40
 Бондарці с. — 12
 Брест-Литовський м. [Брест] 31
 Бронська Рудня с. — 217
 Брусилів смт 190
 Будапешт м. — 151
 Будилівка с. — 171
 Бузівці с. — 211
 Варшава м. — 32, 96, 103, 180, 218
 Василівка с. — 155
 Велике князівство Литовське див. — Литовське Велике князівство
 Вереси с. — 11, 12
 Вінниця м. — 31, 159,
 Владивосток м. — 145
 Возв'ягель м. — (Зв'ягель м.) [Новоград-Волинський м.] 17
 Волгоград м. — 51
 Волгоград м. — див. — окремо Сталінград м.
 Волинська губернія 29, 30, 33, 40, 41, 64, 65, 102, 126, 138,
 Волинь 9, 19, 31, 32, 44, 51, 64, 65, 99, 107, 114, 126, 137, 145, 175, 176, 188,
 Воронеж м. — 135
 Ворскла р. — 63
 Вріцен м. — 123
 Вручай (Овруч м.) 17
 Гадзінка с.] див. — окремо Язінка с. — 12
 Глибочок с. — 123
 Гнилоп'ять р. — 17
 Горбів с. — 148, 195
 Горлівка м. — 151
 Горлівка м. — див. — окремо Горлівка с.
 Горлівка с. [Горлівка] м. — 166
 Грозний м. — 152
 Гуйва р. — 17
 Двінськ м. — 39
 Делі м. — 32
 Дерманя с. — [Успенське Друге] 145, 209
 Дмитрівка с. — 159
 Дніпро р. — 11, 157, 160, 161, 163,
 Домантово с. — 161
 Донбас 211
 Донецька обл. — 155
 Донецька обл. — див. — окремо Сталінська обл.
 Донеччина 155
 Дресвянка с. — 167
 Єривань м. — 158
 Животок — 17
 Жидомир — 17
 Жизнобуд — 17
 Жизномир — 17
 Житимир — 17
 Житобуд — 17
 Житомир (Shitomir, грецьк.) 11
 Житомирська обл. — 8, 190,
 Житомирська обл. — 65
 Житомирський [округ] 44
 Житомирщина 31, 154, 171, 194
 Зарічани с.] див. — окремо Псища с. 12
 Зв'ягель м. — [Новоград-Волинський м.] 29
 Івана Франка с. — див окремо Нагуєвичі с. — 215
 Ізяславський р-н 118
 Іскоростень м. — (Коростень м.) 17
 Італія [?] 194
 Кам'яний Брід смт 180
 Кам'янка р. — 9, 10, 17, 20, 23, 63, 80, 81-85, 87, 87, 88, 143, 145, 167, 174, 176,
 Канада 17
 Каневське с. — 157
 Карельський перешийок 166
 Карлсбізе м. — 123
 Катеринослав м. — 31
 Каунас м. — 49,
 Київ м. — 9, 11, 31, 37, 39, 43, 49, 63, 93, 99, 102, 114, 142, 145, 151, 161, 162, 163, 171, 203
 Київське воєводство 20, 63
 Київська обл. — 44,
 Київська Русь 8, 11, 18, 19,
 Київське князівство 9
 Київський повіт 63
 Київщина 170
 Клевань м. — 145
 Клітчин с. — 12
 Кнурув м. — 158
 Ковель м. — 149
 Кодня с. — 63, 216
 Козинці с. — 160
 Коктал с. — 170
 Кокчетавський р-н [р-п "Сімферопольський"] 149
 Коростень м. — 37, 39, 159, 190
 Коростень м. — див. — окремо Іскоростень м.
 Коростишів м. — 11, 190
 Корчак с. — 17
 Краків м. — 29, 64
 Крим [АР Крим] 106
 Крошенка р. — 9, 10, 69, 75, 77, 82-84, 82, 83, 85, 89, 90
 Куни с. — 145
 Липовець м. — 101
 Литовське Велике князівство 9, 63
 Лівобережна Україна 41,
 Лісова р. — 68,
 Ловково с. — [Левків с.] 12
 Лондон м. — 32
 Лос-Анджелос м. — 127
 Лубни м. — 135
 Луцьк м. — 102, 135
 Любар смт 110
 Лянгенбіляу м. — 146
 Львів м. — 142, 215

- Майданек 174
 Макарів Яр с. – (Пархоменко с.) с. – 211
 Мала Пуятинка р. – 88
 Маріахаза с. – 151
 Масловка с. – 160
 Миколаїв м. – 31
 Микуличі с. – 149
 Мишурін Ріг с. – 167
 Москва м. – 105, 127 152 158, 178,
 Нагуєвичі с. – (Івана Франка с.) 215
 Народицький р-н 93
 Німеччина 123, 214
 Новий Завод с. – 110
 Новоград-Волинський м. – 30, 84, 135, 216
 [Новоград-Волинський м.] див. – окремо Возв'язь м., Зв'язь м.
 Новомосковськ м. – 161
 Ньюїлевін м. – 123
 Овруцький р-н 93
 Овруч м. – 9, 31
 Овруч див. – окремо Вручай
 Одер р. – 122
 Одеса 31, 32, 42, 178,
 Ольгопіль, с. – 93
 Париж 32, 185, 218
 Петербург 139, 142, 218
 Північний Кавказ 103
 Підлужи с. – 150
 Піски с. – (Полтавщина) 166
 Подебради м. – [Чехія] 162
 Поділля 137,
 Поліське смт див. окремо Хабне с. – 11
 Полтава м. – 42, 101,
 Польське Королівство 179
 Польща 20, 29, 44, 63, 64, 103, 154, 218
 Почаєв м. – 137
 Правобережна Україна 10, 41, 64, 135, 138, 162
 Псища (Зарічани) с. – 12,
 Пугачов м. – 122
 Радзивілів м. – див. – окремо Червоноармійськ м. – 164
 Радомишль м. – 11, 190,
 Раківка с. – 161
 Рим м. – 162
 Річ Посполита 20, 29, 63
 Ровно м. – (Рівне м.) м. – 104,
 Російська імперія 32, 64. –
 Росія 29, 32, 41, 116, 135, 138, 140
 РРФСР 19, 31, 49
 Рудавка р. – 80, 87, 88
 Рудниця с. – 164
 Русанівці с. – 160
 Садове с. – див. окремо Березівка с. – 151
 Самостріли с. – 99
 Санкт-Петербург м. – 30. – 101, 103, 152, 180
 Севастополь м. – 31, 49, 180
 Сейм р. – 161
 Сибір 41
 Сілезія [Польща] 158
 Славгород смт 157
 Слобідське м. – 158
 Соснівка с. – 147
 Ставище с. – 190
 Сталінград м. – 50
 Сталінська обл. – (Донецька обл.) 154
 Студенець с. – 163
 Студениця с. – 11,
 Сумма-Ярви о. – [Театр дій радянсько-фінської війни] 159
 США 137,
 Таврія [АР Крим] 211
 Твер м. – 146
 Тверська губернія 31,
 Тельнівський смт 167
 Теретенія р. (Teretenia, грецьк.-Тетерів) 11
 Тетерів р. – 9, 10, 11, 17, 18, 20, 29, 30, 38, 67, 68, 80, 81, 84, 87-89, 89, 90, 135, 154, 167, 185, 190, 191, 194, 194,
 Тобольськ м. – 139
 Токіо м. – 32
 Токмак с. – 151
 Томир [Житомир] 17
 Торчин с. – 160
 Тригір'я с. – 18
 Троянів с. – 149
 Тямисо с. – [Театр дій радянсько-фінської війни] 159
 Україна 18, 19, 29, 39, 41, 43, 44, 49, 51, 63, 66, 182, 196,
 Устенське Друге с.] див. – окремо Дерманя с.
 Уша р. – [Уж р.] 12
 Ушомир с. – 12
 Фастівський р-н 157
 Франція 103, 162, 218
 Хабне с. – (Поліське смт) 11
 Харків м. – 31, 42,
 Харківська губернія 211
 Хутор с. – 163
 Червоноармійськ м. – [Радзивілів м.] 164
 Червоноармійськ смт. – 110
 Чернігівська обл. – 153
 Чернігів м. – 42, 106, 107,
 Чехословакія 162
 Чкалов м. 135
 Чорнобиль м. – 154
 Чуднів смт 11
 Шпрее р. – 147
 Штобберов р. – 147
 Шукліно с. – 153
 Яворів м. – 162
 Язинка с. – [Гадзінка]с. – 12

Житомирська міська рада
Житомирська обласна організація Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури
Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині

науково-популярне довідкове видання

ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

Енциклопедія Житомира. Т. 2. Книга 1.

ПП "видавництво "ВОЛИНЬ"

2009

Літературний редактор Григій Оксанич
Комп'ютерний набір Антоніна Савенко
Комп'ютерна верстка Георгій Мокрицький
Коректор Світлана Жигadlo
Технічний редактор Сергій Мокрицький
Відповідальний за випуск Володимир Безносюк

Книжку видано житомирським приватним видавництвом "Волинь",
що спеціалізується на випуску краєзнавчої і суспільно корисної літератури, праць з історії трудових
колективів і галузей економіки, шкільних посібників, книг для сімейного читання, путівників і
довідників.

Для таких видань – пільгові умови.

Телефони видавництва (041-2) 42-00-06, 44-53-23

Електронна адреса краєзнавчого видавництва "Волинь" в "Інтернеті": volyn@polesye.net

Свідоцтво видавництва № 24706093 від 06.10.97.

ПП "Видавництво "Волинь". вул. Мала Бердичівська, 17а, Житомир, 10014

**Формат 70х90/16. 18 ум. др. арк., 19,5 ум. фарбовідб. 12,2 обл.-вид. арк., 244 с. Т. 1000 прим.
Здано до видавництва 15.07.2007. Підписано до друку 14.03.2009 р. Здано до друку 15.03.2009.
Папір офсетний.
Книжковий блок надруковано і палітурні роботи виконано в друкарні ПП "Рута", Зам. № 1999
вул. Мала Бердичівська, 17, Житомир, 10014**

• **ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ЖИТОМИРА** •

Том II. Книга 1.

